

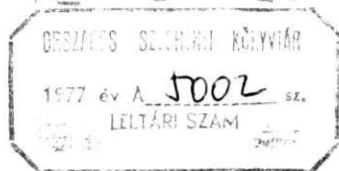
KÖPECZI BÉLA

A MAGYAR
KULTÚRA
HARMINC ÉVE
1945–1975

MÁSODIK, ÁTDOLGOZOTT, BŐVÍTETT KIADÁS

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1977

ME 82.735

ISBN 963 09 0927 8

© KÖPECZI BÉLA, 1977

ELŐSZÓ

A magyar kultúra harminc éve című könyv második, bővített kiadását veszi kezébe az olvasó. Az első kiadás 1975-ben jelent meg, amikor még az egész harminc évre az összes szükséges statisztikai adatok nem álltak rendelkezésre. A megírás időpontjában nem olvashattuk azokat a tanulmányokat, amelyek hazánk felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából áttekintették a kulturális fejlődés egyes területeit. Most mindezt tekintettel voltunk, s figyelembe vettük az első kiadás után elhangzott kritikai megjegyzéseket is.

Munkánk a Magyarországon végbement *kulturális forradalom* történetét tartalmazza. A kulturális forradalom olyan kifejezés, amelyet az utóbbi időkben sokfajta jelenségre alkalmaztak. Mi a szocialista társadalmi forradalom elengedhetetlen következményeként és a szocialista társadalom építésének nélkülözhetetlen követelményeként végbemenő kulturális folyamat értelmében használjuk, a lenini kritériumokat alapul véve. Törekvünk, hogy ne csak a kulturális forradalom elméleti kérdéseit vizsgáljuk az eredmények, a problémák és hiányosságok tükrében, és ne is csak az egyes kulturális szférák tevékenységét mutassuk be, hanem azt a módot is érzékeltessük, ahogyan a célok a művelődéspolitikában megfogalmazódnak, ahogyan az intézményeken keresztül érvényesülnek, s ahogyan a társadalomra hatnak.

Az elemzést úgy végezzük el, hogy előbb a kultúra marxista értelmezését világítjuk meg; megvizsgáljuk a művelődés objek-

tív feltételeit, a népesedési, települési, gazdasági viszonyokat: a szubjektív feltételek jelentkezési területei közül pedig főleg a művelődéspolitikával foglalkozunk. Ezután a tudomány és a művészetek funkcióját tárgyaljuk a társadalom és főleg a társadalmi tudat szempontjából. Áttekintjük a művelődéspolitikai célok érvényesülését a közoktatásban és a közművelődésben. Végül megpróbáljuk meghatározni, miként hatott a kulturális változás a társadalmunkban élő ember tudatára, magatartására és életmódjára.

Mindezt csak vázlatosan tehetjük, de talán ezért a vázlatosságért kárpótol az áttekintés szélessége és az összefüggések bemutatása. Az olvasót mindenekelőtt tájékoztatni akarjuk, de módot akarunk nyújtani arra is, hogy maga mérlegeljen. Reméljük, hogy ezt a célt sikerül elérnünk.

A KULTÚRÁRÓL A KAPITALIZMUSBAN ÉS A SZOCIALIZMUSBAN

1. Mi a kultúra? Számtalan meghatározását találjuk: minden kor, minden társadalmi osztály, minden világnézet más- és más-ként értelmezte.¹

Az *antikvitásban* a kultúra a természet átalakítását és lehetőségeinek emberi célú felhasználását foglalta magában és határozottan aktív jellege volt. Már ekkor is elvált azonban egymástól a termelési kultúra, tehát az anyagi javak előállítását szolgáló tevékenység és a szellemi kultúra, amely a tudomány

¹ Lásd erről többek között: *Hugo Fischer*: Theorie der Kultur. Das kulturelle Kraftfeld. Stuttgart 1965. – *Herbert Marcuse*: Kultur und Gesellschaft. 1-2. köt. Frankfurt am Main 1968. – *Abraham A. Moles*: Sociodynamique de la culture. Paris-La Haye 1967. – *Fred Staufenbiel*: Kultur heute – für morgen. Theoretische Probleme unserer Kultur und ihre Beziehung zur technischen Revolution. Berlin 1966. – *Science and Culture*. A study of cohesive and disjunctive forces. Boston-Cambridge, Mass. 1965. – *E. Markarjan*: A marxista kultúrelmélet alapvonalai. Budapest 1971. – *Antonina Kloskowska*: Tömegkultúra. Budapest 1971. – *Barna József*: A kultúra, a kulturális tevékenységek rendszere. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1973. 1-2. sz. – *Soós Pál*: A kultúrafogalom értelmezése a marxista művelődéstudományban. *Magyar Pedagógia*, 1970. 4. sz. – *Kozma Tamás*: A kultúrafogalom értelmezései a polgári társadalomkutatásban. In *Népi kultúra – népi társadalom*. Budapest 1977. – *A. I. Arnoldov*: Lenin és a kulturális forradalom. *Filozófiai Közlemények*, 1970. 1. sz. – *Tókei Ferenc*: Lenin és a kulturális forradalom. *Világosság*, 1970. 8-9. sz. – *Lukács György*: Lenin. Budapest 1971. – A tudományos és műszaki forradalom filozófiai és szociológiai problémái. *Filozófiai Közlemények*, 1970. 1. sz. – *Hermann István*: A szocialista kultúra problémái. Budapest 1970. – *Hermann István*: A mai kultúra problémái. *Kapitalista kultúra – szocialista kultúra*. Budapest 1974. – *Aczél György*: Eszménk erejével. Budapest 1971. – *Aczél György*: Szocialista kultúra – közösségi ember. Budapest 1974.

és a művészet művelését jelentette. És természetesen már akkor is jelentkezett a kultúrában a társadalmi különbség, más volt a rabszolgatartók és más a rabszolgák kultúrája. A *feudalizmusban* az anyagi és a szellemi kultúra, az elnyomók és az elnyomottak kultúrája közti megkülönböztetés a munkamegosztás fejlődésével és a társadalom rendi tagozódásával még határozottabbá vált, s a kultúrafelfogásban az aktivitás mozzanata háttérbe szorult. A *reneszánsz* egységben látta az anyagi és a szellemi kultúrát, és ismét olyan tevékenységként fogta fel, mely a teljesebb emberi életet szolgálja. Ez a felfogás azonban a társadalmi különbségek felszámolását nem tűzhette ki célul, s a humanista kultúra végül is keveseké volt. A *kapitalista fejlődés* a munkamegosztást tovább fokozta, a termelési kultúra körét a nagymértékű specializációval leszűkítette, s a szellemi kultúrát még jobban elválasztotta tőle. A kultúra magasabb formáit az uralkodó osztály kizárólagos kiváltságává tette, a tömegek műveltségi szintjét csak annyiban emelte, amennyiben szüksége volt szakképzett munkaerőre, illetve a polgári társadalom normáit megértő és elfogadó állampolgárra. Mindennek következtében eltorzult a kultúra fejlődése, s maga is az elidegenedés egyik eszközévé válhatott.

A *marxizmus kultúrafelfogása* az embert állítja a középpontba, s ebből a szempontból határozza meg a műveltség tartalmát is. Amikor Marx a tőkés termelés előtti tulajdonformák kérdését vizsgálja, megállapítja, hogy az ókorban az ember jelent meg a termelés céljaként, míg a kapitalista világban a termelés jelenik meg az ember céljaként, és a gazdagság a termelés céljaként. „Valójában azonban – írja –, ha a korlátolt polgári formát lehántjuk, mi egyéb a gazdagság, mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemessége? mint a természeti erők – mind az úgynevezett természetnek, mind az ember saját természetének az erői – feletti emberi uralom teljes kifejlődése? mint az ember teremtő hajlamainak abszolút kimunkálása – aminek nincs más előfeltétele, mint a megelőző történel-

mi fejlődés –, amely a fejlődésnek ezt a totalitását, azaz minden emberi erőnek mint olyannak *előre adott* mércével fel nem mérhető fejlődését öncéllá teszi? mint amikor az ember nem egy meghatározottságban termeli magát újra, hanem a totalitását termeli? nem arra törekszik, hogy olyan valami maradjon, ami lett, hanem a levés abszolút mozgásában van?”²

Marx kérdései azt bizonyítják, hogy felfogása szerint az ember egész tevékenységének célja – s ebben a kultúrának kitüntetett szerep jut – a természet erői feletti emberi uralom kiteljesítése, „teremtő hajlamának abszolút kimunkálása”, saját totalitásának „termelése”. E felfogás értelmében a kultúra magában foglalja az anyagi javak termelését éppúgy, mint a szellemi javakét, kapcsolódik nemcsak a tudományhoz és a művészethez, hanem az élet minden szférájához, és az emberi személyiség, az „emberi lényeg” sokoldalú kibontakozásához, teljességének megteremtéséhez nyújt segítséget.

Az *ember természetét* vagy *lényegét* Marx mindenekelőtt az embernek a természettel való viszonyában határozza meg. A *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* azt mondja, hogy „éppen a tárgyi világ megmunkálásában bizonyul az ember . . . csak valóban *nembeli lénynek*”.³ De az ember munkájával nemcsak a természetet változtatja meg, hanem önmagát is, mert képességeket fejleszt ki magában, s a felismert természeti törvényszerűségeket saját tevékenységében felhasználja. Tehát a természettel való kapcsolat kétirányú.

Az ember nemcsak „természeti”, hanem társadalmi lény is, aki csak másokkal együtt élhet valóban emberi életet, és aki mint egyén is a társadalom terméke. A kapcsolatot az emberi lényeg természeti és társadalmi oldala között éppen a termelés, a munka hozza létre. Végül, az ember lényegének elválaszthatatlan tartozéka tudatossága, amely Marx szerint mindig a

² *Marx–Engels Művei*. 46/I. köt. Budapest 1972. 367. old.

³ *Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest 1962. 50. old.

„fennálló gyakorlat tudatán” alapszik,⁴ s amely a megismerést és a cselekvést egyaránt lehetővé teszi és meg is határozza.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az emberi lényeket a természeti-ség, a társadalmiság és a tudatosság jellemzi, amelyeket nem elvontan, hanem történelmi konkrétságukban és összefüggésükben kell vizsgálni.

A történelem – Marx felfogása szerint – fejlődést tételez fel, amelynek célja nem a gazdaság, nem is a társadalom, hanem az ember, az emberi lényeg, az emberi totalitás kiteljesítése, „*az emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél.*”⁵ Ez a fejlődés nem független a természet és a társadalom átalakításától, sőt Marx nagy érdeme, hogy – az utópista szocializmussal ellentétben – az emberiség fejlődésének objektív és szubjektív tényezőire egyaránt felhívta a figyelmet. „Ő volt az első – írta róla Lenin –, aki a szociológiát tudományos alapra fektette, amikor meghatározta a társadalmi-gazdasági alakulatnak mint az adott termelési viszonyok összességének fogalmát, és megállapította, hogy az ilyen alakulatok fejlődése természettörténeti folyamat.”⁶ A „természettörténeti” kifejezés azt jelenti, hogy olyan folyamattal állunk szemben, amely objektív jellegű, bár akarattal és tudattal rendelkező emberek cselekedeteiből tevődik össze.

A termelőerőkről és a termelési viszonyokról, az osztályharcról és a proletariátus történelmi küldetéséről, a jövő társadalmáról szóló marxi megállapítások feltételezik, hogy az ember a gazdasági és társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek figyelembevételével „csinálja” történelmét. Ez a felfogás elveti a mechanikus determinizmust, de nem fogadja el a voluntarista szubjektivizmust sem, s a fejlődést és annak lehetőségeit mindig a valóság alapján viszonyítja. Ezért szoktuk azt mondani, hogy a marxista humanizmus reális jellegű. Ettől a humanizmustól

⁴ Marx–Engels Művei. 3. köt. Budapest 1960. 32. old.

⁵ Karl Marx: Értéktöbbség-elméletek. II. rész. Budapest 1961. 100–101. old.

⁶ Lenin Összes Művei I. köt. Budapest 1963. 128. old.

távol áll a fatalizmus és a passzivitás, ellenkezőleg, hisz a haladásban és az emberi cselekvés lehetőségében.

Marx emberfelfogásához szorosan hozzátartozik a *szükségletekről* szóló elmélete. A szükségletek a termelésből erednek, s mint ilyenek a történelemnek vannak alávetve. *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* című munkájában Marx azt írja, hogy „a szükségleteket éppúgy termelik, mint a termékeket és a különböző munkaügyességeket”.⁷ A termelés fejlődésével újabb szükségletek jönnek létre, s nemcsak egyéniek, hanem társadalmiak is, amelyeket az egyén a magáénak vall. Marx nemcsak az elemi szükségletek kielégítését tartja szükségesnek, ellenkezőleg, az emberi lényeg kiteljesítése együtt jár a magasabb rendű szükségletek jelentkezésével és kielégítésével. A szükségleteknek ez a hierarchiája a fejlődés egyik meghatározója. Minél magasabb rendűek a szükségletek, „annál magasabban fejlett a valóságos gazdagság”. Tehát kölcsönhatás van a szükségletek és a gazdagság között. Marx a gazdagságot a termelékenység bázisán kialakuló sokoldalú emberi szükségletek és képességek többletértékének, a fejlett módon szervezett munka eredményének fogja fel. Ehhez a felfogáshoz az is hozzátartozik, hogy Marx nem választja el a szükségleteket és képességeket, az elválasztást az elidegenedés jelének tartja, a fejlődés magas fokán a kettő egybeesését tételezi fel.

A szükségletek Marx felfogásában kapcsolódnak az *értékek*hez. Az értékek a tárgyakkal és a jelenségeknek meghatározott tulajdonságai, amelyek az emberhez és a társadalomhoz való viszonylatokban jelentkeznek. Érdekeket fejeznek ki, amelyek nem pusztán az egyén érdekei, hanem egy meghatározott társadalomnak, osztálynak, rétegnek, csoportnak jogi, erkölcsi, esztétikai és más tudatos vagy kevésbé tudatos normái. Az értékorientációt tehát nem szabad csak az egyén szempontjából nézni, bár nem tagadható, hogy az embernek lehetősége van választani a különböző értékek és – tegyük hozzá – ezzel együtt a

⁷ Marx-Engels Művei. 46/II. köt. 11. old.

különböző szükségletek között is. Az értékek anyagiak és szellemiek, s mindkét területen alacsonyabb és magasabb rendűek. Minden társadalom uralkodó értékrendszereket alakít ki, amelyek hatnak nem pusztán az uralkodó, hanem az elnyomott osztályokra is. Ám az elnyomott osztályok is kialakítanak sajátos értékrendszereket, melyek majdan az új társadalmi formáció értékrendszerének alapjává válhatnak.

A szükségletek és az értékek, illetve az értékrendszerek határozzák meg az emberek életmódját. Ez lényegében cselekvésmagatartási rendszer, amelynek keretében az ember szükségleteit egy bizonyos módon – tehát általa elfogadott értékek alapján – kielégíti.

Némelyek az életmódot csak a munkán kívüli tevékenységre és magatartásra értik. Ezzel kapcsolatban szeretnék utalni Marx munka- és *szabadidő*-felfogására. Marx az időfelhasználás szempontjából megkülönböztet a munkaidőn belül szükséges munkaidőt és többletmunkaidőt; az első azoknak a javaknak a megteremtését teszi lehetővé, amelyek az ember munkacselekvésének újratermelését segítik, a másik a társadalom rendelkezésére álló idő, amelyben az értéktöbblet termelése folyik. Marx a munkaidő és különösen a kizsákmányolás által terhelt többletmunkaidő megrövidítésében látja az egyén sokoldalú fejlődésének egyik döntő feltételét, s ennek elérését az ő felfogásában csak a termelés és a termelékenység növekedése-fejlődése és a munkásosztály kizsákmányolás elleni harca biztosíthatja. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szabad időt az emberi lényeg kibontakoztatása szempontjából Marx az egyik alapvető feltételnek tartja. A munkaidőt és a szabad időt azonban nemcsak szembeállítja, hanem össze is kapcsolja. „A munkaidő megtakarítása egyenlő a szabad időnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a gyarapításával, amely maga, mint a legnagyobb termelőerő, megint visszahat a munka termelőerejére.”⁸ A Smithszel vitatkozva az önként vállalt munkát az emberi felszabadulás egyik

⁸ Uo. 174. old.

következményének tartja, ami azt is jelenti, hogy szükségletnek és értéknek, a kultúra részének és eszközének tekinti.

Marx a szükségletek és az értékek alakulását nem választja el a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésétől. A célt – a *szabadság birodalmának* megteremtését – meghatározza, de felhívja a figyelmet arra, hogy annak elérése különböző fejlődési szakaszokon keresztül történik. A szabadság birodalma – amint azt *A tőke* III. kötetében kifejti – a szükségszerűség birodalmán alapszik, s a teljes szabadság a szükségszerűség birodalmában még a fejlődés magas fokán sem tételezhető fel. „A szabadság ezen a területen csak abban állhat – írja –, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik ezt a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett – hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erőfelhasználással, az emberi természethez legmértőbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre.”⁹ Marx szembefordul minden olyan romantikus utópiával, amely a „szűkösségre” akarja felépíteni az új társadalmat vagy át akarja ugrani a fejlődés meghatározott szakaszait. Megjegyzései ugyanakkor utalnak a szűkösség birodalmának lehetséges megszervezésére, s ezzel kapcsolatban a legkisebb erőfelhasználást, a társadalmasult termelők ésszerű szabályozó és ellenőrző szerepét, az „emberi természethez legmértőbb és ennek legmegfelelőbb feltételek” megteremtését emeli ki.

A gothai program kritikájában kitér a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet kérdésére, s feltételezi, hogy a kommunizmus első szakaszán a munka még mindig a létfenntartás eszköze is, hogy fennmarad a munkamegosztás, hogy nem tűnik el a szellemi és a testi munka közti különbség, hogy érvényesül az egyenlő jog, amely az egyéni tehetség és teljesítőképesség különbözősége miatt egyenlőtlenséget tételez fel, s nem teszi lehetővé a „mindenki képességei, mindenki szükségletei szerint” elv megvalósítását, tehát az egyén „minden irányú fejlődését”.

⁹ *Marx–Engels Művei*. 25. köt. Budapest 1974. 772–773. old.

Ezt az állapotot nem tartja véglegesnek, állandó haladást tételez fel a kommunizmus felső fokának eléréséig, de nem mond le arról, hogy az átmenetet az „emberi lényeg” szempontjából is elemezze.

Mindez azt jelenti, hogy a kultúra kérdését az anyagi és a szellemi javak szempontjából egyaránt kell vizsgálnunk, hogy ez a vizsgálat a szükségletek, értékek és az adott korszak termelési és társadalmi viszonyai közötti összefüggések feltárásán alapulhat, s hogy értékelő szempontunk a kulturális fejlődés fokának megállapítása szempontjából a reális humanizmus célkitűzése, tehát az emberi lényeg megvalósítása lehet.

2. Hogyan jellemezhetjük a reális humanizmus szempontjából a XX. század második felét? Ami a természet erőinek felhasználását illeti, korunkra a *tudományos-technikai forradalom* jellemző. E forradalom egymással kölcsönhatásban végbemenő strukturális változásoknak bonyolult együttese, amely nemcsak a technikában, hanem a társadalomban is érezteti hatását. Ebben a folyamatban különleges helyet kap a tudomány, főleg a természettudomány, amely egyre inkább termelőerővé válik, s amely meghatározza a technika és a technológia fejlődését. Ma már eljutottunk oda, hogy az ember a rendelkezésére álló technikai eszközökkel uralkodni tud a természeten, még ha ez az uralom nem is teljes. A tudományos-technikai forradalom eddigi eredményei reális feltételeket teremtenek ahhoz, hogy az objektív életkörülmények megjavuljanak. Ezt nem valamiféle szcientista optimizmus mondatja velünk, hanem az a fejlődés, amely különösen az utóbbi évtizedekben tapasztalatilag is alátámasztja ezt az állítást.

A tudományos-technikai forradalmat nem lehet csak a természettudományok vagy a technika oldaláról vizsgálni,¹⁰ hiszen a

¹⁰ Vö.: Erdey-Grúz Tibor: A tudományos-technikai forradalom és a társadalmi haladás. Budapest 1971. – Ágoston László: A tudományos-technikai forradalom társadalmi kérdései. *Szociológia*, 1975. 1. sz. – Halay Tibor: A tudományos-technikai forradalom kibontakozása Magyarországon. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1975. 2.-3. sz.

termelési, gazdasági folyamatok fokozódó társadalmiasulását hozza magával, a tudományos előrelátás és a társadalmi tervezés szükségességét szuggerálja, és befolyásolja az ember szemléletét és életmódját.

Hogy ennek a folyamatnak a hatása hogyan érvényesül a társadalomban, az a társadalmi formációtól függ. Nem a tudomány, hanem a társadalmi berendezkedés kérdése, hogy ma még a világon százmilliók élnek elmaradott körülmények között, és hogy a fejlett országokban is széles kizsákmányolt rétegekkel találkozunk. Ezt a kérdést nem lehet azzal elintézni, hogy a technikai fejlődés racionális, a társadalmi berendezkedés viszont irracionális, mint ahogy J. K. Galbraith és más liberális közgazdászok teszik.¹¹ Az amerikai közgazdász szerint az „ipari államban” főleg cikket gyártanak, amelyekkel ösztönzik ugyan a fogyasztást, de nem az igazi társadalmi szükségleteknek megfelelően. Ugyanakkor rosszul osztják el a javakat a lakosság körében, s az egyenlőtlen elosztással társadalmi ellentéteket teremtenek. Szerinte a gazdaságra két úgynevezett szubszisztéma jellemző: a piaci és az ipari. Az elsőt a kistermelők alkotják – az Egyesült Államokban ez kb. 10 millió egység –, a másodikat viszont a kétezzer nagyvállalat. Ez utóbbiak vezetését a „technostruktúra” látja el, amely az állami bürokráciával szorosan összefonódik, s az úgynevezett establishmentet, tehát az intézményesített rendszert alkotja. Galbraith szerint az establishment képtelen szembeszállni azzal az irracionalitással, amely a termelést és a javak elosztását jellemzi. Éppen ezért az oktatók és a tudósok feladata lenne, hogy az állam által rendelkezésükre bocsátott eszközökkel megteremtsék a racionalitás uralmát.

Nem kétséges, hogy Galbraith kapitalizmuskritikája – főképpen gazdasági vonatkozásban – sok érdekes elemet tartalmaz. Az „ipari állam” tételével azonban a konvergenciaelméletet táplálja, s az osztálykülönbségeket azonosítja a munkamegosztással és a jövedelemelosztással, megoldási javaslata Platon kevésbé

¹¹ Lásd J. K. Galbraith: *Az új ipari állam*. Budapest 1970.

rokonszenves filozófusállamát juttatja eszünkbe, s a „balos” utópizmust táplálja.

A tudományos-technikai forradalom hatásainak eltorzulását a kapitalizmusban a racionalitás és az irracionalitás szembeállításával nem tudjuk megmagyarázni. A jelenkori állammonopolista kapitalizmusban megnőtt a tudomány és a technika jelentősége, de a termelés fejlesztése a társadalmi rendszer jellegéből, a tőkés kizsákmányolás természetéből adódóan ellentmondásos. Elég csak a haditermelés hihetetlen méreteire, a nyersanyag-problémákra vagy az információs jelenségekre utalnunk. Növekedett a fogyasztás és ezzel együtt a dolgozók életszínvonala, ennek ellenére még a fejlett kapitalista országokban is roppant egyenlőtlen az anyagi javak elosztása, mégpedig a tulajdon- és nemcsak a hatalmi viszonyok miatt. A mai kapitalizmusban megnőtt az állami beavatkozás szerepe, ez azonban nem jelenti azt, hogy megszűntek volna a gazdasági-társadalmi ellentmondások. A gazdasági folyamatok társadalmiasulása azt hozta magával, hogy egyre inkább felszámolták a kis magántulajdont, s felduzzadt az alkalmazottak rétege, de ugyanakkor nőtt a tőkekoncentráció és ezzel együtt a monopóliumok szerepe. Az osztályharc a kizsákmányolók, tehát a gazdasági és politikai hatalom birtokosai és a kizsákmányoltak, a munkások és más rétegek között nem szűnt meg. Egyszóval az állammonopolista kapitalizmus a kapitalizmus természetét nem változtatta meg.

A polgári közgazdászok és szociológusok szívesen beszélnek „ipari államról”, függetlenül attól, hogy kapitalista vagy szocialista rendszerről van-e szó. Ha csak az iparosodás fokát vizsgáljuk, és az iparosodottabb országokat összehasonlítjuk az elmaradottakkal, akkor természetesen van létjogosultsága ennek a közös elnevezésnek, de ha a társadalom jellegének meghatározásáról van szó, akkor nem helyes – mint ahogy azt Raymond Aron teszi –, hogy a fejlett társadalmak gazdaságát – társadalmi rendtől függetlenül – *iparinak* nevezzük. „Ipar nélkül – írja a francia közgazdász – valóban elképzelhetetlen lenne a mezőgazdaság termelékenységének növekedése következtében felsza-

badult munkaerő foglalkoztatása és a szükséges munkaeszközök és technikai tárgyak létrehozása. A harmadik szektor (a szolgáltatás) gyakran magas egyéni jövedelemhez juttat, de részben a második szektor mellékterméke, jóléti apparátusa. Ez teszi lehetővé a harmadik szektor bővítését, a mezőgazdasági és az ipari munka termelékenységére ad módot arra, hogy a munkaerő egy jelentős részét átirányítsák a szolgáltatásokhoz és a szórakoztató tevékenységekhez. Közvetlen megfigyelés útján összehasonlítva, társadalmi szempontból, az ipar az, ami leginkább meghatározza a fejlett társadalmak jellegét.¹²

Szerintünk a társadalom jellegét a termelési eszközök tulajdona, a javak elosztása, az osztályok és azok egymáshoz való viszonya szempontjából lehet és kell megítélni. Ezeket természetesen befolyásolja az ipari fejlődés, de ezt egyedüli meghatározó tényezővé tenni a technokrata ideológia egyik nagy tévedése. Ez az ideológia egyébként ma – a válságjelenségek hatására – egyre inkább defenzívába szorul, s újfajta pesszimizmusnak adja át a teret, amely a technikát és tágabb értelemben a tudományt teszi felelőssé azokért az ellentmondásokért, amelyeket a Római Klub és más intézmények jelentései tártak fel.¹³ Ezek a jelentések a nyersanyag- és az energiahelyzet, a környezetszennyeződés és a túlnépesedés szempontjából vizsgálják a világproblémákat, s ha kérdésfelvetéseik jogosak is, a megoldás szempontjából nem számolnak egyrészt a tudományos fejlődés újabb lehetőségeivel, másrészt a társadalmi rendszerek közötti különbségekkel.

A szocialista társadalomban szükség van a termelés fejlesztésére, különben nem lehet megteremteni a társadalomnak azt a gazdagságát, amelyről Marx beszél. Éppen ezért indokolt a tudományos-technikai forradalom eredményeinek alkalmazását és továbbfejlesztését egyik fontos célnak kitűzni. Tegyük hozzá, hogy a szocialista társadalmi viszonyok e folyamat kibontako-

¹² A francia szociológia. Válogatta: Ferge Zsuzsa. Budapest 1971. *Raymond Aron: Fejlődésmélet és evolucionista filozófia.* 298. old.

¹³ *D.-D. Meadows: A növekedés határai.* Budapest 1974. *Köpeczi Béla: Korunk tudománya és a társadalmi fejlődés. Magyar Tudomány,* 1975. 1. sz.

zásához jobb feltételeket teremtenek, mint a kapitalista rendszer, egyszerűen azért, mert a szocialista termelési viszonyok nem emelnek eléje gátakat, és a társadalom osztályainak érdeke végül is közös. Ha a fejlődés nem elég gyors, ez nem a társadalmi berendezkedés, hanem az előnytelen start, a történelmi elmoradás következménye, amely a technikai, a gazdasági feltételek színvonala és a munkaerő képzettsége szempontjából egyaránt jelentkezik. A szocialista országok gazdasági fejlődési üteme ennek ellenére meghaladja a kapitalista országokét a fejlődés megfelelő szakaszában, s ami még ennél is fontosabb, folyamatos és nincs kitéve olyan válságoknak, mint a kapitalizmusban. A szocialista társadalom előnye jelentkezik abban is, hogy a javak elosztásában nincs az az egyenlőtlenség, amely ma is jellemző a fejlett kapitalista országokra. Mindez nem született volna meg a nélkül a társadalmi forradalom nélkül, amely megszüntette a tőkés tulajdont, felszámolta a tőkés-földbirtokos osztály uralmát, s megteremtette a termelőeszközök köztulajdonát és a marxí-lenini értelemben vett proletárdiktatúrát, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet államát, amely egyre inkább nemcsak erőszakszervezet, hanem gazdasági és kulturális szervező funkciókat lát el.

3. A tudományos-technikai és a társadalmi forradalom kérdése így módon szervesen összekapcsolódik ebben a társadalmi formációban a kulturális forradalommal. Hogy ennek jelentőségét megmutassuk, utalnunk kell a kultúra funkciójának különbségére a kapitalista és a szocialista társadalomban.

Mi a szerepe ma a kultúrának az állammonopolista kapitalizmusban, illetve a szocialista társadalomban?

A mai polgári kultúrafelfogás nemcsak abban különbözik a marxistától, hogy a leggyakrabban leszűkíti a kultúra fogalmát a szellemi kultúrára, hanem abban is, hogy a szellemi kultúrán belül megkülönböztet többfajta kultúrát, például természettudományos és humán kultúrát, elit- és tömegkultúrát.

A „két kultúráról” (amelynek semmi köze sincs a két kultúra lenini felfogásához) néhány évtizeddel ezelőtt C. P. Snow angol

író kezdte meg a polémiát, aki a fejlett kapitalista társadalomban diagnosztizálta a természettudományos és az úgynevezett humán kultúra szétválását. Az nem kétséges, hogy a tudományos-technikai fejlődés folytán és a társadalom szükségleteinek differenciálódása miatt fokozódott a specializálódás, s ennek következtében ma már olyan enciklopédikus műveltségű embert nemigen lehet találni, mint amilyenek még a XIX. században is éltek. Ennek ellenére a „két kultúra” szétválasztását nem tartjuk törvényszerűnek, s azt hisszük, hogy a korszerű általános műveltség feloldhatja az ellentmondást.

A korszerű általános műveltség az egyén és a társadalom igényeinek megfelelő ismeretek és készségek új struktúráját kívánja meg, olyan integrációt és szelekciót az egyes tudományágakban, amely lehetővé teszi az áttekintést, az összefüggések és törvényszerűségek megismerését segítő ismeretek kiemelését, s amely ugyanakkor módot ad az állandó továbbképzésre, az úgynevezett permanens önművelésre. A korszerű általános műveltség összetevői a nyelvi képzettség, a matematikai, egzakt gondolkodás, a szintetikus természet- és társadalomtudományi ismeretek, az esztétikai ismeret és tapasztalat, a testkultúra és a manuális gyakorlati készség. Az említett elemekből összetevődő kultúra nem természettudományos vagy humán, hanem egységes jellegű, s az egyes elemek helyét a világot totalitásában látó tudományos világnézet alapján lehet meghatározni.

Ami az *elit- és tömegkultúrát* illeti, ez a kapitalista országokban nemcsak az elméletben, hanem a gyakorlatban is valóban létezik. A kapitalizmus jellegéből következően ebben a társadalomban, még a legfejlettebben is, a nagy tömegek számára csak a termelésben és a mindennapi életben való orientálódás szempontjából szükséges kulturális ismereteket és készségeket biztosítják, s a tömegek manipulálására az úgynevezett tömeg- vagy „konzum”-, „fogyasztói” kultúrát használják fel, amely jórészt talmi értékekből tevődik össze. Ilyen módon szakadás keletkezik az értelmiség és a polgárság egy részének kultúrája és a nagy tömegek kultúrája között. Természetesen ez nem jelenti azt,

hogy ne volnának műveletlen polgárok és művelt munkások, de érték és réteg szempontjából vizsgálva a kérdést, a megkülönböztetés jogosságát nem lehet tagadni.

Ami az *uralkodó kultúrát* és az *elnyomott kultúrát* – a lenini két kultúrát – illeti, a polgári kultúrafilozófusok az elsőről nem szívesen beszélnek, vagy ha igen, akkor főleg a tömegkultúra és a manipuláció szempontjából, a másodikhoz viszont elsősorban a periferiális vagy marginális kultúrákat sorolják, mert ezeket tartják igazán ellenzékinek, míg a munkásosztály kultúráját az uralkodó kultúra által befolyásoltnak, sőt lényegében a „fogyasztói kultúra” egyik változatának könyvelik el. Nyilvánvaló, hogy a kapitalista társadalomban az igazán elnyomott kultúra a munkásoké, a parasztoké, a kisembereké. Ezt a kultúrát kétségtelenül befolyásolja az uralkodó kultúra, azaz a polgárság kultúrája, de a munkásosztálynak és különböző rétegeinek is van önálló szükséglet-, értékrend- és normarendszere, amelynek megnyilvánulásait megtaláljuk szellemi termékekben, de még inkább magatartásban és életmódban.

Ami az úgynevezett marginális, szubkultúrákat illeti, ezek elsősorban az ifjúság egy részét befolyásolják, s tartalmuk változó, ideológiai és művészeti szempontból egyaránt. Függ azoktól a gazdasági-társadalmi körülményektől, amelyek között létrejönnek, és függ a mindenkori divattól. A leggyakrabban az „ellenkultúra” termékeit is „integrálja” az establishment, vagy közvetlenül, vagy pedig közvetve, az üzlet útján, s így elvesztik ellenzéki jellegüket.

A kapitalista társadalom – mint ezekből a vitákból is kiderül – nem közömbös a kultúrával szemben: funkcióját elsősorban abban látja, hogy erősítse a fennálló társadalmi rendet, mégpedig tág értelemben és nemcsak politikai vonatkozásban. Nagy és tagolt apparátust – az iskoláktól a tömegkommunikációs eszközökig – használ fel arra, hogy az uralkodó kultúra eszményeit terjessze. E társadalom ideológusai a politikához hasonlóan a kultúrában is pluralizmusról beszélnek, és ennek lehetőségeit a legfejlettebb kapitalista országokban látványosan biztosítják is,

de úgy, hogy végül is a domináns kultúra elemei érvényesüljenek. Heinrich Böll, a neves nyugatnémet író írta az *Espresso* című lap 1974. október 27-i számában: „A német (persze nyugatnémet – K. B.) színházak repertoárját látva azt gondolhatnám, hogy szocialista országban élünk, de a színházakban megnyilvánuló szabadság veszélyes illúziót rejt; hagyják, hogy tombolják ki magukat a színpadokon vagy az irodalmi rovatokban, de a valóban döntő véleményeket ugyanezen újságok gazdasági rovatában szövegezik meg és onnan terjesztik.” Ezt az álszabadságot leplezi le már régóta a kapitalista országok forradalmi munkásmozgalma, s erre az igazságra ébrednek rá mindazok az értelmiségiek is, akik komolyan veszik a kultúra ügyét. A manipuláció elleni tiltakozás is e felismerésből következik s lett a baloldali értelmiség egyik fő tevékenységi területe.

4. A szocialista társadalom építésének szerves része a kultúra elsajátítása és továbbfejlesztése, a *kulturális forradalom*. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után azonnal felmerült az a kérdés, hogy a megváltozott társadalmi körülmények között hogyan lehet és kell élni. Lenin, a marxi következtetésekhez híven, nem szűnt meg hangsúlyozni, hogy az új társadalom építésének alapvető feltétele a politikai hatalom megragadása után a termelés fejlesztése, s ezen az alapon egy magasabb rendű társadalom felépítése, s elutasította azt a felfogást, amely a szegénységet egyenesen kedvezőnek tüntette fel a szocialista értékek győzelme szempontjából. A termelés növelése érdekében elengedhetetlennek tartotta a tudomány és a technika eredményeinek felhasználását. A szocializmusnak az a meghatározása, hogy szovjethatalom + villamosítás, ezt a törekvést bizonyítja. Mindezek alapján gyakorlati politikai programként fogalmazza meg: „Birtokba kell venni az egész tudományt, a technikát, minden ismeretet, a művészetet.”¹⁴ S ezzel együtt meghatározza azt, amit a kultúra demokratizálásának szoktunk nevezni: „Azelőtt az emberi elme, az emberi génius csak azért alkotott, hogy

¹⁴ *Lenin Művei*. 29. köt. Budapest 1953. 57–58. old.

egyeseeknek juttassa a technika és a kultúra minden áldását, a többiek pedig megfossza alapszükségletüktől – a művelődéstől. Most ellenben a technika minden csodája, a kultúra minden vívmánya a nép közkincsévé válik.”¹⁵ Így kapcsolódik össze korszerűség és demokratizmus Lenin gondolkodásában.

A forradalmi értelmiség egy része az Októberi Forradalom után a „proletárkultúrát” hirdette meg, mint olyat, amely egyedül illik az új társadalomhoz, s amely mindenekelőtt a szellemi termékekben, a magatartásban és az életmódban jelentkezik. Lenin ezt a felfogást elutasította. Mélyen meg volt ugyanis győződve arról, hogy az anyagi és a szellemi kultúra egységben jelentkezik, s hogy önmagában a szellemi kultúra tartalmának kicserélése nem elegendő a magatartás és az életmód megváltoztatásához. Hű maradt tehát a marxí tanításhoz, amely a termelés és általában az objektív tényezők elsődlegességét hangsúlyozta ebből a szempontból is. Ugyanakkor az elmaradottság elleni küzdelemben mozgósítani akarta mindazokat a tudományos-kulturális tapasztalatokat, amelyeket az emberiség összegyűjtött. Amikor az ifjúsági szövetségek feladatait 1920 októberében meghatározta, erről a kérdésről ezt mondta: „Ha nem értjük meg világosan, hogy proletárkultúrát csak akkor lehet építeni, ha pontosan ismerjük az emberiség egész fejlődése által létrehozott kultúrát, csak úgy, hogy ezt a kultúrát átdolgozzuk – ha ezt nem értjük meg, nem fogjuk ezt a feladatot megoldani. A proletárkultúra nem pottyán le készen valahonnan ismeretlen helyről, nem azoknak az embereknek a kitalálása, akik magukat szakembereknek nevezik a proletárkultúra terén. Mindez merő sületlenség. A proletárkultúrának ama felhalmozott tudás törvényszerű továbbfejlődésének kell lennie, amelyet az emberiség a tőkés-földesúri-hivatalnoki társadalom igája alatt szerzett meg. Mindezek az utak és ösvények a proletárkultúrához vezetnek, vezetnek és fognak vezetni továbbra is, ugyanúgy, ahogy a Marx átdolgozta politikai gazdaságtan megmutatta nekünk,

¹⁵ *Lenin Művei* 26. köt. Budapest 1952. 459. old.

hova kell eljutnia az emberi társadalomnak, megmutatta az átmenetet az osztályharchoz, a proletárforradalom kezdetéhez.”¹⁶

Lenin elméletileg és szervezetenként is elítélt mindenfajta olyan modernkedést, amely tagadja a kontinuitást a kultúrában. „A marxizmus mint a proletariátus forradalmi ideológiája – írta – azáltal tett szert világtörténelmi jelentőségre, hogy korántsem vetette el a polgári korszak igen becses vívmányait, hanem ellenkezőleg, magáévá tette és feldolgozta mindazt, ami az emberi gondolkodás és kultúra több mint kétezer éves fejlődésében értékes volt. Csakis az ezen az alapon és ebben az irányban továbbfolytatott, a proletárdiktatúra mint a minden kizsákmányolás ellen folyó végső harc gyakorlati tapasztalatai által megihletett munka ismerhető el az igazi proletárkultúra fejlesztésének.”¹⁷ Minderre azért kell emlékeznünk, mert ma az „életforma forradalmának” jelszavát sokan hangoztatják úgy, hogy a polgári kultúra, általában minden régi kultúra értékei ellen is fellépnek.

Lenin, amikor a kultúra kérdését szorosan hozzákapcsolta a társadalmi fejlődéshez, sőt a politikához is, nem feledkezett meg arról, hogy a kulturális munkának milyen sajátosságai vannak. 1923-ban, amikor az államapparátus megjavításáról beszélt, kitért arra, hogy „túlságosan sokat és túlságosan könnyedén szavalnak . . . a »proletárkultúráról«”, és ehhez hozzátette, hogy „kezdetnek az is jó lenne, ha megszabadulnánk a burzsoá rendszert megelőző kultúrák különösen rothadt típusaitól, vagyis a hivatalnoki vagy feudális stb. kultúrától. Mi sem ártalmasabb kulturális kérdésekben, mint a türelmetlen sietség és a hebehurgyaság.”¹⁸

Mindez nem jelentett belenyugvást az adott helyzetbe és nem jelentett az új kultúráról való lemondást. Lenin a jobboldali bírálókhöz szólva írta: „Ha a szocializmus megteremtéséhez meghatározott kulturális színvonalra van szükség (bár senki sem tudja megmondani, milyen ez a meghatározott »kulturális szín-

¹⁶ *Lenin Művészetről, irodalomról.* Budapest 1966. 445–446. old.

¹⁷ Uo. 463. old.

¹⁸ Uo. 524. old.

vonat», mert ez a színvonal különböző mindegyik nyugat-európai államban), akkor miért nem szabad nekünk azzal kezdeni, hogy előbb forradalmi úton kivívjuk e meghatározott színvonal előfeltételeit, s *azután*, már a munkás-paraszt hatalom és a szovjet rend alapján induljunk el utolérni a többi népet?»¹⁹

Leninnek ezek a megjegyzései azt bizonyítják, hogy nagyon realisan nézett szembe Oroszország kulturális elmaradottságával, ugyanakkor a változtatás útjait kereste, mégpedig először annak politikai előfeltételeit igyekezett megteremteni. Mint más vonatkozásban, kulturális szempontból is lehetségesnek tartotta, hogy a hatalom megragadásával és a szovjet rendszer megteremtésével a kulturális forradalmat ki lehet bontakoztatni, de természetesen úgy, hogy a kultúra sajátosságait tekintetbe vegyék.

Ezek a sajátosságok sokkal nagyobb türelemre, tapintatra indították, mint sok más kortársát, de a kultúra és a politika összefüggéseit illetően mindig a politika primátusát hangsúlyozta. A *lenini pártosság*, a pártelv a kultúrában azt jelenti, hogy a proletariátus érdekeinek kell alávetni a kulturális tevékenységet is.

Sok vita folyik ma is arról, hogy miképpen kell értelmezni a lenini pártosság elméletét. Ismeretes, hogy Lenin 1905-ben *A párt szervezete és a pártos irodalom* című cikkében fogalmazta meg a pártosság követelményét kulturális vonatkozásban, olyan időben, amikor a forradalmi tevékenységben való részvétel alapvető feltétele volt az uralkodó osztály elleni harcnak. Ne feledjük, ebben az időben Lenin a burzsoá „abszolút szabadság” elméletével polemizál, s ezzel állítja szembe a forradalmi elkötelezettséget az irodalomban. „És mi, szocialisták – írta Lenin – leleplezzük ezt a képmutatást, letépjük a hamis cégéreket – nem azért, hogy minden osztályjellegtől mentes irodalmat és művészetet teremtsünk (ez csak az osztály nélküli szocialista társadalomban lesz majd lehetséges), hanem azért, hogy a szabadnak hazudott, valójában azonban a burzsoáziához kötött irodalom-

¹⁹ Uo. 523. old.

mal szembeállítsuk a valóban szabad, *nyíltan* a proletariátushoz kötött irodalmat.” A szabadságot nemcsak társadalmi tartalmi, hanem ideológiai szempontból is meghatározza: „Ez szabad irodalom lesz, amely az emberiség forradalmi gondolatának legújabb eredményeit megtermékenyíti a szocialista proletariátus tapasztalataival és eleven munkájával, amely állandó kölcsönhatást teremt a múlt tapasztalatai (a szocializmusnak primitív, utópisztikus formáiból való kifejlődését betetőző tudományos szocializmus) és a ma tapasztalatai (a munkás elvtársak mostani harca) között.”²⁰

Később, a forradalom győzelme után, a kultúra és politika viszonyát még átfogóbb összefüggésekben határozza meg a társadalmi haladáshoz és a marxizmushoz való viszony szempontjából. „A Munkás-Paraszt Szovjetköztársaságban a népművelés-ügy egész szervezetét – írja a proletárkultúráról szóló, 1920-ban kelt határozati javaslatában – mind a politikai felvilágosítás terén általában, mind pedig különösen a művészet területén át kell hatnia a proletárdiktatúra céljainak sikeres megvalósításáért, vagyis a burzsoázia megdöntéséért, az osztályok megszüntetéséért, az ember ember által való bármiféle kizsákmányolásának kiküszöböléséért folyó proletár osztályharc szellemének.” A kultúrát alárendeli a politikának, de a politikában a stratégiai célt fogalmazza meg: a burzsoázia megdöntését, az osztályok megszüntetését, a kizsákmányolás kiküszöbölését. A proletár osztályharc szelleme mellett hangsúlyozza a marxista világszemlélet jelentőségét: „A legújabb kori történelem minden tapasztalata, különösképpen pedig a világproletariátusnak a Kommunista Kiáltvány megjelenése óta folytatott több mint félszázados forradalmi harca, vitathatatlanul bebizonyította, hogy a forradalmi proletariátus érdekeit, álláspontját és kultúráját csakis a marxista világnézet fejezi ki helyesen.”²¹ A pártosság kérdése tehát a szabadság és szükségszerűség dialektikájában jelentkezik a

²⁰ Uo. 46–47. old.

²¹ Uo. 462–463. old.

kultúra szempontjából is, s tartalmát nem a napi politikai feladatok, hanem a forradalmi osztályharc stratégiája és elmélete határozzák meg.

Lenin nemcsak a társadalmi építés, hanem az egyéni életmód, a személyiség szempontjából is vizsgálta a kultúra ügyét, s ismételten figyelmeztetett: a cél az, hogy „a tudás valóban a vérünkbe menjen át, hogy teljes mértékben és igazán mindennapi életünk alkotórészévé váljon”, hogy a kultúra „szokássá” váljék.²² Igaz, ő maga nem foglalkozott a kultúra személyiségformáló szerepével, de az nem vitás, hogy a társadalmi haladás szempontjából ő maga is az embert helyezte előtérbe. A gazdasági-társadalmi tényezők jelentőségét azért hangsúlyozta, mert – történelmi tapasztalatok alapján – abban nem bízott, hogy elég az emberi belső „megigazulását” keresni a világ megváltoztatásához.

Leninnek a kultúráról szóló gondolatait egységbe foglalta a kulturális forradalom elmélete. A kifejezés maga is Lenintől származik, aki élete végén ezt írta: „Most már csak kulturális forradalomra van szükségünk ahhoz, hogy teljesen szocialista országgá váljunk, de számunkra ez . . . hihetetlen nehézségekkel jár – mind merőben kulturális természetű nehézségekkel, mind pedig anyagi nehézségekkel.”²³ A fogalmat rendkívül átfogóan határozta meg, beleértve a politikai műveltségtől a művészetig minden műveltségelemet és a legkülönbözőbb formákat, az iskolai oktatástól a politikai, tudományos és művészeti szervezetek és intézmények tevékenységén át az iskolán kívüli népművelésig.

A Lenin kezdeményezte kulturális forradalom először a Szovjetunióban, majd 1945 után a többi szocialista országban is kibontakozott, s e tapasztalatokat és általánosításait is figyelembe véve határozhatjuk meg jellemzőit.

Ennek alapján a kulturális forradalom jelenti:

²² *Lenin Művei*, 33. köt. Budapest 1953. 490. és 489. old.

²³ Uo. 56. old.

– az uralkodó osztályok kulturális monopóliumának megszüntetését, a munkások, parasztok számára a művelődési lehetőségek megnyitását;

– a marxista világnézet terjesztését, s ezzel a társadalom szellemi kohéziójának erősítését, a személyiség formálását;

– az új, szocialista társadalom célkitűzéseivel egyetértő értelmiség kialakítását;

– a tudomány és művészetek támogatását; a szocialista művészet kifejlesztését;

– az állam kötelességét, hogy minden eszközzel szervezze és támogassa ezt a folyamatot;

– az egész tevékenységnek a párt általi összefogását és irányítását.

Ezeket a célokat a nemzeti sajátosságoknak megfelelően, a gazdasági, politikai körülményektől, a hagyományoktól függően valósították meg a különböző szocialista országok. Minden különbség ellenére azt állíthatjuk, hogy a kulturális forradalom általános folyamata megerősítette azt az igen fontos marxista felismerést, amely szerint az új társadalom nem épülhet fel új kultúra nélkül. A kulturális fejlődést alapvetően befolyásolják a gazdasági, társadalmi körülmények, de ez is hathat rájuk, különösen egy olyan társadalomban, amely az újjal kísérletezik. Ezt a kölcsönhatást igazolja az a kulturális forradalom is, amely Magyarországon végbement, s amelyről a következőkben igyekszünk számot adni.

A MŰVELŐDÉS OBJEKTÍV TÉNYEZŐI

A művelődési helyzetet nem lehet vizsgálni azoknak a változásoknak az elemzése nélkül, amelyek a termelőerőkben és a termelési viszonyokban bekövetkeztek, részben a társadalmi forradalom, részben a technikai fejlődés eredményeképpen. E fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy Magyarország fejlődésében az objektív tényezőket – amennyire lehetséges – kapcsolatba hozzuk a kulturális folyamatokkal. A főbb objektív tényezők, amelyeket tekintetbe kell vennünk a művelődés szempontjából, a következők: a demográfiai helyzet és a települési viszonyok; a termelés és a munka, a társadalmi struktúra változásai; az egyes foglalkozási ágak alakulása; a jövedelmi viszonyok, életszínvonal, életkörülmények; a lakosság egészségügyi és szociális ellátása; helyváltoztatásai bel- és külföldön.

Bár elsősorban a harmincéves fejlődést vizsgáljuk, mindig szem előtt tartjuk, hogy 1945-ben Magyarország viszonylag elmaradott agrár-ipari ország volt, ahol egy vékony nagykapitalista-földbirtokos réteg kezében volt a hatalom. Az úgynevezett középosztály, amely a volt nemességből, a polgárságból és az értelmiség egy részéből rekrutálódott, lényegében konzerválni akarta a meglevő állapotokat, s kisebb-nagyobb fenntartásokkal helyeselte az uralkodó osztály politikáját. A kiskereskedők, kisiparosok, gazdag parasztok, alkalmazottak legfeljebb olyan reformokat kívántak, amelyek segítenék életkörülményeik megjavítását és társadalmi „előrelépésüket”. Az ellenzékiiséget az öntudatos munkásosztály, a szegényparaszság egyes rétegei és

bizonyos értelmiségi csoportok képviselték. A hárommillió kol-dus országában – ahogy akkor Magyarországot a föld nélküli agrárproletariátus miatt nevezték – nagy különbségek voltak a jövedelmekben, az életszínvonalban és életkörülményekben. Mindezek hatottak a művelődési állapotokra is, amelyekre a végletesség volt a jellemző. Kiemelkedő értelmiségünk európai színvonalú, a középosztály és a kispolgárság alacsony színvo-nalú, rendkívül vegyes és a nagy tömegek primitív kultúrája élt egymás mellett, de úgy, hogy ideológiailag az uralkodó osztály klerikalizmusa és a nacionalizmusa volt az uralkodó. Jellemző, hogy az 1930-as népszámlálás szerint a 7 éves és idősebb lakosság 79,5%-a még a 8 osztályt sem fejezte be, és 9,6%-a analfabéta volt.¹

Háromféle, a gazdasági-társadalmi viszonyokban gyökerező elmaradást kellett felszámolni, mielőtt a kulturális változást végrehajthák: egy csaknem 150 éves gazdasági, társadalmi, poli-tikai elmaradást, amelyet a kapitalizmus Magyarországon nem volt képes eltüntetni (sőt miután a tőke és a földbirtok szövetke-zett, bizonyos feudális maradványok konzerválódtak); a kapita-lista kizsákmányolást, amely itt primitívebb formákban jelent-kezett, mint a fejlett tőkésországokban; s végül a háború okozta pusztulást, amelytől a külpolitikailag lavírozó, belpolitikailag parlamentarizmust játszó magyar ellenforradalmi rendszer úgy akarta „megmenteni” az országot, hogy még az utolsó pillanat-ban sem mert szembefordulni a megszálló hitleristákkal. Az el-maradottság objektív tényezőinek felszámolása nélkül nem ke-rülhetett volna sor a kulturális egyenlőtlenség megszüntetésére,

¹ Vö. Magyarország művelődési viszonyai. 1945–1958. Szerk. Erdész Tiborné, Budapest 1960. – A fejezet anyagához még lásd: 25. év. Ipar. Mezőgazdaság. Életszínvonal. Kultúra. Budapest 1975. – A népi Magyar-ország negyedszázada. Nemzetközi Tudományos ülésszak. Budapest 1970. március 16–17. Előadások. Szerk. Blaskovits János, Zsilák András. Buda-pest 1972. – A két kongresszus között. A megyék és a főváros fejlődése. KSH. Budapest 1975. – Magyarország társadalmi-gazdasági fejlődésének 30 éve. 1945–1975. KSH. Budapest 1975.

az emberek műveltségében, szemléletében, magatartásában és életmódjában jelentkező retrográd elemek elleni küzdelemre.

A magyarországi kulturális forradalomban több fejlődési szakaszt különböztethetünk meg, amelyek részben objektív, részben szubjektív tényezőkkel függnek össze. A fejlődés első fő korszaka 1956-ig terjed, a második 1957-től máig. A kettőt nem választja el egymástól áthidalhatatlan szakadék, hiszen az egész korszakra a szocialista építés nagy folyamatainak kontinuitása a jellemző. Meggyőződésünk azonban, hogy a belső és külső fejlődésnek fontos fordulatához jutunk el 1956 táján, amikor egyrészt Magyarországon kiéleződik a dogmatizmus és a revizionizmus közti harc, másrészt sor kerül az SZKP XX. kongresszusára, amely elítéli a személyi kultuszt, s ezzel mély hatást gyakorol az egész nemzetközi munkásmozgalomra.

Az első korszak nem teljesen egységes, hiszen 1948-ig Magyarországon koalíciós kormány uralkodott, s a feladat elsősorban a polgári demokratikus reformok végrehajtása volt. 1948 után a dogmatizmus nyomta rá a bélyegét a kulturális politikára is, amely ugyanebben az időben hajtotta végre a nagy, máig is érvényes strukturális változtatásokat. 1953-ban megkezdődött Magyarországon a harc a dogmatikus és a revizionista irányzatok között, amely ellentmondásos irányzatokat indított el a kulturális életben is.

Nem egységes a következő korszak sem. Az 1956-os ellenforradalom után a hatvanas évek elejéig, a konszolidáció időszakában sor került a kétfrontos harc elve alapján a szocializmus fejlődését gátló torzítások leküzdésére, a kulturális forradalom továbbfejlesztésére és egy új, a szocializmus fejlettebb szakaszát tekintetbe vevő fejlődés előkészítésére. A hatvanas évek második felétől jelentős változások történnek a termelésben, a társadalmi struktúrában, a lakosság életszínvonalában, s a békés egymás mellett élés politikájának eredményeképpen a kapitalista világgal való kapcsolatokban is, amelyek új problémákat vetnek fel a kulturális forradalom szempontjából is.

Demográfiai helyzet és települési viszonyok

Magyarországon 1941-ben 9 300 000 ember élt, 1976-ban 10 600 000; az emelkedés 13,5%-os. Ez a megnövekedett lakosság lényegében ugyanakkora területen lakik, mint a felszabadulás előtt, megoszlása azonban a város és a falu között lényegesen megváltozott. Míg a felszabadulás előtt Magyarországon egyetlen igazi nagyváros volt, Budapest, amely a vidéki kisebb városokkal együtt a lakosságnak mindössze egynegyedét foglalta magában, ma a lakosság fele városi jellegű településeken él. Nagy-Budapesten lakik az egész népesség egyötöde, de viszonylag nagyobb városi központtá fejlődött Miskolc, Szeged, Debrecen, Pécs, Győr, és előrehaladt a városodási folyamat a kisebb vidéki városokban is, amellett, hogy új városok épültek nagy ipari centrumok közelében. (A városi lakosság létszáma – a kétmillió Budapestet leszámítva – 1976-ban 3 200 000 volt.)²

A falusi lakosság városba áramlása az ötvenes évek elején kezdődött meg, amikor megindult a nagyobb arányú iparosítás, de amikor még egyes városok és főleg Budapest háborús káraitak helyreállítása még nem történt meg, és amikor még a nagyobb települések infrastruktúrája alig épült ki. A városodási folyamat sok objektív nehézségbe ütközött és fejlődési aránytalanságokat mutat, ennek ellenére sikerült elkerülni a kapitalista országok nagyvárosainak jelentős részére jellemző „slumok” (nyomortanyák) kialakulását, s a városközpontok leromlását. A városokba költözött falusi lakosság ellátás és művelődés szempontjából jobb viszonyok közé került, de a lakáshiányból és az infrastruktúra fejletlenségéből származó túlszűfoeltság korlátozta a művelődés lehetőségeit, s ezen belül is főleg az emberi együttélés és a megfelelő életmód kialakítását.

² Az alább és a kötetben egyebütt közölt statisztikai adatok zömmel azokból a táblázatokból származnak, amelyeket – külön e kötet számára – a Központi Statisztikai Hivatal Kulturális Osztályának munkaközössége dolgozott ki. Az ebben a fejezetben és a kötetben másutt található statisztikai táblázatok tehát szintén az osztály munkája, amelyért az egész kollektívának és külön is Erdész Tiborné osztályvezetőnek köszönetet mondok.

Bár a falu is számottevően fejlődött az elmúlt harminc évben, még mindig nagyok a különbségek falu és város között, különösen a közművesítés, a szolgáltatások s nem utolsósorban a művelődési intézmények szempontjából. A népesség egy része, éspedig több mint 700 000 ember, továbbra is elszórt településeken, tanyán él, még mindig mostoha viszonyok között. Az ingázók száma eléri az 1,3 milliót, ami a helyhez kötöttség s ezzel együtt a kulturálódási lehetőségek felhasználása szempontjából különleges nehézséget jelent.

A települési viszonyokból kiindulva azt mondhatjuk, hogy a lakosság helyzetére az átmenetiség jellemző. Ez nemcsak abban mutatkozik meg, hogy faluról éppen az elmúlt harminc esztendőben sokan költöztek városba, hanem abban is, hogy az emberek felfogásában és életmódjában a falusi szokások, hagyományok együtt élnek a városi normákhoz való alkalmazkodás igényével. Az átmenetiségnek van olyan formája is, amikor a tanyai lakosság integrálódik a falvak életébe, vagy legalábbis erre tesz kísérletet. Az átmenetiségnek legpregnansabb megnyilvánulása a falun lakás és a városban dolgozás, tehát az ingázás. Mindez azt jelenti, hogy még távol állunk attól a homogeneitástól, amely a város és a falu közötti ellentétek, különbségek megszűnését jelenthetné.

Démográfiai szempontból az egyik fontos tényező, amelyet tekintetbe kell vennünk a művelődésben is, a népesség nemek szerinti megoszlása. A statisztikai adatok szerint a nők aránya az utóbbi negyven évben az egész népességben meghaladja az 51%-ot, tehát meglehetősen nagy állandósággal nagyobb, mint a férfiaké. A társadalmi változások, a nők egyenjogúságának egyre határozottabb érvényesítése, a technikai fejlődés s nem utolsósorban az életszínvonal emelésének jogos igénye folytán a nők foglalkoztatásának aránya jelentősen megnőtt, s ma a nők az aktív keresők 44%-át alkotják. Ennek egyik következményeképpen – különösen városban – megváltozott az asszony helyzete a családban, hiszen már nem egyedüli feladata a háztartás, a gyermeknevelés, a kis közösség életmódjának kialakítása (de

ezt sem hanyagolhatja el). A kettős terhelés szükségszerűen vezet el az új technikai eszközök igénybevételéhez, az új háztartási, gyermeknevelési, családi szokások kialakításához. A nők munkába állásával új igények jelentkeznek a társadalmi gondoskodást illetően is, hiszen bölcsődék, óvodák, napközi otthonok kellenek egyre több férőhellyel, hogy a női munkaerő háztartáson kívüli foglalkoztatását biztosítani lehessen.

A nők nagymértékű munkába állása befolyásolja az egyes foglalkozási ágak jellegét, a nők részvételét a társadalmi életben, és természetesen művelődésüket is. Bizonyos hagyományos női foglalkozások (szállítás, hírközlés, kereskedelem, az ipar bizonyos ágai, textil- és élelmiszeripar) mellett új szakmák is elnöiesedtek, így különösen a pedagógia és az egészségügy (a főiskolai egyetemi oklevelet szerzett nők kétharmada pedagógiai, 10%-a egészségügyi szakterületen helyezkedik el).

A művelődési arányok változására jellemző, hogy a nők iskolai végzettsége, különösen közép- és felsőfokon, gyorsabb ütemben növekedett, mint a férfiaké. 1970-ben az aktív kereső nők 16,4%-a rendelkezett érettségivel (míg a férfiaknak csak 12%-a), viszont csak 4%-uk szerzett felsőfokú tanintézeti oklevelet (a férfiak 6,1%-a). Ugyanakkor a lakosság egy része elmaradt kulturális viszonyok között él, s ez befolyásolja nemcsak foglalkoztatottságukat, hanem családi életüket és a jövő nemzedék nevelését is.

Fontos demográfiai tényező a művelődés szempontjából is a korosztályi megoszlás. A legérdekesebb jelenség a lakosság viszonylagos „előregedése”. Ennek egyik oka az élettartam meghosszabbodása, a másik a természetes szaporulat csökkenése. 1938-ban az átlag élettartam 45,7 év volt (a férfiaké 44,1, a nőké 47,3), 1974-ben már 65,5 (a férfiaké 62,9, a nőké 68,3). Egy emberöltő alatt tehát az átlagos élettartam 20 évvel nőtt meg, ami gyökeresen megváltoztatta a társadalom életkori struktúráját s ezzel együtt a kulturális szokásokat és igényeket is. 1975-ben gyermekkorú volt 2 millió lakos, munkaképes korú 6,4 millió, nyugdíjkorhatáron felüli csaknem 2,2 millió. A tanulóifjúság

1975-ben a munkaképes korú lakosságból 530 000 fő volt, a lakosság 8%-át érte el.

A nyugdíjasok számarányának növekedése új helyzet elé állítja a kulturális politikát, amely az idősök kulturális szerepével nem számol eléggé.

Néhány évig úgy tűnt, hogy katasztrofálissá válik a népszaporulat csökkenése Magyarországon. Hazánk a hatvanas években még az európai országok között is az utolsó helyek egyikén állt. A szülőképes nők korösszetételéből adódóan, de gazdasági, szociálpolitikai és egészségügyi intézkedések eredményeként is ez a folyamat megállt, s ma már kielégítőnek mondható a szaporodási arány. (A hatvanas évek 13 ezrelékéről 1975-re 18,4 ezrelékre emelkedett.) Ez a folyamat újabb gondokat vet fel, mind a gyermekintézmények építése, mind a munkaerőhelyzet alakulása szempontjából, hiszen a gyermekgondozási segélyben részesülő anyák 3 évre esnek ki a munkából.

Kell néhány szót szólnunk a lakosság nemzetiségi összetételéről is. Magyarország lakossága etnikailag szinte teljesen homogén, a német, délszláv, szlovák, román nemzetiség lélekszáma a félmilliót sem éri el. E kis nemzetiségi csoportok nyelvének és kulturális hagyományainak megőrzése és továbbfejlesztése mindazonáltal a lenini nemzetiségi politika egyik próbaköve. Egy részük paraszti lakosság, de közülük is sokan helyezkedtek el az iparban és telepedtek le a városokban. Szétszórtságuk miatt nem könnyű biztosítani számukra a szükséges kulturális lehetőségeket.

A kulturális politika fő törekvése az, hogy a nemzetiségek gyermekei anyanyelvű iskolákban tanulhassanak, és hogy a felnőttek ápolhassák saját intézményeikben és szervezeteikben sajátos kultúrájukat. Ebben a munkában támaszkodik arra a segítségre is, amelyet az illetékes országok nyújtanak az oktatásban és a kulturálódásban a kulturális egyezmények alapján. Egyre inkább valóssá válik, hogy a nemzetiségek nem választják el, sőt inkább közelebb hozzák a népeket, ha egyenlő jogok-

kal élve, maguk is hozzájárulnak az együttműködés légkörének megteremtéséhez.

Külön problémát jelent a tulajdonképpen nemzetiségnek nem nevezhető, nyelvét és hagyományait csak alig őrző cigányság. Jelentős részük ma már letelepedett, az iparban és a mezőgazdaságban dolgozik, vannak azonban kisebb cigánycsoportok, amelyek nem vagy csak nagyon kis mértékben illeszkedtek be a települések életébe. Elsősorban ennek következménye kulturális elmaradottságuk, amely egyes vidékeken nem is jelentéktelen gondokat okoz. Itt a kulturális intézkedéseket a gazdaságiaknak és szociálisaknak kell megelőzniük. A cigányságnak igyekeznünk megfelelő munkaalkalmat és lakásviszonyokat teremteni. Ezzel párhuzamosan segítjük a gyermekek tanulását és szakmai képzését, és ahol erre szükség van, a felnőttek alfabetizálását. A hagyományos cigánykultúra – különösen a zenében – régóta ismert, megőrzését intézményesen is támogatjuk.

A települési-demográfiai viszonyokból csak néhányat emelünk ki, amelyek, úgy gondoljuk, különösen befolyásolják a tágabb értelemben vett művelődést, persze nem önmagukban, hanem más objektív és szubjektív tényezőkkel együtt.

Termelés és munka

A szocialista társadalom felépítésének feltétele a munkáshatalom megteremtése és a szocialista tulajdonviszonyok kialakítása mellett a termelés növekedése és a termelékenység fokozása. Ehhez hozzátartozik az iparosítás. Az ipar Magyarországon ma már a nemzeti jövedelemnek mintegy felét termeli meg (1938-ban csak 37,8%-át). A nemzeti jövedelem 15,4%-át adó mezőgazdaság a korszerűsödés útjára lépett, s maga is erősen ipari jellegű. Ennek illusztrálására elég, ha azt mondjuk, hogy a gabonabetakarítás 97, a cukorrépáé 72, a kukoricáé 55%-ban géppel folyik. Az iparosodás, a termelés szerkezetének átalakulása, a technikai színvonal emelkedése nagyobb szakképzettséget, de tegyük

hozzá: szélesebb körű általános műveltséget is megkövetel, még akkor is, ha a tudományos-technikai forradalom vívmányainak alkalmazásában csak a kezdeteknél tart Magyarország, s nem elég magas szintű bizonyos területeken a termelési kultúra.

A technikai fejlődés növelte a munka termelékenységét, s a hatvanas évektől kezdve lehetővé tette a munkaidő fokozatos megrövidítését. Ma az iparban a munkások 79, az alkalmazottak 94%-a (építőipar nélkül) 44 órás munkahétben dolgozik. A mezőgazdaságban az év nagyobb részében hosszabb a munkaidő. Az állami gazdaságok statisztikája szerint az ott dolgozó munkások 32%-a több mint 48 órát dolgozik hetente, 60%-a pedig 48-at, s csak kis részük ennél kevesebbet. Nyilván még előnytelenebb a helyzet a termelőszövetkezetekben. Mindez nem pusztán a mezőgazdasági munka idényjellegére mutat, hanem arra is, hogy a gépesítés még korántsem fejeződött be. A falusi lakosság munkaidejét az is meghatározza, hogy 80%-a háztáji és kisegítő gazdasággal rendelkezik, akár a mezőgazdaságban, akár az iparban dolgozik. Ezért falun a mezőgazdasági munkák idején a mezőgazdaságban foglalkoztatottak naponta átlagban 11–12 órát is dolgoznak, a falun lakó ipari munkások pedig munkaidejükön felül dolgoznak a kisegítő gazdaságban.

Mindezt tekintetbe véve: a termelési kultúra fejlődése és a munkaidő megrövidülése új és jobb feltételeket teremtett a lakosság széles rétegei számára az általános műveltség gazdagításához és a szakmai fejlődéshez.

A szocialista társadalom építésének egyik jellemző vonása, hogy mindenki számára megteremtette a munka lehetőségét, s a munkanélküliséget mint társadalmi problémát felszámolta. Az aktív keresők száma 1973-ban meghaladta az 5 milliót, amelyből 3 millió volt munkás, 700 000 szövetkezeti paraszt, 1,1 millió értelmiségi és alkalmazott és 170 000 kisárutermelő.

Ezek az adatok nemcsak a magas foglalkoztatási arányt bizonyítják, hanem azt is, hogy hazánkban kialakultak a szocialista termelési viszonyok, és a kisebb magántulajdonnal rendelkező kisiparosok, kisárutermelők száma minimális. A tulajdonviszo-

Az aktív keresők társadalmi rétegenként és képzettség szerint

	1960	1970	1973	1973. év 1970. év %-ában	A nők aránya 1973. jan. 1. %
	(1000 fő)				
Aktív keresők	4735,0	4983,6	5061,2	101,6	42,9
Ebből:					
munkások	2452,7	2955,3	3051,9	103,3	—
szövetkezeti parasztoi	568,2	852,2	723,8	84,9	—
értelmiségiek és alkalmazottak	710,3	1016,6	1113,5	190,5	—
kisárutermelők	1003,8	159,5	172,0	107,8	—

Az aktív keresőkből*

felsőfokú vég- zettségűek	} ará- nya %	3,0	5,0	5,7	115,8	4,4
középfokú végzettségűek		6,0	11,3	12,7	115,1	16,8
szakmunkások		17,2	23,1	25,9	114,6	9,4

* A betöltött munkakör alapján számolva.

nyok megváltozása új értékrendszert alakított ki, ami nem jelenti azt, hogy a szocialista tulajdonhoz való új viszony már minden vonatkozásban kialakult volna, és hogy a személyi tulajdont sokan ne azonosítanák a magántulajdonnal.

Ha népgazdasági ágak szerint nézzük a változásokat, az iparban és a mezőgazdaságban dolgozók arányának megváltozása a legszembetűnőbb. 1949-ben az aktív keresők 22%-a dolgozott az iparban, 1975-ben 43,9%-a. A mezőgazdaságban 1949-ben a keresők 53,9%-a tevékenykedett, 1975-ben már csak 22,7%-a. Ezek a számok alátámasztják azt a folyamatot, amelyről a települési viszonyokkal kapcsolatban szoltunk: a falusi lakosság nagymértékű átáramlását az iparba és ennek folytán a városokba. Arra is fel kell azonban figyelni, hogy nőtt az „egyéb” kategóriába – az úgynevezett harmadik szektorba – sorolt dolgozók aránya is: az 1949-es 24,1%-ról 1975-ben 33,4%-ra emelkedett.

Az aktív keresők népgazdasági ág szerint, nemenként (%)

Év	Ipari, építőipari	Mező- gazdasági	Egyéb	Összesen
	népgazdasági ágban foglalkoztatottak aránya			

Férfiak

1949	24,7	53,5	21,8	100,0
1960	38,0	37,2	24,8	100,0
1970	47,3	27,3	25,4	100,0
1975	47,3	24,7	28,0	100,0

Nők

1949	15,6	54,7	29,7	100,0
1960	27,8	41,6	30,6	100,0
1970	39,8	23,5	36,7	100,0
1975	39,6	20,3	40,1	100,0

Összesen

1949	22,0	53,9	24,1	100,0
1960	34,4	38,7	26,9	100,0
1970	44,2	25,7	30,1	100,0
1975	43,9	22,7	33,4	100,0

A népgazdasági ágak egymáshoz való viszonyának ez a megváltozása eleve feltételezi, hogy lényegesen emelkedett a műveltség és szakképzettség szintje. 1949-ben a 10 éves és idősebb népességből nem járt iskolába 4,8%, a 15 éves és idősebb népességből legalább az általános iskola nyolc osztályát 20,6%, végezte el. 1970-ben az iskolába nem jártak 1,9%-kal, az általános iskolát végzettek 51,4%-kal részesedtek a 10 éves, illetve a 15 éves és idősebb népességből. Ugyanezen időpontokban a 18 évesek és idősebbek 5,5%-a, illetve 15,5%-a tett legalább érettségi vizsgát, és a 25 évesek és idősebbek között az 1949. évi 1,7%-kal szemben 4,2%-ot képviseltek a felsőfokú oklevelet szerzettek.

*A népesség iskolai végzettség, kor és nemek szerint
a megfelelő korúak %-ában**

Év	10	15	18	25
	éves és idősebb népességből			
	nem járt iskolába	legalább az általános iskola 8 osztályát végezte	legalább érettségizett	felsőfokú tanintézeti oklevéllel rendelkezik

Összesen

1941	6,4	15,1	4,2	1,6
1949	4,8	20,6	5,5	1,7
1960	3,2	32,8	8,8	2,7
1970	1,9	51,4	15,5	4,2
1973	1,8	55,6	17,7	4,8
1975	—	58,2	18,6	5,1

Férfi

1941	5,2	16,1	7,0	2,8
1949	4,1	21,9	8,1	3,1
1960	2,6	34,5	11,6	4,5
1970	1,5	55,1	17,8	6,4
1973	1,3	59,9	19,6	6,9
1975	—	62,4	20,2	7,2

Nő

1941	7,5	14,1	1,6	0,4
1949	5,5	19,5	3,3	0,5
1960	3,7	31,3	6,3	1,1
1970	2,3	48,0	13,5	2,3
1973	2,2	51,7	15,9	2,9
1975	—	54,4	17,0	3,1

* Az alacsonyabb végzettségűek számában a magasabb végzettségűek is szerepelnek.

A fejlődés főleg 1960-tól jelentős, és ezt jól érzékeltetik az 1970-es népszámlálás utáni részletadatok. Az aktív keresők közül 1973-ban 5,7% rendelkezett felsőfokú végzettséggel, ami

szinte duplája az 1960-asnak. A középiskolai végzettségűek számaránya ugyanebben a kategóriában 7,2%-ról 15,9%-ra emelkedett. Ha differenciáltabban vizsgáljuk az adatokat, egyértelműen kimutatható az alacsony iskolázottságúak fokozatos kiöregedése az aktív keresők közül. 1960-ban még 113 000 (ebből 77 000 a mezőgazdaságban) olyan dolgozó volt az aktív kereső lakosságban, aki nem járt iskolába, 1973-ban már csak 35 000. 1960-ban 4,7 millió aktív kereső közül az általános iskola 1–7. osztályát 3 millió fő végezte el (különböző mértékben), a 8. osztályt pedig 1,2 millió; ezzel szemben 1973-ban 5 millió fő közül az 1–7. osztályt 1,6 millió (közülük 500 000-en az iparban dolgoznak), a 8. osztályt 2,3 millió fő.

Ha az aktív keresők adatait 1960-ban és 1973-ban foglalkozási minőség szerint elemezzük, szembetűnik a szellemi dolgozók számának a fizikai dolgozókénál gyorsabb növekedése, továbbá az, hogy a fiatal korosztályokban másfél, illetve kétszeresére nőtt a szak- és betanított munkások, továbbá a szellemi dolgozók száma, míg a szakképzetlen fizikai dolgozóké számottevően csökkent. A nők száma minden kategóriában gyorsabban nőtt az átlagosnál, de hozzá kell tenni, hogy a fizikai munkát végző nők körében viszonylag kevés a szakmunkás és több a betanított, illetve a szakképzetlen.

A fizikai dolgozók száma a kereskedelembe nőtt a leggyorsabban, míg a szellemi foglalkozásúaké a mezőgazdaságban és az építőiparban.

Társadalmi struktúra és mobilitás

1945 után a társadalmi forradalom eredményeként lényegesen átalakult a magyar társadalom struktúrája. Ezt legjobban úgy mutathatjuk be, ha egy korosztály, pl. az 1949-ben 20–29 éves aktív keresők sorsát követjük nyomon foglalkozásuk szerint.

A vizsgált korosztály foglalkozási megoszlásának változása mutatja, hogy a jelzett időszakban sok mezőgazdasági dolgozó

*Aktív keresők fontosabb adatai foglalkozási minőség szerint
(az 1973. év az 1960. év %-ában*)*

	Szak- és betanított munkás	Egyéb fizikai dolgozó	Fizikai összesen	Szellemi dolgozó	Mindössze
Férfi	140,8	67,2	108,8	135,6	113,7
Nő	196,6	130,0	158,8	201,0	171,9
Összesen	154,2	89,1	123,4	165,0	132,8
Ebből:					
14 éves és fiatalabb	220,9	32,9	55,6	27,7	54,9
15—19 éves	203,1	69,0	132,5	198,1	139,7
20—29 éves	160,3	62,1	121,5	177,2	135,2
30—39 éves	137,2	94,7	120,5	138,0	125,5
40—54 éves	166,3	132,6	150,9	197,1	161,8
55—59 éves	106,4	79,6	90,8	121,0	96,6
60 éves és idősebb	85,5	67,3	71,0	96,0	73,9
Összesből					
Ipar	134,7	106,4	128,4	201,8	140,0
Építőipar	168,1	85,5	139,0	220,9	151,8
Mezőgazdaság	226,0	89,8	115,5	239,2	122,2
Szállítás, hírközlés	139,1	78,5	123,7	153,9	130,7
Kereskedelem	198,8	126,0	176,9	115,8	148,6
Egyéb	157,7	66,7	92,0	147,1	119,9

* Önálló és segítő családtag nélkül.

ment át más népgazdasági ágba. Tíz évvel ezelőttig az áramlás a mezőgazdaságból az iparba erőteljes volt, s ez a későbbiekben is folytatódott, de már mérsékeltbben.

Év	Eletkor	Mező- gazdasági	Nem mező- gazdasági	Szellemi	Összesen
		fizikai			
		dolgozók száma %-ban			
1949	20-29 éves	46,3	42,3	11,4	100,0
1960	30-39 éves	27,7	49,9	22,4	100,0
1970	40-49 éves	19,7	52,6	27,7	100,0

Az átalakulás másik fő tényezője a szellemi dolgozók arányának jelentős emelkedése volt. Az első évtizedben mindkét fizikai foglalkozási csoportból sokan lettek szellemi dolgozók, az utóbbi időben az ilyen irányú áramlás üteme csökkent.

Egy 1968-as felmérés adatai szerint a szellemi dolgozók 4%-a mezőgazdasági fizikai, 27%-a nem mezőgazdasági fizikai dolgozó volt eredetileg, és 69%-a tartozott első foglalkozása alapján is ebbe a kategóriába. Az eredetileg fizikai dolgozók közül szellemi foglalkozásúakká válók nagyobb hányada a 40 évesnél idősebbek közül került ki.

A nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak 19%-a eredetileg a mezőgazdaságban dolgozott, 3%-uk szellemi munkát végzett, és 78%-uk maradt az első foglalkozása szerinti kategóriában. E tekintetben korcsoportonként az eltérés nem számottevő.

A mezőgazdasági fizikai dolgozók között a legmagasabb az eredeti foglalkozásukban megmaradók hányada: 87%-uk első foglalkozása alapján is ide tartozott. Együttesen 13%-ot képviseltek azok, akik korábban nem mezőgazdasági fizikai vagy szellemi munkát végeztek. A korcsoportonkénti eltérések itt nem jelentősek.

A társadalom átrétegződése politikai, ideológiai és kulturális szempontból egyaránt alakította az egyes osztályok és rétegek arculatát. Ez nemcsak a régi és az új értelmiség viszonyára jellemző, hanem a régi és az új ipari munkásságéra is, hiszen mindegyik más és más magával hozott életmóddal, társadalmi és kulturális szokásokkal, értékrenddel igyekezett megtalálni a helyét a szocialista társadalomban. A legutóbbi években a szükséges stabilizálódás mellett bizonyos megmerevedés is tapasztalható, főleg a szellemi dolgozók utánpótlásánál, amit csak részben magyarázhatunk gazdasági, társadalmi okokkal. Ehhez nem kis mértékben járul hozzá a kulturális környezet is.³

³ *Andorka Rudolf-Kulcsár Rózsa: A KSH 1973. évi társadalmi mobilitás vizsgálatának első eredményei. Szociológia, 1976. 2. sz.*

Jövedelem, fogyasztás, életkörülmények

A termelőerők fejlődése, az új társadalmi viszonyok kialakulása hozzájárult a nemzeti jövedelem jelentős növekedéséhez. A nemzeti jövedelem 1950-hez képest 1975-re mintegy négyszerezére nőtt. A nemzeti jövedelemből fogyasztásra évente 70–76%-ot használtunk fel, felhalmozásra 24–30%-ot. A lakosság keresete 1950-től 1973-ig a szocialista szektorban több mint háromszorosára emelkedett.

A jövedelmi, a fogyasztási arányokat és az életkörülményeket a társadalmi csoportok szempontjából külön is kell elemezni, ha reális és differenciált képet akarunk kapni az ezek és a kulturális viszonyok közti összefüggésekről. 1971-ben a munkáscsaládokban az egy főre jutó évi összes jövedelem 20 900, a parasztságnál 20 800, a kettős jövedelműeknél 21 500, a szellemi foglalkozásúaknál 28 100, a kiskereskedőknél-kisiparosoknál 23 200, a nyugdíjasoknál pedig 16 500 Ft volt. Az adatok azt mutatják – és ez igen nagy eredmény –, hogy 1968–1969-ben globálisan nézve kiegyenlítődött a munkások és a parasztok jövedelmi szintje, s más kategóriáké sem sokkal magasabb, egy nagyon csekély kisebbségtől eltekintve.

Ha az egy főre jutó havi jövedelmet vizsgáljuk, 1971-ben a munkáscsaládoknál 1738, a parasztoknál 1735, a kettős jövedelműeknél 1794, a szellemi foglalkozásúaknál 2343, az önállóknál 1936 és a nyugdíjasoknál 1379 Ft volt. Kicsi az eltérés a legmagasabb és a legkisebb keresetek között is. A népgazdaság anyagi jellegű ágaiban a munkások és alkalmazottak 47%-ánál 1500-tól 2500 Ft-ig terjed az egy főre jutó kereset, csaknem 44%-ánál 2500 Ft fölött van, s csak a fennmaradó résznél 1500 Ft alatti. A nem anyagi jellegű ágakban valamivel rosszabb a helyzet, mert a keresők több mint 18%-a szerepel az utóbbi kategóriában.

A különböző csoportok jövedelmének egymáshoz való közelítése a szocialista társadalmi egyenlőség eszméjét támasztotta alá, s az utóbbi években kialakult nagyobb mértékű differenciá-

lódás, illetve még inkább egyes szűk rétegek magas jövedelme elégedetlenséget váltott ki. E probléma helyes megoldása nemcsak a szükséges gazdasági ösztönzés fejlesztésétől, hanem a socialista szemlélet alakításától is függ.

Mi az összefüggés a jövedelem, illetve a műveltség és a szakképzettség között? A rendelkezésünkre álló adatok szerint 1967-ben az egyetemi és főiskolai végzettséggel rendelkezők havi átlagbére az iparban 3373 Ft, 1971-ben 3753 Ft volt, a mezőgazdaságban 3169 Ft, illetve 3798 Ft. A felsőfokú technikumot végzetteknel az iparban a havi átlagbér 1967-ben 2665 Ft, 1971-ben 3006 Ft volt. A mezőgazdaságban ez 2538-ról közel 3000 Ft-ra emelkedett a két időpont között. A középfokú szakképzettségűek 1967-ben az iparban 2422 Ft-ot kerestek, 1971-ben 2753 Ft-ot. A mezőgazdaságban ez a kereset 2128-ról 2690 Ft-ra nőtt. A szak- és betanított munkások havi átlagbére az iparban 1971-ben 2268, a mezőgazdaságban 2426 Ft. A szakképzetlen munkások és alkalmazottak bérét a statisztika nem választja külön, és ezért nehéz az adatokból következtetéseket levonni. Mindenesetre e két kategória együttes átlagbére az iparban 1967-ben 1600, a mezőgazdaságban 1468 Ft volt, 1971-re viszont mindkét területen meghaladták a 2000 Ft-ot.

Meglepő, hogy e három év alatt a magasabb szakképzettségűeknél a mezőgazdaságban minden területen jelentős átlagbéremelkedés következett be, néhol oly mértékű, hogy meghaladta az iparban dolgozókéét. Különösen jellemző ez az egyetemet-főiskolát végzettek és a szak- és betanított munkások kategóriájára. Az iparban érdemes arra is felfigyelni, hogy viszonylag kicsi a különbség a szak- és betanított munkások, illetve a szakképzetlen munkások s alkalmazottak bére között, s ez a különbség, úgy látszik, arányában még csökkent is. Az utóbbi esztendőkből bizonyos változások történtek, de a munkaerő-helyzetből és a nehéz fizikai munkák gépesítésének a kívántnál lassúbb üteméből következőleg ma is éles a kontraszt a jövedelem és a szakképzettség között, a szakképzetlenek javára.

Elég arra utalni, hogy 1974-ben – a bérrendezések után – a

műszaki technikai végzettséggel rendelkező szakmunkás havi bére az állami iparban 3285 Ft volt, a nyolcnál kevesebb osztályt végzőknél viszont 3553 Ft, a műszaki alkalmazottaknál az első kategóriában 3652 Ft, a másodikban 3812 Ft. Nyilván szerepe van ebben a különbségben a kornak és a tapasztalatnak, az arány mégis meggondolkoztató.⁴

Átlagbér-alakulás a szakképzettség foka szerint, a népgazdaság primer és szekunder ágaiiban (Szocialista szektor)

Népgazdasági ág	Egyetemi, főiskolai végzettségűek	Felsőfokú technikumi	Közép- fokú szakkép- zettségűek	Szak- és betanított munkások	Szakkép- zetlen munkások és alkal- mazottak*
Havi átlagbér 1967-ben (Ft)					
Ipar	3373	2665	2422	1936	1600
Építőipar	3774	2670	2553	2118	1673
Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, vízgazdálkodás (állami)	3169	2538	2128	1905	1468
Havi átlagbér 1971-ben (Ft)					
Ipar	3753	3006	2753	2268	2040
Építőipar	4336	3099	2931	2768	2099
Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, vízgazdálkodás (állami)	3798	2955	2690	2426	2045

⁴ Vö. Az állami iparban dolgozó munkások és alkalmazottak fontosabb létszám- és bérarányai, 1969–1974. KSH 1975.

Népgazdasági ág	Egyetemi, főiskolai	Felsőfokú technikumi	Közép- fokú szakkép- zettségűek	Szak- és betanított munkások	Szakkép- zetlen munkások és alkal- mazottak*
	végzettségűek				

A szakképzetlen munkások és alkalmazottak havi átlagbére = 100%

1967-ben

Ipar	210,8	166,6	151,4	121,0	100,0
Építőipar	225,6	159,6	152,6	126,6	100,0
Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, vízgazdálkodás (állami)	215,9	172,9	145,0	129,8	100,0

1971-ben

Ipar	184,0	147,4	135,0	111,2	100,0
Építőipar	206,6	147,6	139,6	131,9	100,0
Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, vízgazdálkodás (állami)	185,7	144,5	131,5	118,6	100,0

Index: 1967 = 100%

Ipar	111,3	112,8	113,7	117,1	127,5
Építőipar	114,9	116,1	114,8	130,7	125,5
Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, vízgazdálkodás (állami)	119,8	116,4	126,4	127,3	139,3

* Számított adatok.

A jövedelmi viszonyokat érdemes szemügyre venni abból a szempontból is, hogy az irányítók és a beosztottak keresete hogyan alakult. A munkások átlagkeresetét 100-nak véve, az érdemi ügyintézők az iparban átlagban 25%-kal magasabb keresethez jutnak, a mezőgazdaságban szinte kétszer annyihoz. A többi vezető munkakörben a többlet nagyjából 70-től 200%-ig terjed. Ha a vezetők iskolázottsági szintjét vizsgáljuk, azt lehet

megállapítani, hogy az utóbbi években jelentős javulás következett be, de az úgynevezett középvezetők kategóriájában még mindig sok a nem megfelelő képzettségű. Ez a helyzet magyarázatot ad arra is, hogy némely gazdasági egységnél miért nem érvényesül kellőképpen a kultúra értékmivolta, miért nem nyújtanak a vezetők megfelelő támogatást a munkások művelődéséhez és szakmai továbbképzéséhez.

A lakosság fogyasztása arányaiban, összetételében, mennyiségében lényegesen változott. Nőtt az élelmiszer-fogyasztás, de ezen belül különösen a jobb minőségű termékek aránya. Ma Magyarországon ugyanannyi húst fogyasztanak, mint a hollandok, viszont kevesebb tejet és tejterméket, ugyanannyi tojást, valamivel több zsiradékot, kétszer annyi gabonafélét, egyharmaddal kevesebb burgonyát, valamivel kevesebb cukrot (de Olaszországnál például többet) és nem sokkal kevesebb gyümölcs- és zöldségfélét. A táplálkozás kulturáltságának javulása tény, de még távol vagyunk attól, hogy az egészséges táplálkozás normái mindenütt érvényesüljenek, s az élelmiszerek túl nagy hányadot foglalnak el a fogyasztásban.

Jelentős a fejlődés a tartós fogyasztási cikkek terén. 1975-ben a helyzet a következőképpen alakult: 1000 személyre 228 mosógép, 226 televízió, 218 hűtőszekrény, 55 személygépkocsi jutott. A tíz évvel korábbi helyzethez képest gyors fejlődés ellenére is alacsonyabb szintű ez az ellátás, mint az iparilag fejlettebb országokban.

Az életkörülmények szempontjából legnagyobb gond a lakás: a kielégítetlen lakásigények még mindig nagyok, annak ellenére, hogy 1956 óta Magyarország elérte és meghaladta az évi ausztriai vagy az olaszországi lakásépítés mennyiségi szintjét. Csaknem 300 000 új lakásigénylő családi helyzete vagy családalapítása, kulturált életkörülményeinek megteremtése, a közösségbe való beilleszkedés függ e probléma megoldásától. Tegyük hozzá, hogy a meglevő lakásállomány jó része sem felel meg a követelményeknek, hiányzik belőle a legelemibb a komfort (vízvezeték, fürdőszoba, W. C.). Még 1975-ben is – a jelentős

Egyes rétegek kiadási struktúrája főbb társadalmi csoportonként — 1975*

	Élelmi- szerek és élvezeti cikkek	Fogyasz- tási iparcikkek	Építkezés, ingatlan- vásárlás, egyéb	Szolgálta- tási, javítási kiadás	Összes személyes célra fordított kiadás
--	--	--------------------------------	---	---	---

%-os megoszlás

Munkás- háztartásoknál	40,1	36,3	11,4	12,2	100,0
Szellemi háztartásoknál	34,5	37,9	11,5	16,1	100,0
Paraszti háztartásoknál	44,4	32,9	15,1	7,6	100,0
Kettős jövedelmű háztartásoknál	40,8	36,2	14,9	8,1	100,0

1970 = 100%

Munkás- háztartásoknál	126,8	146,8	170,7	146,1	140,1
Szellemi háztartásoknál	124,3	144,7	162,0	143,4	138,3
Paraszti háztartásoknál	118,8	141,6	180,9	142,6	134,6
Kettős jövedelmű háztartásoknál	123,9	141,2	188,0	140,5	138,4

* A háztartás-statisztikában megfigyelt családok adatai alapján. E megfigyelés a saját termelésű termékek fogyasztását fogyasztói áron, kiadásként veszi számba, de nem tartalmazza a természetben kapott társadalmi juttatások értékét (egészségügyi, oktatási stb. szolgáltatások).

fejlődés ellenére – a lakásoknak csak 37%-a komfortos, 12%-a félkomfortos és 51%-a, tehát több mint a fele komfort nélküli.

A csekély eltérés a fogyasztásban az arányok szempontjából az egyes társadalmi csoportok közötti kiegyenlítődést jelzi, de azért a lakóhely, a foglalkozás, az életmód és a helyi vagy csoportszokások befolyásolják a fogyasztás jellegét és fejlődési tendenciáit. Az étel-miszer-fogyasztás minden társadalmi csoportban jelentős, az iparcikkek vásárlása is növekedett, a szolgáltatások igénybevétele a munkás- és szellemi háztartásoknál az utóbbi években valamelyest csökkent, a paraszti rétegeknél viszont némileg javult.

Jelentős a különbség a szellemi dolgozók és a fizikai dolgozók között a fogyasztáson kívüli kiadások, különösen a lakások felszereltsége tekintetében. A lakások számát és zsúfoltságát nézve a parasztság helyzete némileg kedvezőbb, mint a munkásoké, mindkét társadalmi csoportban azonban még mindig nagy az egyszobás és a nem komfortos lakások száma. 1973-ban a háztartások 95,2%-a rendelkezett villannyal, de a mezőgazdasági fizikai dolgozóknál csak 85,9%-a. Vízvezeték láttal el a lakosság 44,7%-át, de a mezőgazdasági fizikai dolgozóknak csak 10,7%-át. Vízüblítéses W. C. a háztartásoknak 34,7%-ában volt, de a mezőgazdasági fizikai dolgozóknál csak a háztartások 5,8%-ában.

Fontosabb tartós fogyasztási cikkek 100 háztartásra jutó állománya

	Szellemi				Munkás-			
	háztartásokban							
	1965	1970	1973	1975	1965	1970	1973	1975
Rádió	100	150	165	177	95	126	143	150
Televízió	59	83	91	96	46	79	89	93
Mosógép	70	81	86	89	54	80	87	90
Porszívó gép	49	72	81	86	20	49	62	69
Hűtőszekrény	22	65	81	90	9	45	69	79
Autó	7	15	22	33	2	5	10	14

	Paraszti				Kettős jövedelmű			
	háztartásokban							
	1965	1970	1973	1975	1965	1970	1973	1975
Rádió	79	97	108	116	94	122	136	144
Televízió	8	44	66	75	23	71	89	94
Mosógép	27	61	75	81	45	81	93	95
Porszívó gép	1	12	26	36	3	21	41	53
Hűtőszekrény	0	9	35	51	2	18	51	68
Autó	0	2	5	7	1	6	9	17

Fontosabb tartós fogyasztási cikkek 100 szellemi és munkaháztartásra jutó állománya város-község szerint

	1971			1973	
	Összes városok	Községek	Budapest	Vidéki városok	Községek
Rádió	155	120	178	157	127
Televízió	86	81	88	92	89
Mosógép	82	83	79	90	90
Porszívó gép	72	45	77	79	57
Hűtőszekrény	71	42	83	83	60
Autó	11	8	16	18	12

Lakásépítés - (1000 db)

	1961-1965	1966-1970	1971-1975
	évek átlaga		

Budapesten	10,2	11,8	15,3
Vidéken	46,3	53,7	72,3
Összesen	56,5	65,5	87,6

Építetők szerint

Állami és szövetkezeti	20,9	24,4	29,7 ^a
Magán	35,6	41,1	57,9
Ebből: állami kölcsönrel	20,6	29,5	47,1 ^b
állami kölcsön nélkül	15,0	11,6	10,8

Nagyság szerinti megoszlás, %

1 szobás	26,7	14,4	8,3
2 szobás	64,0	67,1	60,1
3 és több szobás	9,3	18,5	31,6

Felszereltség

Villannyal	ellátott	92,6	98,8	99,5
Vízvezetékekkel	lakások az	49,2	61,9	83,4
Mosdóhelyiséggel	összes lakások	62,3	69,0	85,9
	%-ában			

^a OTP-beruházású lakások nélkül.

^b OTP-beruházású lakásokkal.

Az életkörülményekkel kapcsolatban szólni kell a szolgáltatások és a társadalmi gondoskodás különböző formáiról. A kereskedelmi hálózat kiterjedt, és az árueellátás általában megfelelő, még ha nem is elég egyenletes; 1975-ben 874 állami vállalat és szövetkezet foglalkozott különböző szolgáltatásokkal, amelyek több mint 55 000 bolttal és vendéglátóhellyel rendelkeztek és 45 000 főt foglalkoztattak. Emellett 50 000 magánkisiparos és kiskereskedő végzett szolgáltatást.

Az egészségügyi kiadások 1975-ben 15 milliárd forintot tettek ki, nemzeti jövedelmünknek 3,0%-át. Az orvosok száma 1975-ben 27 000 volt, 10 000 lakosra 25,6 orvos jutott, 50,3 Budapesten 19,6 vidéken. A gyógyszerészek és az egyéb egészségügyi személyzet létszáma 1975-ben meghaladta a százezret. 1975-ben a kórházi ágyak száma 89 000 volt. Az egy lakosra jutó gyógyszerfogyasztás az 1960-as 181 Ft-ról 1975-re 641 Ft-ra emelkedett.

Az egészségügy fejlődése különösen az ipari munkásság és a falusi lakosság orvosi ellátottságán javított, s minden kategóriában hozzájárult az életkor meghosszabbodásához, a munkaképesség fokozásához és az egészségesebb életmód kialakításához. Bár az egészségügyi kultúra ma egyre inkább az általános kulturáltság részévé válik, még távol vagyunk attól, hogy ezzel mindenben elégedettek lehetnénk, s ebben nemcsak objektív nehézségek gátolnak (az orvoshiány, a kevés kórházi ágy stb.), hanem tudati tényezők is, amelyek az emberek szemléletét e vonatkozásban meghatározzák.

A mai ember és különösen a városi ember távol lakik a munkahelyétől, és szabad idejének egy részét utazással tölti. A helyi közlekedési eszközöket egyre többen veszik igénybe, s a szocialista társadalom arra törekszik, hogy a tömegközlekedést fejlessze. Elég, ha megemlítjük, hogy 1960-ban a villamos, az autóbusz, a taxi 1,5 milliárd jegyet adott el vagy fuvart bonyolított le. 1975-re ez a szám (most már a metró is beleértve) 2,4 milliárdra emelkedett. Emellett azonban sokan veszik igénybe

saját közlekedési eszközeiket is: a magántulajdonban levő személyautók száma meghaladja a félmilliót.

De nemcsak a munkával kapcsolatban utazik az ember bel- és külföldön, hanem akkor is, amikor pihen, sőt ez a kedvtelés az utóbbi időben egyre inkább terjed.

A belső idegenforgalmat jelzik a következő adatok: a szállodák és egyéb szálláshelyek 1975-ben körülbelül 2,9 millió magyar vendéget fogadtak, átlagosan 4–5 napra. A legtöbben Budapesten, a Balatonon, a Bükkben és a Duna-kanyarban fordultak meg. A beutalt üdülők száma az 1960-as 500 000-rel szemben 1974-re elérte a 970 000-et, az átlagos tartózkodási idő 11 nap. A legnagyobb forgalmat a balatoni üdülők bonyolították le, a beutaltak fele itt nyaralt. A hazai utazások hozzájárultak ahhoz, hogy az emberek jobban megismerjék hazájukat s a magyar kulturális emlékeket is.

Szocialista országokba 1960-ban 260 000 magyar állampolgár utazott, 1975-ben már 3,2 millió. Nem szocialista országokba 1960-ban 35 000-en látogattak, 1975-ben több mint 250 000-en. 1975-ben tehát közel 3,5 millió magyar állampolgár utazott külföldre (beleértve a hivatalos utazásokat is), vagyis minden harmadik magyar külföldön járt.

A külföldi utazások előmozdították az idegen nyelvismeretet, a külföldi kulturális értékeknek és életmódnak a megismerését, s ezzel együtt az összehasonlítást, a mítoszok oszlását, helyünk felmérését a világban.

A kulturális kiadások összetétele és alakulása

A gazdasági viszonyokból kell kiindulnunk a kulturális kiadások megoszlásának vizsgálatánál is, még ha látni fogjuk is, hogy e tekintetben nem ezek a meghatározók. A kulturális kiadásokhoz sorolják a televízió, a rádió és az egyéb tartós kulturális cikkek vásárlását, az előfizetési és a javítási díjakat, a tankönyveket, tanszereket, írószereket és a tandíjat is, a szű-

kebb értelemben vett kultúrára fordított költségek mellett. A háztartási statisztika adatai szerint 1974-ben a szellemi foglalkozásúak (értelmiségiek és alkalmazottak) háztartásában az egy főre jutó évi nettó jövedelemből az összkiadások 6,3%-át (1678 Ft) fordították kulturális célokra, a munkás-háztartásokban 5,2%-át (1063 Ft), a paraszti háztartásokban 3,5%-át (687 Ft) és a kettős jövedelműekében 3,8%-át (810 Ft).

1965 és 1974 között a szellemi foglalkozásúak háztartásában a kulturális kiadások 967 Ft-ról 1678 Ft-ra nőttek. Ezen belül emelkedtek a televízióra, rádióra, de különösen az egyéb tartós kulturális cikkek vásárlására fordított kiadások. Többet költöttek újságra, folyóíratra, könyvre, sportszerre és játékarura. Stagnált a színház- és mozijegyekre költött összeg. Növekedtek az előfizetésre és javításra fordított összegek és az egyéb, szórakozással, pihenéssel kapcsolatos kiadások.

A munkás-háztartásokban ugyanekkor 630 Ft-ról 1063 Ft-ra nőttek a kulturális kiadások, de az összkiadásokhoz képest 5,6%-ról 5,2%-ra csökkentek. Bizonyos csökkenés mutatkozik a televízióvásárlásban, de növekedés a rádió és az egyéb tartós kulturális cikkek beszerzésénél, az újságoknál, folyóíratoknál, a könyveknél és sportszereknél. A régi szinten maradt a színházra fordított összeg, csökkent a mozira kiadott pénz. Itt is növekedtek az előfizetésre és javításra, illetve a szórakozásra, pihenésre szánt összegek.

A paraszti háztartásoknál az összes kulturális kiadások az 1965-ös 265 Ft-ról 687-re nőttek, az emelkedés nagyobb, mint a munkásoknál, s meghaladja a 150%-ot. Lényeges emelkedést figyelhetünk meg a televízióvásárlásnál, az újság-, folyóírat- és főleg a könyvbeszerzésnél, nőtt a sportszerre, játékarura fordított összeg, csökkent a színházra és mozira kiadott pénz. Itt is többet költöttek előfizetésre és javításra, de csak kismértékben nőttek az egyéb, szórakozással, pihenéssel járó kiadások. A parasztság láthatólag a tartós kulturális cikkek vásárlása felé fordult, és igyekezett behozni lemaradását. A kiadások csökkenése bizonyos ágakban a kulturális szokások megváltozását is jelenti.

Ennek ellenére még mindig jelentős a különbség a munkásság és a parasztság újság-, folyóirat- és könyv olvasása, színház- és mozilátogatása között.

A kettős jövedelmű háztartásoknál a kulturális kiadások összege 408 Ft-ról 810-re emelkedett nyolc esztendő alatt. Itt elsősorban az egyéb tartós kulturális cikkeknek, az újságoknak és a folyóiratoknak, a könyveknek, a sportszereknek és játékaruknak jelentős az emelkedés. A paraszti háztartásokhoz hasonlóan itt is csökkent a színház- és mozilátogatás. Az előfizetésre és javításra fordított kiadások növekedtek, és csekély emelkedés tapasztalható az egyéb, szórakozással, pihenéssel kapcsolatos kiadásoknál.

A nagy különbségek a szellemi és a fizikai foglalkozásúak kulturális kiadásaiban jelentkeznek, hiszen az első kategóriában

A családok egy főre jutó évi kulturális kiadásainak alakulása (Ft)

	Munkás	Paraszt	Szellemi
	háztartások adatai		
Könyvvásárlás			
1965	33	5	108
1974	66	23	157
1975	77	28	174
Újság, folyóirat-vásárlás			
1965	60	32	96
1974	106	80	165
1975	114	88	175
Színházjegy-vásárlás			
1965	12	4	26
1974	13	3	31
1975	16	4	34
Mozijegy-vásárlás			
1965	30	14	35
1974	26	10	36
1975	27	12	34

mintegy 60%-kal többet költenek ilyen célokra, mint a másodikban. A munkás- és parasztháztartások között a kulturális kiadások szempontjából kisebb a különbség, 55% az elsőké jává.

Még mindig lényeges különbségek vannak a szellemi és a nem szellemi dolgozók háztartásai között a könyv- és lapvásárlás tekintetében. Rendkívül nagy a különbség e két kategória között a színházi kiadásoknál. Lényegesen kisebb – legalábbis, ami a munkásokat illeti – a mozira fordított összegek között. A paraszti háztartások minden kiadási kategóriában elmaradnak nemcsak a szellemiek, hanem a munkások mögött is, a kettős jövedelműeknél a mozi és a könyv szempontjából jobb a helyzet. A társadalmi csoportok tehát még mindig meghatározó tényezők a kulturális kiadások nagysága és összetétele szempontjából, de nem elsősorban a társadalmi munkamegosztásban betöltött helyük, hanem műveltségi szintjük miatt.

*Az egy főre jutó évi kulturális kiadások aránya
(Háztartás-statisztikai adatok)*

	Az egy főre jutó kulturális kiadások az összes kiadások %-ában				
	1971	1972	1973	1974	1975
	évben				
Szellemi háztartásokban	6,3	6,5	6,4	6,3	6,6
Munkás-háztartásokban	5,4	5,2	5,2	5,2	5,3
Paraszti háztartásokban	3,7	3,4	3,6	3,5	3,6
Kettős jövedelmű háztartásokban	3,8	3,8	4,0	3,8	3,8

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az elmúlt harminc esztendőben végbement gazdasági, társadalmi változások, a munka- és az életkörülmények átalakítása, modernizálása sok új követelményt támasztott és sok új feltételt teremtett meg a művelődés számára, ugyanakkor régi és új ellentmondásokat hozott felszínre, és az átmenetiség jellegzetes vonásait emelte ki, aminek nem csupán kulturális okai vannak.

Aki ezt a valóban dialektikus összefüggést az objektív és a szubjektív tényezők között nem látja, s csak a kulturális jelenségekből próbál következtetni a művelődésben jelentkező eredményekre és gondokra, az súlyosan téved, mint ahogy az is, aki csak a gazdasági viszonyokból akarja levezetni a művelődési helyzet sajátosságait. Az objektív tényezők ma már – általánosságban – lehetővé teszik, hogy a szocialista kulturális forradalom céljai megvalósuljanak. Gondot a települési viszonyok, bizonyos új demográfiai tényezők, a nem korszerű munkakörülmények, a rossz lakásviszonyok és néhol a megfelelő kulturális intézmények hiánya okoz. De problémát jelent az is, hogy sokan nem használják fel a rendelkezésre álló művelődési lehetőségeket és eszközöket. Mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy a szocialista társadalom megteremtette a kulturális forradalom gazdasági és társadalmi alapjait, de ez még teljes mértékben nem bontakozott ki.

A SZOCIALISTA MŰVELŐDÉSPOLITIKA FŐBB JELLEGZETESSÉGEI ÉS SZAKASZAI

A szocialista művelődéspolitikát¹ Magyarországon is azok az elvek vezérelték, amelyeket Lenin határozott meg a kulturális forradalom kapcsán, és amelyeket a Szovjetunió kulturális gyakorlata próbált ki és fejlesztett tovább. Hatottak azonban rá a magyar művelődés haladó törekvései is, s különösen a munkásmozgalom kulturális gyakorlata és a paraszti felemelkedést szolgáló népművelési tevékenység.

A kulturális forradalom céljainak megvalósítása természetesen nem csupán a művelődéspolitika helyes elméletétől és gyakorlatától függ, hanem más objektív és szubjektív tényezőktől is. A művelődéspolitika elválaszthatatlan része az általános po-

¹ A témához lásd: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai, 1944–1948. Budapest 1967. – Pártdokumentumok az ideológiai és a kulturális munkáról. Budapest 1962. – A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. I. 1956–1962. Budapest 1967., II. 1963–1966. Budapest 1968., III. 1967–1970. Budapest 1974. – *Nemes Dezső*: Magyarország felszabadulása. Budapest 1960. – *Nemes Dezső*: A népi Magyarország 15 éves fejlődése. Budapest 1960–1961. – Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Szerk. Lackó Miklós–Szabó Bálint. Budapest 1964. – A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Az MSZMP KB Párttörténeti Intézete. Budapest 1970. – *Aczél György*: Eszménk erejével. 2. kiad. Budapest 1971. – *Aczél György*: Szocialista kultúra – közösségi ember. Budapest 1974. – A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest 1975. – *Óvári Miklós*: A társadalmi tudat és a művelődés fejlesztésének időszerű feladatai. Budapest 1975. – *Óvári Miklós*: Kulturális forradalmunk három évtizede. *Társadalmi Szemle*, 1975. 2. sz. – *Óvári Miklós*: Együtt a néppel a szocializmus útján. Művészeti életünk feladatai a XI. kongresszus után. *Kritika*, 1975. 7. sz.

litikának, még akkor is, ha időnként bizonyos eltérő vonásokat találunk benne. A szocialista politika totalításban, a társadalmi élet egészében gondolkodik, de benne a művelődés kérdése nagyobb jelentőséget kap, mint bármely más megelőző társadalmi formációban. A társadalmi forradalom ugyanis – a marxizmus-leninizmus szerint – elválaszthatatlan a kulturális forradalomtól, tehát a társadalmat és az embert formáló művelődési tényezőktől, s a művelődéspolitikai feladata ezek érvényre juttatása, tartalmi, szervezeti, gazdasági feltételeik megteremtése. Természetesen a politika más szférái – a termelés fejlesztését és az életkörülmények javítását szolgáló gazdaságpolitika, a szocialista demokráciát fejlesztő belpolitikai tevékenység és a szocialista társadalmi építésben nemzetközi tényezőket is felhasználó külpolitika – nem kis mértékben befolyásolják a kulturális forradalom kibontakozásának ütemét, terjedelmét és tartalmát.

A szocialista művelődéspolitikai általános eszmei alapja a marxizmus-leninizmus, de közismert, hogy a munkásosztály ideológiájának vagy legalábbis egyes kategóriáinak értelmezése módosul a társadalmi-tudományos fejlődéssel és a politikai gyakorlat változásaival együtt. Ennek folytán a kultúra marxista-leninista felfogásában is jelentkeznek objektív és szubjektív jellegű eltérések, amelyek visszahatnak a művelődéspolitikára.

A politika, tehát a művelődéspolitikai is hatni akar a társadalmi valóságra, de úgy, hogy ennek mozgását, fejlődését, törvényszerűségeit felismeri és felhasználja. Ilyen módon a művelődéspolitikának nemcsak a társadalmi-gazdasági fejlődést, az általános politikai-ideológiai gyakorlatot kell tekintetbe vennie, hanem azt a speciális helyzetet is, amely egy adott országban az anyagi és szellemi kultúra különböző területein kialakult, s amely adottságainál fogva elősegítheti vagy hátráltatja a kulturális forradalom kibontakoztatását.

Magyarországon három fő szakaszt különböztethetünk meg a művelődéspolitikai fejlődésében. Az első 1945-től 1948-ig terjed, a második 1949-től 1956-ig és a harmadik 1957-től máig.

Az első a demokratikus átalakítás időszaka volt. A másodikban végbement a szocialista művelődés alapjainak lerakása. A harmadikban kibontakozott a szocialista kultúra. A két utóbbi időszak között cezurát von az 1956-os ellenforradalom, a kulturális forradalom alapvető céljai szempontjából azonban a folyamatosság ennek ellenére érvényesül.

Tárgyalásunkban a szocialista művelődéspolitika állandó és változó jegyeit kísérvük nyomon, elsősorban a célkitűzések szempontjából, de regisztráljuk fő eredményeit és problémáit is. A kultúra egyes szféráinak bemutatása kapcsán visszatérünk a művelődéspolitika adott területen folytatott tevékenységére, s azt szembesítjük a tényleges folyamatokkal, amelyeket más – nem művelődéspolitikai – tényezők is befolyásolnak.

1945–1948

A fiatal magyar demokrácia a művelődés terén is súlyos örökséget vett át, hiszen nemcsak mennyiségi elmaradottságot talált, hanem olyan reakciós korszellemet is, amely a nacionalizmusra és a klerikalizmusra épített, s amely a nagy tömegeket és az értelmiség jelentős részét is befolyásolta. 1945 után a koalíciós kormányzat idején a kulturális életben is a fő feladat az volt, hogy megtörténjen a fasizmus maradványainak felszámolása, megkezdődjék a szellemi újjáépítés a polgári demokrácia szellemében.

A kommunisták művelődéspolitikáját ebben az időben legátfogóbban a jeles filozófus, Lukács György fejtette ki *Demokrácia és kultúra* című, 1946 januárjában megjelent cikkében, amelyben mindenekelőtt a tömegek kulturálódására tette a hangsúlyt. „A legelső feladat a tömegek bevezetése a kultúrába, elemi műveltségi színvonaluk általános emelése” – írta, miután előzetesen hangsúlyozta, hogy a munkások és a parasztok anyagi védelme integráns része minden reális kultúrprogramnak, tehát a gazdasági és a kulturális felemelkedés egymástól elvá-

laszthatatlan. „Az új demokráciában a kultúráért vívott harc felülről is folyik a népoktatás kibővítésével, a szegény sorsú fiatalok támogatásával, az önművelés biztosításával, a kultúra értékeinek terjesztésével.” Az egész tevékenységnek új tartalma kell hogy legyen: „a dolgozók, a munkások és parasztok kultúrája”, amely támaszkodik a legjobb hagyományokra, mind a régebbi paraszti, mind a munkáskultúra értékeire, mind pedig a „magas műveltség” kiemelkedő alkotásaira. Lukács az új kultúráért folyó harcot összekapcsolta az osztályharcral, amely segít az új világnézet és kultúra elterjesztésében: „A tömegek harca a reakcióval a politika, a gazdaság, a kultúra demokratikus intézményeiért, ezen intézmények állami és társadalmi kiépítése, az állami és társadalmi szervek termékeny kölcsönhatása a felépítés munkájában: ez a legjobb iskola a demokratizmusnak világnézetté mélyülésére, az új népi demokrácia kultúrprogramjának megteremtésére és megvalósítására.”²

Ez a kulturális program az adott helyzetben csak részben valósulhatott meg, hiszen a baloldal szembe találta magát a jobboldal ellenállásával, s kebelén belül sem alakult ki teljes egység.

A jobboldal részéről a legaktívabban a katolikus egyház vezetői léptek fel. Őt támogatták mindazok, akik szembehelyezkedtek nemcsak a szocializmussal, hanem a radikálisabb polgári reformokkal is, így például a földreformmal vagy a nagyüzemek, bankok államosításával, és akik a kapitalista országoktól, főleg az Amerikai Egyesült Államoktól vártak támogatást a polgári rend védelmében. Az egyház vezetősége és vele együtt az egész reakció a „keresztény” és „magyar” kultúra védelmében lépett fel, nem leplezve, hogy szembeszáll még a kapitalizmus hozta kulturális fejlődéssel is. Az egyházi iskolákat és a különböző egyesületeket, különösen az ifjúsági szervezeteket igyekeztek felhasználni felfogásuk terjesztéséhez. A

² Lukács György: Irodalom és demokrácia. Második, javított kiadás. Budapest 1948. 25., 26. és 28. old.

kultúra ilyen körülmények között csak ürügy volt, de hatékony ürügy, hiszen a kulturális intézmények tevékenységét a klerikális és nacionalista politikához kapcsolhatták és ideológiai fegyverként használhatták.

A jobboldali támadással fordultak szembe nemcsak a kommunisták és a szociáldemokraták, hanem a polgári Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt baloldali értelmiségije is, természetesen különböző szinteken, és világnézetüktől függően más és más eszközöket, közöttük kulturálisakat is felhasználva. Ezek az értelmiségiek elítélték a reakció konzervatív kultúrafelfogását, de nem értettek egyet a kommunistákkal a múlt értékelésének és a jövő kulturális orientációjának kérdéseiben.

Az új demokrácia művelődéspolitikáját erősen befolyásolta az az értelmiség, amely a „népi” írók (Illyés Gyula, Veres Péter, Szabó Pál, Erdei Ferenc) híveként egy viszonylag kicsi, de intellektuálisan nagy hatású párthoz, a Nemzeti Parasztpárthoz csatlakozott. A régi uralkodó osztály antifasiszta, de konzervatív szárnyát képviselő Teleki Géza kultuszminister lemondása után 1945 tavaszán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vezetését a „népi” írókhoz közel álló Keresztury Dezső vette át, aki 1945. április 25-én hirdette meg programját *A mai magyar művelődéspolitikai irányelvei* című előadásában. Keresztury a magyar társadalmi létben, az anakronisztikus osztály- és uralmi viszonyokban kereste azon műveltségideál bukásának okát, amelyet a középosztály mércéje szerint alakítottak ki a két világháború között. Úgy vélte, hogy a parasztság, a munkásság, az értelmiség és az igazi nemzeti kulturális értékek körül kell az új kikristályosodását keresni. A művelődés középpontjába az egyéniséget akarta állítani, aki „a maga helyén, a maga és közössége érdekében a lehető legjobban fejti ki tehetségeit, amelyek nem mindenkinek egyformán adtak meg, de amelyeket termékenyen felhasználni minden embernek legfőbb kötelessége”. Ez az egyéniség – és főleg a népből jött egyéniség – lesz a demokráciában a kultúra megismerője és hordozója. „A magyar nép csak akkor lesz igazán támasza és részese a

demokráciának, ha az új magyar műveltségben a maga tömegeivel személy szerint is jelen lesz, s ha műveltségünk vezető helyein az ő legjobb fiai állnak majd.” E tekintetben is nagy jelentőséget tulajdonított nemcsak a nyolcosztályos általános iskolának, amelynek létrehozását még az ideiglenes kormány határozta el, hanem a dolgozók iskoláinak és a szabadművelődési mozgalomnak is, amely a világnézetű nevelés mellett tárgyi, szakmai, általános műveltségi képzést tűzött ki célul. Nagy hangsúllyal szólt Keresztury a tudósok, írók, művészek képzéséről, megbecsüléséről, támogatásáról – a nép javára. Jóindulattal beszélt az egyházak tevékenységéről, azt kívánva, hogy a „feudális egyházak” helyébe a „szociális egyházak” lépjenek. Ebben a szellemben remélte az egyházi iskolák munkájának megújódását is – a valóságos politikai erők harcát és azoknak a kulturális életre gyakorolt hatását figyelmen kívül hagyva. A nemzetközi kulturális kapcsolatok szempontjából a Duna-táji népekkel és a Szovjetunióval való együttműködést helyezte előtérbe. Végül programját így foglalta össze: „Hitet kell tennünk a magyar politikai és gazdasági élet reformja után a magyar művelődés alapos és teljes reformja mellett.”³

Ez az álláspont sok olyan elemet tartalmazott, amellyel a kommunisták is egyetértettek, még ha fenntartásaik is voltak az egyoldalú paraszti orientációval, „a magyar parasztság eleven metaforikus fogékonyságának és erős irracionális élményeinek” eltűlésével, az egyházak politikai-kulturális szerepének megítélésével szemben.

Ezzel a „népi” fogantatású művelődéspolitikával főleg a szociáldemokraták állították szembe a szakszervezeti munkáskultúra hagyományait, illetve az értelmiség és főleg a budapesti értelmiség egy részének olyan antifasizmusát, amely elítélte a „népi” írók egy részének paraszti miszticizmusát, városellenességét, antiszemitizmusát és egyiküknek-másikuknak a fasiz-

³ Mai magyar művelődéspolitikai. Elvek, tervek, eredmények. Budapest 1946. 16., 21. és 32. old.

mussal való ellentmondásos együttműködését. Ehhez a tendenciához csatlakoztak az úgynevezett urbánus írók és művészek, akik közül sokan a húszas és harmincas években az avantgarde-irányzatokat képviselték.

Ebben a helyzetben a Magyar Kommunista Párt arra törekedett, hogy a haladó egységet munkálja, az ideológiai nézeteltéréseket nem elhallgatva, de alávetve őket az általánosabb politikai érdekeknek. A kommunisták mindenekelőtt a „népi” írók hatása alatt álló értelmiséggel igyekeztek kapcsolatot teremteni, s hogy ez a törekvés nem volt új, azt bizonyította a Magyar Kommunista Párt neves ideológusának, Révai Józsefnek *Marxizmus és népiesség* című munkája, amely még a felszabadulás előtt álnéven jelent meg.

Révai József könyvének 1945-ös kiadásában célját így határozta meg: „Könyvem közvetlen célja hét esztendővel ezelőtt az volt, hogy a magyar demokratikus gondolat egyik fontos áramlatát, a népi irodalmi és politikai mozgalmat segítsen megvédeni a fasiszta fertőzéstől, jobban mondva baráti kritikával segítsen a népieseket abban, hogy ők maguk észrevegyék a veszélyt, amiben forognak.” A történelmi tanulság, amit a vitából levont, a következő: „Az a fejlődési perspektíva, amit hét évvel ezelőtt a népiesek elé tártunk, igaznak bizonyult. Voltak, akik renegátokká lettek, Féja, Kodolányi és a többiek, de a népies tábor zöme előrement, a népi gondolat demokratikus következtetéseit vont le: bizonyíték rá a magyar demokrácia baloldalának fejlődő, komoly tényezője, a Nemzeti Parasztpárt.” Figyelmeztetett ugyanakkor arra, hogy a reakció nyomása alatt a mozgalom és az ideológia régi ellentmondásai újból jelentkezhetnek, sőt a paraszti tömegek kiábrándulása a demokráciából oda vezethet, hogy újjászületik a romantikus „népi” radikalizmus. Hangsúlyozta, hogy álláspontja nem változott: „Védjük a népiességet azokkal szemben, akik nem látnak benne egyebet a fasiszmus újjáéledő maradványainál, de ugyanakkor bíráljuk őket, mert mi is *népi* demokráciát akarunk, és mert ebben a romantikus radikalizmusban meglátjuk azt,

ami mögötte van, és amiben van pozitívum is: a nép, elsősorban a parasztság elégedetlenségét a gyenge, a nem eléggé népi, a nem eléggé demokratikus demokráciával. A demokráciát nem lehet csak defenzív módon megvédeni a reakció bujtogatásával szemben, a demokrácia gyengeségeinek kritikáját nem lehet átengednünk a reakciónak, a demokratáknak maguknak kell bíráltniuk a demokrácia felemásságát és a felemás demokratákat, hogy előremehessünk a valóban *népi* demokrácia felé.”⁴

Ez a vita nem volt hiábavaló: a „népi” ideológia hatása alá került értelmiség és annak vezetői sok alapvető kérdésben együttműködtek a kommunistákkal, még ha némelyek eszméileg távol tartották is magukat a marxizmustól.

Kiindulópontjában inkább irodalmi volt az a polémia, amely a század elején a polgári radikálisok által alapított *Nyugat* folyóirat örököseivel folyt, akik, mint Vas István vagy Somlyó György – mindkettő jeles költő és műfordító –, egyben az ún. urbánus hagyomány képviselőinek tűntek fel. A harmincas években az „urbánusok” a „népiekkel” szemben mint a humanista kultúra védelmezői léptek fel, elvetették a paraszti miszticizmust és a nacionalizmust, szükségesnek tartották a városi fejlődést és elfogadták annak kultúráját. Harcoltak a fasizmus ellen, de sokan közülük beérték volna polgári reformokkal, bár nem kevesen álltak ki a szocialista eszmék mellett. Velük elsősorban Lukács vitatkozott, aki ennek az irányzatnak a fennmaradásában esztétizmust, elefántcsonttorony-magatartást és szembefordulást látott az új társadalommal és a politikai-eszmei tudatossággal.⁵

Ez a vita azonban beletorkollott a magát elkötelezni nem akaró értelmiség problémájába, s emiatt túlnőtt az irodalmi kereteken és a népi–urbánus ellentétben. Nem kétséges, hogy az értelmiség nagy része „kivárt”, és sokan a különböző pesszimizista filozófiák és polgári, kispolgári irodalmi irányzatok hatása

⁴ Révai József: Marxizmus és népiesség. Budapest 1946. 7. és 9. old.

⁵ Lásd Lukács György Pártköltészet című cikkében. 1945. december. (Az *Irodalom és demokrácia* című kötetben.)

alá kerültek. Ez utóbbiakra illet Lukács kritikája a válságfilozófiák és különösen az egzisztencializmus ellen, amelynek nyomai a magyar szellemi életben is jelentkeztek. A „harmadik út” képviselői közül sokan a következő években a szocializmus következetes híveivé váltak, némelyek azonban továbbra is kitartottak apolitikus magatartásuk mellett, amihez – főleg 1948–49-ben – a rossz vitamóduszerek is hozzájárultak.

Elsősorban a régi konzervatív értelmiséget érintette az a polémia, amely az *Új Szellemi Front* s nevezetesen az ismert történész, Szekfű Gyula körül alakult ki, aki 1919 után főleg az ún. középosztály ideológusa volt, de a harmincas években szembefordult a fasizmussal és elítélte Magyarország részvételét a második világháborúban Hitler és Mussolini oldalán. A vitát Révai József indította meg, aki helyeselte, hogy Szekfű Gyula túlment azon a bírálaton, melyet az ellenforradalmi rendszerből való pusztító kiábrándulás alapján gyakorolni lehetett. „Szekfű Gyula nemcsak megállapítja, hanem helyesli, hogy az ipari munkásság és a parasztság nyomult fel a történelmi középosztály helyére. Hiszi és vallja, hogy a dolgozó osztályok átveszik és megőrzik a magyar nemzeti kultúrát, hogy a Szovjetunióval való baráti kapcsolatunk új utakat nyit a magyar nemzeti fejlődésnek. Ez a vallomás egy konzervatív tudós szájából azért becsületes és komoly cselekedet, mert segít leküzdeni a magyar értelmiség zömének lelki és szellemi megzavarodottságát és a terméketlen honfű-hangulatát segít országépítő hitté és erővé átformálni.”⁶ Felteszi azonban a kérdést, hogy vajon Szekfű helyesli-e a magyar demokrácia eszményeit is? A vitába többen bekapcsolódnak. A legharcosabban a „népi” írókkal indult, de kommunistává lett Darvas József támadja Szekfűt, főleg elavult társadalomfelfogása miatt. Ő viszont válaszul szemére veti a népiesek nemzeti kizárólagosságra való törekvését és hajdani jobboldali kapcsolataikat. Szekfű Révainak azt feleli, hogy ha a nemzeti irodalom és annak tradíció-

⁶ Révai József: *Új Szellemi Front*. Budapest é. n. 12. old.

nális kincsei megbecsülésében nincs köztük ellentét, akkor aligha lehet más téren, tehát a politikában. Érdekes a történésznek az a próféciaja, amelyet a szellemi élet várható alakulásáról mond: „A szellemi élet nem lesz egységes – írja –, mint a polgári korokban volt; sokféle szín fog feltűnni, ezek bizonyosan eleinte aligha lesznek harmonikusak, de mégis megállnak egymás mellett, ha az emberség és magyarság nagy kérdéseiben nem lesz köztük ellentét, és ha épp emberségük és magyarságuk érdekében vallják a tradíciót.”⁷ Ez a válasz továbbra is fenntartásokat tartalmaz a hagyomány, az emberség és magyarság értelmezésében, de együttműködési készséget is kifejez, s nem kis mértékben segített abban, hogy a régi értelmiség egy része az új feladatok felé forduljon.

A magyar kommunisták álláspontját az értelmiség egészének problémáival kapcsolatban Révai József foglalta össze 1947. augusztus 12-én *A magyar értelmiség útja* című előadásában, amelyet a választások előtt tartott meg. Hangsúlyozta, hogy az értelmiség jelentős része még nem bízik a demokráciában, mert fél a régi visszatérésétől, mert bizonyos bűntudata van a múlt miatt, és mert félti „úgynevezett polgári életformáját, attól tart, hogy a demokrácia detronizálja az értelmiséget, ebből következik egy bizonyos ingadozás az értelmiségi rétegekben: nem tudja eldönteni, mi legyen: középosztály-e vagy értelmiség”.

Pedig a népi demokráciának szüksége van az értelmiségre, és nemcsak az új, népi értelmiségre. „Egy civilizált nemzet nem válthatja fel egyszerűen a maga régi értelmiségét, amelyet évtizedek, egy egész század nevelt ki olyanná, amilyen, nem válthatja fel egy új értelmiséggel, ha nem akar jóvátehetetlen törést okozni a nemzet kulturális, gazdasági, anyagi és szellemi életének folytonosságában. Mi kezet nyújtunk azoknak is, akik hibáztak, ha becsületesen dolgozni akarnak népünkért, nemzetünkért.”⁸ Felhívta a figyelmet arra, hogy a régi értelmiségnek sza-

⁷ Uo. 43. old.

⁸ Révai József: *A magyar értelmiség útja*. Budapest 1947. 11. és 13. old.

kítania kell a középosztály-elképzeléssel, és vállalnia kell a részvételt az új társadalom kialakításában: az értelmiségnek mint különleges rétegnek különleges feladatai vannak, de az egész nemzeti munka keretében.

Erre az állásfoglalásra már akkor került sor, amikor megkezdődött a vita a népi demokratikus forradalomról, a szocialista forradalomba való átmenet lehetőségéről. 1946 szeptember végén a Magyar Kommunista Párt III. kongresszusa kimondta, hogy a népi demokrácia lehetővé teszi polgárháború nélkül is a haladást a szocializmus felé. A kongresszus a kulturális életben sürgette a közoktatás újjászervezését, a nyolcosztályos általános iskola kiterjesztését, az ún. népi kollégiumok megszervezését és „egész kultúránk és művelődésünk megújítását a demokratikus népi szellem jegyében.”⁹ Ez a program, amely a tőke további korlátozását és a közigazgatás reformját hirdette meg, a jobboldal körében éles ellenzést váltott ki, s ugyanakkor hozzájárult a koalícióban részt vevő pártok balszárnyának radikalizálásához.

Ebben a helyzetben a demokratikus erők művelődéspolitikai célkitűzéseit a Kisgazdapárti balszárnyának képviselője, a néprajz jeles tudósa, Ortutay Gyula fogalmazta meg 1947 májusában. Hangsúlyozta mindenekelőtt a politika és a művelődéspolitika közti összefüggéseket: „... A magyar demokrácia jellemző vonásának azt tekintjük, hogy az államvezetés, a teljes hatalmi apparátus a dolgozó osztályok kezébe kerüljön, parasztokéba, munkásokéba és az e két dolgozó osztállyal együttműködni akaró s majdan belőle kinövő értelmiségébe... Ennek az alapgonddalnak jelentkeznie kell köznevelésünkben is, ennek kell adnia nevelési rendszerünk alapértékét.”¹⁰ Ennek megfelelően a „szociális humanizmus” eszményét kívánta érvényesíteni az egész oktatási rendszerben: a magyar demokrácia ideálja a dolgozó,

⁹ A népi demokrácia útja. Az MKP III. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest 1946, 331. old.

¹⁰ Ortutay Gyula: Művelődéspolitikánk alapelvei. Budapest 1947. 12. old.

a teremtmő, az alkotó ember típusa, aki a társadalom különböző osztályaiból jön, de különösen a dolgozó osztályokból, nemcsak a parasztságból, hanem a munkásosztályból is. Tartalmilag-világnézetileg nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy az értelmiség szembeszálljon a különböző irracionális megnyilvánulásokkal. Ő maga elítélte a népiesség elvének romantikus el-túlzását, s azt mondotta, hogy a műveltség szerkezetének, belső stílusának és a nevelésnek az alapja a magyar etnikum, de ez nem jelenthet elzárkózást a magyar kultúra nem paraszti ered-ményeitől és más népek kultúrájától.¹¹ Ami az egyházakkal való kapcsolatot illeti, Ortutay az együttműködést ajánlotta a demokrácia szellemében, de erre nem kerülhetett sor, hisz az egyházak ellenezték még a polgári demokratikus reformokat is, s köztük a leromlott állapotban levő iskolák államosítását, amelyre 1948 júniusában került sor.

Közben azonban nagy strukturális változások mentek végbe, 1947 novemberében megtörtént a nagybankok és 1948 márciu-sában a 100 munkásnál többet foglalkoztató üzemek államosítá-sa, tehát a tulajdonviszonyok radikális megváltoztatása. Ezek után került sor a két munkáspárt egyesülésére, amely – a koalí-ciós partnerek közreműködésével – a szocializmus mellett álló erők számszerű többségét biztosította a politikai testületekben. (Az 1947. augusztusi választásokon a Magyar Kommunista Párt a szavazatok 22, a Szociáldemokrata Párt 14,6, a Kisgazdapárt 9 és a Nemzeti Parasztpárt ugyancsak 9%-át kapta meg.)

1948 júniusában a Magyar Kommunista Párt és a Szociálde-mokrata Párt egyesülési kongresszusa hirdette meg a program-nyilatkozatában a szocializmus építésének teendőit és határozta meg ezek között az új művelődéspolitika és ezen belül az *okta-táspolitikai* feladatait:

„a) Az általános műveltség, a szaktudás, a haladó nemzeti és

¹¹ Ezekről a kérdésekről lásd *Ortutay Gyula* Művelődés és politika című tanulmánykötetét (Budapest 1949.), s ebben 1943–45-ben keletkezett ja-vaslatát az új magyar köznevelésről.

emberi kultúra kincseit hozzáférhetővé kell tenni a dolgozó nép legszélesebb rétegei számára, megszüntetve a vagyonos osztályok műveltségi monopóliumát;

b) az iskola minden fokozatának – a népiskolától és általános iskolától a főiskoláig – az egész magyar nép, de elsősorban a jövő nemzedék demokratikus szellemű és munkára való nevelését, a reakciós közszellem és előítéletek maradványainak leküzdését kell szolgálnia;

c) a demokratikus nevelés egységes szellemének biztosítására van szükség.”

A párt a vagyonos osztályok műveltségi monopóliumának megszüntetését az iskolakötelezettség meghosszabbításával, az általános iskolai rendszer kiépítésével, az ingyenes iskoláztatással és tankönyvellátással, az ún. népi kollégiumoknak, tehát a munkás- és parasztszármazású diákok otthonainak támogatásával, megfelelő ösztöndíjrendszerrel, a dolgozók termelés melletti továbbtanulásának segítségével, az iskolán kívüli népművelés megszervezésével kívánta biztosítani.

A nevelés demokratikus szellemének erősítése érdekében a párt követelte a társadalom szerkezetének és fejlődésének megismertetését, nagyobb tér biztosítását a természettudományoknak, a magyar kultúra és történelem haladó és demokratikus hagyományainak, a sovinizmus és nemzeti gyűlölködés száműzését az iskolákból, az oktatás összekapcsolását a munkára való neveléssel, az általános műveltség és a műszaki műveltség összeegyeztetését. A demokratikus nevelés egységén az egységes tanügyi igazgatást, egységes állami tankönyvek bevezetését értették.

A nevelés célja az új, demokratikus közerkölcs és közszellem és az annak megfelelő ember formálása. „A párt új, demokratikus közerkölcs és közszellem kialakítását szorgalmazza: a közösség, a nép, a haza önzetlen szolgálatának, a munka szeretetének és megbecsülésének, a nemzeti függetlenség, a nép érdekében való önfeláldozásnak és bátorságnak szellemében. A párt arra nevel, hogy a közérdeket a magánérdek fölé kell helyezni. A párt a korrupció kíméletlen üldözését követeli tekintet nélkül szemé-

lyekre és kapcsolataikra. A népi demokrácia közéletében érvényesülni kell az elvnek: a megfelelő embert a megfelelő helyre!”

A kongresszus állást foglalt a *tudományos kutatás* kérdésében is: „A tudományos kutatást és művészi alkotást fel kell szabadítani a tökéltől való függés alól, és a nép szolgálatába kell állítani. Csak így lehet biztosítani a kutatás és az alkotás szabadságát. A természettudományos kutatást össze kell kapcsolni az ország termelőerőit fejlesztésének, természeti kincsei feltárásának feladataival az állam messzemenő anyagi segítsége mellett. Az eredményes kutatás biztosítására meg kell szervezni a tudományos munka tervszerűségét. Meg kell teremteni a magyar tudomány legfelső irányító szervét.”

A művészetekben elutasította „a »művészet a művészetért« reakciós polgári elvét, magas színvonalú, a valóságot, tehát a nép életét és harcait ábrázoló, az igazságot kereső, a demokratikus népi eszmék győzelmét hirdető optimista művészetet kíván. Csak ilyen művészet teljesítheti nagy feladatát, a nép, elsősorban az ifjúság nevelését. A tudomány és művészet kiváló munkáit anyagi gondoktól mentesíteni kell.”¹²

A tömegek művelődése, a demokratikus szellem melletti állásfoglalás, a tudománynak és a művészetnek nyújtandó támogatás, a tudomány és a gyakorlat közötti kapcsolat, az „optimista művészet” igénylése a kulturális forradalom fő követelményéből sarjadtak, s célul tűzésük egy olyan fejlődési szakaszt tetőzött be, amelynek legnagyobb vívmánya kulturális téren az általános iskola megteremtése, az iskolák államosítása, az új, népi értelmiség kialakításának igénye és a szocializmus építésével egyetértő politikai közgondolkodás megteremtése.

¹² A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülési kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest 1948. 352., 353-354. old.

A szocializmus építésének megkezdése a művelődéspolitikára számára lehetővé tette, hogy – a szovjet tapasztalatokat is tekintetbe véve – megteremtse a kulturális forradalom megvalósításának intézményi feltételeit. 1949-ben megalakult a Népművelésügyi Minisztérium, s felügyelete alatt létrejött a művelődési otthonok, a népkönyvtárak, a múzeumok, az államosított kiadók, könyvterjesztők, színházak, mozik széles hálózata. 1949-ben újjászervezték a Tudományos Akadémiát, és megkezdődött a kutatóintézeti hálózat kiépítése.

A kulturális munkából kezdettől fogva kivették a részüket a különböző társadalmi szervezetek és szövetségek. A szakszervezetek az ötvenes évek elején alakították ki könyvtár- és művelődésiotthon-rendszerüket. Ekkor alakultak meg a művészeti szövetségek, a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége és más tudományos egyesületek. 1953-ban szerveződött újjá a Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat a Természettudományi Társulat utódként. E felsorolás önmagában is bizonyítja, hogy az alapítás éveit voltak ezek, amelyek pezsgést hoztak a kulturális életbe és nagy várakozást váltottak ki.¹³

A művelődéspolitikának érvényesítette a kulturális forradalomnak azt a követelményét, hogy a tömegek, a munkások és a parasztok műveltségi színvonalát az iskolai oktatással és más eszközökkel emelje és a legnagyobb értékeket terjessze.

Az oktatásban és a népművelésben ekkor került sor a közvetített eszmei tartalmak felülvizsgálatára, a tananyagok átdolgozására és a marxista világnézet rendszeres terjesztésére. A tudományos kutatásban ekkor kezdődött meg a dialektikus és történelmi materializmus tanulmányozása, a művészetekben pedig a szocialista realizmus alkotói módszerével való kísérletezés.

¹³ Vö. *Hencz Aurél: A művelődési intézmények és a művelődésigazgatás fejlődése. 1945–1961.* Budapest 1962.

A művelődéspolitikában azonban ebben az időben súlyos torzulások is bekövetkeztek, amelyek szoros összefüggésben voltak az általános politika szektás-dogmatikus vonásaival s az ideológiai kérdések egyoldalú, leegyszerűsítő értelmezésével.

A kulturális területen az ideológiai türelmetlenség és a kulturális fejlődés sajátosságainak háttérbe szorítása első jeleként értékelhetjük azt a vitát, amely 1948-ban kezdődött és Lukács György nézetei körül alakult ki. Ez év tavaszán a pártvezetés még úgy látta, hogy a népi demokrácia nem proletárdiktatúra, ugyanez év őszén ezt a tételt felülvizsgálta. Vitapartnerei azt vetették Lukács szemére, hogy a népi demokráciáról vallott felfogás módosításából nem vonta le a kultúrára és főleg az irodalomra vonatkozó szükséges következtetéseket, azaz nem állította a középpontba a szocialista realizmus ügyét. A vita hangneme és módszere arra utalt, hogy a kulturális kérdések a politika szférájába kerültek át, amely az aktuális feladatok szempontjából ítélte meg azokat. Ez tág teret nyitott a dogmatikus jelenségeknek, a leegyszerűsítésnek, a sematizmusnak és az irányításban a szubjektivizmusnak és a voluntarizmusnak.

A művelődéspolitikai alakítása Révai József személyéhez kötődött, aki nagy munkát fejtett ki a kulturális élet átszervezésében, s aki 1951-ben, a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusán számolt be azokról az eredményekről, amelyeket a kulturális forradalom addig elért. Elmondotta, hogy 1948-hoz képest kulturális és ideológiai területen is megkezdődött a felzárkózás a politikai és gazdasági téren elért sikerekhez. A közoktatásban megnőtt a tanulók száma, javult a munkás-paraszt fiatalok aránya, kiadtak egységes tankönyveket, megkezdődött az egyetemi oktatás reformja. Feladatul tűzte ki az iskola és az oktatási munka lebecsülése elleni küzdelmet, az iskolai oktatás színvonalának emelését, a primitív átpolitizálás megszüntetését, a szigorúbb tanulmányi fegyelmet, az iskolarendszer szakosításának folytatását.

A tudományban felsorolta a jelentősebb eredményeket, a gyakorlathoz való fordulás és a marxizmus-leninizmus iránti

érdeklődés szempontjából. Kritikáját e tekintetben így foglalta össze: „A mi tudósaink többségét még mindig bizonyos szakmai praktikizmus, a részletkutatásokban való elmerülés, a tudomány módszertani és világnézeti kérdései iránti bizonyos idegenkedés jellemzi.” Különösen nagy jelentőséget tulajdonított a kozmopolitizmus hatásának a tudományos életben, s ezt világnézeti tájékozatlansággal, az elvi kérdések iránti érdektelenséggel magyarázta. Elítélte ugyanakkor a bürokratikus tendenciákat is, amelyek e tevékenységi szférában jelentkeztek, főleg a szervezők részéről.

A művészetben és irodalomban frontáttörésről szólt a szocialista realizmus szempontjából: „Művészetünk minden területén láthatjuk a szocialista realizmus friss, egészséges fiatal hajtásainak növekedését.” Ugyanakkor bíráló megjegyzéseket is tett, részben egyes írók politikai-világnézeti magatartását illetően, akik nem azonosultak a párt politikájával, részben az új irodalom sematizmusát elítélve: „Az irodalmi pártosság – mondotta – nem abban áll, hogy a nép életét a pártélet pusztá anyagaként, függelékeként ábrázoljuk, hanem megfordítva, hogy a párt életét, vezető szerepét, funkcionáriusait úgy ábrázoljuk, mint szerves részét népünk életének, mint népünk legjobb embereit, nem külön, hanem együtt a népelettel. Ez a szűk és hamis felfogása az irodalom pártosságának arra vezet, hogy irodalmunk bizonyos hivatalos, kincstári jelleget kap, hogy nem elég bátor és szókimondó, hogy nem segít fogyatékoságaink feltárásában, hogy nem vállal szerepet a kritikában és az önkritikában, amely pedig egyik legfontosabb hajtóereje egész fejlődésünknek.” Kifogásolta, hogy túl sok a szürke, földhöz tapadó prózaiság az irodalomban, és nincsenek igazi hősök, „nem sikerült még az építés kérdéseit az emberi lélek problémáival, a munkát és az emberi jellem fejlődését szervesen összekapcsolni. Pedig az irodalom legnemesebb feladata, hogy a valóságra támaszkodva, az élet széles körű ismerete alapján a valóság iránti aktív magatartásra, munkára neveljen, az élet új formáinak megalkotására lelkesítsen, hogy felkeltse a hitet a dolgozó ember alkotó erejének kor-

látlanságában.” A magyar klasszikus kultúrához való viszony kérdését vizsgálva az alkotási módszerben, a stílus demokratizmusában a XIX. század nagy forradalmár költőjét, Petőfi Sándort állította mintaképnek. Vele szemben említette a polgári társadalmat elítélő, a munkásosztály harcát helyeslő, de a nehéz küzdelemben gyakran meghasonló XX. század eleji nagy lírikust, Ady Endrét, az új zenét képviselő, de a népiből is merítő Bartók Bélát és az öngyilkosságba menekült proletár költőt, József Attilát: „Ezeknek a nagy lázadóknak kivétel nélkül az volt a gyengéjük, hogy bár gyűlölték a régi világot és kívánták az újat, többé vagy kevésbé el voltak szigetelve koruk forradalmi népmozgalmától vagy nem voltak vele eléggé összeforrvá. Ebből származik minden ellentmondásuk. Ebből származnak e nagy lázadók műveinek a néptől idegen, dekadens, kétségbeesést tükröző vonásai . . . A szocialista realista művészet tiszteli és megbecsüli a magyar kultúra halhatatlanjait, de nem ezrek, hanem milliók számára akar alkotni.”¹⁴

A kulturális élet általános kérdéseiről szólva az ellenség elleni harcot helyezte előtérbe, de hangsúlyozta, hogy némelyek bizonyos intézkedéseket túllícitálnak, s ebben kezükre játszik egyes kommunisták baloldali korlátoltsága. Kárhoztatta a klikkszellemet, amely akadályozza a vitát és az egység kialakítását az értelmiség különböző szakmai csoportjaiban, és felhívta a figyelmet a régi értelmiség megbecsülésére. Hangsúlyozta a szovjet kultúra jelentőségét az új magyar kultúra kialakítása és a magyar kultúra külföldi elismertetése szempontjából. Végül a hazafiság jelentőségéről szólt, rámutatva arra, hogy a szocialista hazafiság és a demokratikus hazafiság nem zárják ki, hanem kiegészítik egymást. Nemzeti egységre van szükség, amelynek alapja az antiimperializmus, a békemozgalom támogatása, a magyar függetlenség védelme.

A kongresszus határozatai megerősítették ezt az állásfoglal-

¹⁴ A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest 1951. 118., 128., 130., 131. és 132. old.

lást, amely joggal volt büszke az elért eredményekre. És elfogadták a kitűzött feladatokat is, de dogmatikusabb értelemben, mint ahogy ezek a beszámolóban szóba kerültek. Ez a tény önmagában is utalt bizonyos kettősségre, amely később is megmutatkozott, mindenekelőtt a művészetpolitikában, ahol egyszerre jelentkezett a sematizmus elleni harc igénye és a kritikai szemlélet háttérbe szorítása, a szocialista realizmus egyoldalú értelmezése és ugyanakkor a különböző stílusirányzatok lehetőségének felvetése.

1953-ra a szektás-dogmatikus politika következményeként mély ellentmondások alakultak ki az élet minden területén, amelyek már nem voltak elviselhetők az enyhülés felé mutató világhelyzetben és a nemzetközi kommunista mozgalom önvizsgálatának periódusában. 1953. június 27–28-án a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége felülvizsgálta a párt addigi politikáját, és határozatot hozott mindenekelőtt a gazdaság- és életszínvonal-politika megváltoztatására.

A Magyar Dolgozók Pártja 1954 májusában megtartott III. kongresszusán megerősítette az 1953. júniusi álláspontot, és a művelődéspolitikai kérdésekről szólva az összefüggő, egységes, tudományosan megalapozott, szilárd oktatási rendszer kialakítását sürgette, s ezen belül az általános iskola fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. Az oktatás és a népművelés tartalmát illetően a nemzeti kultúra értékeinek megbecsülését és a hazafias nevelést emelte ki. Elismerte a természettudományok eredményeit, a társadalomtudományokban viszont bírált, s elsősorban a filozófia és a közgazdaságtudomány elmaradását tette szóvá. Az irodalomban és a művészetekben a szocialista eszmeiség érvényesítését szorgalmazta, de hangsúlyozta a viták szükségességét, a szövetségek és alkotóműhelyek nagyobb önállóságát és felelősségét.

Az önkritika azonban sem a művelődéspolitikában, sem általában a politika és az ideológia dolgában nem volt átfogó és megalapozott, s ezért különböző értelmezések és irányzatok jelentkeztek, dogmatikus és revizionista köntösben.

A Központi Vezetőség 1953. júniusi határozata és a III. kongresszus által való megerősítése nyomán erjedés indult meg a kulturális életben, amelynek fő iránya a következő volt: a marxizmus dogmatikus értelmezésének elvetése, a szektás politika felszámolása és változtatások bevezetése az oktatásügyben, a tudományos és művészeti életben, a népművelésben. Ezeket a helyes célkitűzéseket az általános politika következtelensége miatt jobb- és baloldaltól egyaránt eltorzították.

A párton belüli irányzatok közötti harc elsősorban az irodalmi életben csapódott le, de nem irodalmi, hanem politikai kérdések körül. A párt önkritikáját a párttag-írók közül többen mély megdöbbenéssel vették tudomásul, s mivel felelősöknek érezték magukat a hibák elkövetésében, szinte válságba kerültek. Mások viszont revizionista nézeteknek engedtek és a válságot politikai célok érdekében igyekeztek felhasználni. A pártvezetés egyre inkább tehetetlennek bizonyult ezzel a kritikai irányzattal szemben, amelyhez csatlakoztak nemcsak párttag-írók, hanem mások is, akik úgy hitték, hogy az idő őket igazolta, és akik régebbi kispolgári, polgári nézeteiket melegítették fel.

1954 elején egy pártállásfoglalásnak felfogható cikk azt állapította meg, hogy az írók bírálatának középpontjában a párt egész politikája és főleg a falusi politika áll, ami egyúttal az államapparátus és a pártirányítás elítélését jelenti. Ennek okait azonban elsősorban olyan hibákban látta, mint az, hogy nem folyt megfelelő harc a szemantizmus ellen, hogy az ideológiai munka gyenge volt az Írószövetségben, hogy az irodalompolitika módszerei nem voltak helyesek. A feladatokat is úgy jelölte meg, hogy azok a népi demokrácia igénye mellett elsősorban belső irodalmi és főleg szervezeti kérdésekre irányultak.¹⁵ Tehát az igazi politikai választ ez az állásfoglalás megkerülte.

1954 folyamán a politikai viták kiéleződtek, és hatásuk egyre

¹⁵ Vö. Az új magyar irodalom egyes kérdéseiről. *Szabad Nép*, 1954. március 15.

szélesebb körű lett a kulturális életben is. 1955 márciusában a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége határozatot hozott, amely elítélte a revizionizmust, anélkül azonban, hogy levonta volna a dogmatikus hibákból a megfelelő következtetéseket. A kulturális életet leginkább az az állásfoglalás érintette, amely kifogásolta, hogy az irodalomban és a sajtóban mindennek előtt a hibákról írnak és az eredményeket lebecsülik.

A pártbeli értelmiség egyes körei ezzel a határozattal nem értettek egyet, s különösen nem az írók, akik közül sokan, részben az irodalmi életben fogatosított adminisztratív intézkedések elleni tiltakozásul, részben általánosabb politikai okokból, 1955 őszén nyíltan is szembefordultak a pártvezetéssel. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1955 novemberében határozatot hozott az irodalmi helyzetről, amely megállapította, hogy „jelenleg a jobboldali opportunizmus legveszélyesebb, legnyíltabb és legszervezettebb formában az irodalmi élet területén mutatkozik. Egyes párttag-írók frakciós csoportosulást szerveztek polgári-kispolgári nézetek politikai és irodalmi propagálására és a Központi Vezetőség márciusi határozata elleni harcra.”¹⁶ A határozat felszólított a káros politikai nézetek elleni harcra és a kritika megjavítására, a pártfegyelem megtartására és az irodalom pártirányításának továbbfejlesztésére, ismét megkerülte a legfőbb nem irodalmi kérdéseket. Hiába hívták össze 1955. december 6-án a budapesti pártaktivát az említett határozat ismertetésére és a pártvezetéssel szembefordult írók elítélésére, ennek sok foganatja az adott politikai helyzetben nem volt; az erők polarizálódtak, s nemcsak az irodalomban.

Az irodalmi körökkel folytatott felemás vita a kulturális életben növelte a politikai-ideológiai zűrzavart. 1956 márciusában Darvas József mint népművelési miniszter megpróbálta áttekinteni a kulturális helyzetet, főleg az irodalom és művészetek szempontjából, arra törekedve, hogy eredményt és problémát

¹⁶ *Társadalmi Szemle*, 1955. november. 5. old.

egyaránt láttasson. 1949 óta a kulturális forradalom főbb vonulatát a következőkben jelezte: 1. „Az irodalomban és a művészetben uralkodó irányzattá vált a szocialista realizmus, ez az élet igazságának, a valóság leghívebb ábrázolásának ma, a mi korunkban egyedül lehetséges módszere.” 2. „Az elmúlt évek során kialakult országunkban a kulturális forradalom irányításának és szervezésének állami rendszere, s ennek hatalmas hálózata – a városoktól és üzemektől kezdve szinte a legeldegottabb falvakig.” 3. „A szocialista szovjet irodalom, művészet, tudomány legjobb alkotásai hamar kultúránk részévé, népünk közkincsévé váltak.”

Darvas szerint 1953 után is sok érték és sok jó kezdeményezés született, de a jobboldali jelenségek megzavarták a fejlődést. Ezekről szólva elítélte az írók túlzó kritikáját, amely felnagyította az elkövetett hibákat; a pártosság fogalmának revízióját, amely az írónak valamiféle híd szerepét szánja a párt és a nép között; az apolitikus álláspont felmagasztalását, amely döntőbírói vagy igazságosztói csinál az íróból a párttal szemben. Helytelenítette azt az elvtelen irodalmi egységet, amely kialakulóban volt az Írószövetségben, és arra szólított fel, hogy az írók és a kritikusok a jobboldali elhajlás tüneteinek, elvi és gyakorlati következményeinek szisztematikus feltárását végezzék el.

Darvas érintett egy lényeges ideológiai kérdést is, azt ugyanis, hogy a kulturális élet egésze szocialista-e vagy sem? Válasza a következő: „A mi kultúránk még nem egységesen szocialista kultúra. Társadalmunkban vannak átmeneti-kispolgári rétegek, amelyek ugyan fejlődnek a szocializmus felé, de ideológiájuk alapvetően nem szocialista.”¹⁷ Számolni kell tehát a nem marxista ideológiák jelenlétével és nem szabad lemondani fokozatos kiszorításukról. Az állami irányításban sürgette a bürokratikus vonások felszámolását, de egyben az elvi irányítás erő-

¹⁷ Darvas József: Új népért, új kultúráért. Budapest 1956. 262–263., 267., 268., 302. old.

sítését is, éppen a polgári-kispolgári jelenségek elleni fellépés érdekében.

Ezek a sok vonatkozásban helyes észrevételek olyan politikai légkörben hangzottak el, amikor a dogmatikus és a revizionista irányzatok harca éleződött s éppen ezért hatástalanok maradtak.

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1956. július 18-a és 21-e közötti ülésén levonta nemcsak a belső magyar fejlődés, hanem a nemzetközi munkásmozgalmában történt változások konzekvenciáit is. A határozat elítélte a személyi kultuszt, a törvénysértéseket, a jobboldali és a szektás nézeteket. Megállapította, hogy „a helyzet ilyen alakulásáért a Politikai Bizottság felelős, mert nem vezette elég eréllyel a harcot a múltbeli hibák felszámolásáért, a XX. kongresszus szellemének érvényesítéséért a magyar viszonyok között, állami, társadalmi, gazdasági és pártéletünk fokozottabb demokratizálásáért”. A határozat a szocialista demokrácia érvényesítését állította előtérbe, emellett azonban hangsúlyozta a párt elvi és politikai egységének szükségét. Ezzel kapcsolatban kimondta, hogy az osztályharc állandó éleződésének elmélete helytelen, ami persze nem jelenti azt, hogy ne lennének ellenséges elemek és nem marxista ideológiák, amelyek ellen éppúgy, mint a dogmatikus és revizionista elhajlás ellen, harcolni kell.

A határozat a dogmatikus és a revizionista torzításokkal szembeszállva szabta meg a feladatokat a kultúra területén is. A tudományok fejlődése szempontjából szükségesnek tartotta az alkotó vitákat, s egyben hangsúlyozta, hogy nem szabad teret adni ezekben a marxizmus-leninizmus vagy a népi demokrácia ellen irányuló támadásoknak. Javasolta a szorosabb együttműködést a gazdasági vezető szervek, a Magyar Tudományos Akadémia és a tudományos egyesületek között, és sürgette a tudományban és a felsőoktatásban a nemzetközi kapcsolatok bővítését.

A művészetben a szocialista realizmust helyezte előtérbe, de lehetségesnek tartotta ezen belül a különböző stílusirányzatok

jelentkezését, sőt rajta kívül elismert más haladó irányzatokat is. Kiemelte a művészeti és kulturális szövetségek szerepét, de figyelmeztetett az itt dolgozó kommunisták eszmei elkötelezettségére.

Az új politika kialakítására tett erőfeszítések azonban nem járhattak eredménnyel, mert a pártegységet nem sikerült megteremteni. Akadályozta a kibontakozást az is, hogy sokan nem találták kielégítőnek a hozott határozatokat, a múlt mélyebb és főleg személyre szóló kritikáját követelték, s gyorsabb előmenetelt a változtatások végrehajtásában.

A helyes követelések 1956 nyarán már egyre gyakrabban keveredtek szocializmusellenes tendenciákkal. A vitázók közül sokan nem voltak hajlandók észrevenni a polgári-kispolgári erők jelenlétét, s e tekintetben paradox módon a dogmatikus politika túlzott optimizmusa hatott, amely feltételezte, hogy Magyarországon mindenki vagy majdnem mindenki a szocializmus híve, legfeljebb jobb szocializmust kíván. A válságos helyzetben az értelmiség egy része illuzionista módon ítélte meg a nemzetközi helyzetet, az imperializmus és a szocializmus közötti harcot, a fejlett kapitalista országok hatását, s mindezekből hamis következtetéseket vont le magyarországi vonatkozásban.

1956 októberében a párton belüli értelmiség egy csoportja a revizionista frakció végső fokon likvidátor politikáját fogadta el. Más része visszatért a „népi” írók ideológiájához. Mindszenty József hercegprímás és hívei személyében megszólalt a klerikális-feudális reakció is és annak jó néhány kulturális támasza. „Kísértetjárás” volt Magyarországon, de az ideológiai kísértetek valóságos politikai akciókhoz kapcsolódtak, s ilyen módon hozzájárultak az ellenforradalom előkészítéséhez, amely oly nagy károkat okozott a magyar népnek és a magyar kultúrának – anyagiakban és szellemiekben egyaránt.

Az egész időszakot értékelve az MSZMP Központi Bizottsága által 1958-ban elfogadott művelődéspolitikai irányelvek megállapítják, hogy 1949-től 1956-ig a kulturális forradalom nagy eredményeket ért el az oktatásban, a népművelésben, a művé-

szetekben és a tudományokban – s ez az alapvető. A hibák fő okait ez a dokumentum abban összegezi, hogy a párt nem vette figyelembe azt a lenini elvet, amely szerint „a kulturális feladatot nem lehet olyan gyorsan megoldani, mint a politikai és katonai feladatokat”, túlsiettetten és túlértékelte a fejlődést. Emellett nem folytatott állandó, következetes elvi, elméleti harcot a burzsoá ideológiai hatások ellen, gyakran megelégedett adminisztratív intézkedésekkel. Nem fejlesztette és terjesztette megfelelő színvonalon a marxizmus-leninizmust. Lebecsülte a kultúra sajátos vonásait, közvetlen és gyors termelési, politikai hatást várt tőle. Leszűkítette a haladó kulturális hagyomány körét, illetve – főleg 1953 után – az egységes nemzeti kultúra nacionalista elméletének hatása alatt utat nyitott a burzsoá örökségnek is. Sokszor mechanikusan ültette át a szovjet tapasztalatokat. A kultúrában aránytalanságok mutatkoztak az anyagi eszközök elosztásában; reprezentatív művelődési intézmények építése és fenntartása mellett viszonylag kevés pénz jutott a falu és a munkáskerületek művelődésére. A revizionizmus mindezeket a hibákat kihasználta és felnagyította, s a kultúra területén különösen nagy károkat okozott a kultúra szabadsága jelszavának hamis értelmezésével, a nemzeti kérdés egyoldalú hangsúlyozásával, a hazafiság és a proletár internacionalizmus szembeállításával.¹⁸

1957–1975

A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődéspolitikájának kialakítása csak fokozatosan történhetett meg, hiszen az ellenforradalom éppen a kulturális életben okozta a legnagyobb eszmei zavart. Az alapokat azonban már az első határozatok lerakták. Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. decemberi határozatában az ellenforradalom négy okát jelölte meg:

¹⁸ Az MSZMP határozatait és dokumentumait. 1956–1962. Második, bővített kiadás. Budapest 1973. 251. skk. old.

a szektás-dogmatikus politikát, a revizionista csoport ellenzéki-ségét, amely egyoldalúan csak a pártot támadta és a reakciótól nem határolta el magát, a magyar fasiszta és kapitalista-földes-úri erőket, amelyek külföldön is szervezkedtek, és a nemzetközi imperializmust, amely irányította ezek tevékenységét. Ezek ellen a harcot meghirdetve, a határozat a párt célját, elméleti és politikai alapjait így fogalmazta meg: „A párt történelmi feladata, hogy vezesse, segítse dolgozó népünket a szocialista társadalmi rend felépítésére hazánkban. A Magyar Szocialista Munkáspárt a marxizmus-leninizmust alkotó módon alkalmazva, a szocializmust a magyar sajátosságoknak és jelen történelmi követelményeknek megfelelően kívánja megvalósítani.”

A párt előtt álló legfontosabb feladatokat felsorolva, a határozat külön szolt a tudomány és az irodalom és művészetek jelentőségéről a szocializmus építésében. A tudományról ezeket mondta: „A szocializmus építésének tudományos alapokon és tudományos módszerekkel kell történnie. Mindent meg kell tenni, hogy a tudomány fejlődése számára a legkedvezőbb feltételek alakuljanak ki, beleértve a szabad vitákat, a kommunista és nem kommunista tudósok együttműködését, a szocialista és nem szocialista országok tudományos eredményeinek megismerését, külföldi utazásokon és tanácskozásokon való részvétel formájában is.”

Ami az irodalmi és művészeti életet illeti, kiemelte nemzeti hagyományaink ápolását és fejlesztését. A mai irodalmi és művészeti áramlatokat illetően leszögezte: „A szocialista realista művészeti irányzat támogatása mellett biztosítani kívánjuk minden haladó irányzat és haladó alkotóművész érvényesülését.”¹⁹

A kulturális életben már 1956 végén, 1957 elején elegendő erő sorakozott fel a párt és a szocializmus mellett, s meg lehetett indítani az intézmények tevékenységét, a különböző akadályozó tényezők ellenére is. A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány adminisztratív intézkedéseket is tett kulturális területen ott, ahol

¹⁹ Uo. 19–20. és 23. old.

az intézmények és szervezetek működését meg akarták bénítani s a politikai ellenzék utóvédharcainak színterévé akarták tenni. Ugyanakkor a Magyar Szocialista Munkáspárt folytatta eszmei felvilágosító munkáját, hogy eloszlassa azt a zavart, amely az emberek és főleg egyes értelmiségi körök gondolkodásában a tragikus események után még jelentkezett.

1957 júniusában az MSZMP országos értekezletén Kádár János, mint a Központi Bizottság titkára, előadói beszédében hangsúlyozta, hogy a tudományos és kulturális életben „nagyon sok baj van, a legnagyobb baj az, hogy a burzsoázia ezen a területen előrenyomult, a revizionista kisegítő csapatokkal együtt bizonyos pozíciókat hódított meg és tart még ma is a kezében. Előfordul, hogy a revizionista nézeteket valló ember nem is tudja, hogy a burzsoázia és az imperialisták befolyása alatt áll és az érdeküket szolgálja. Ilyen esetben feladatunk, hogy ezt a befolyást megszüntessük. Itt a központi kérdés tulajdonképpen a pártnak az értelmiséghez való viszonya. Ha ezt jól megoldjuk, akkor a kulturális élet kérdéseit is rendbe tudjuk hozni.” Ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy egyes értelmiségiek bűnösök az ellenforradalomban, de nagyon sokan csak hibáztak, s e megállapításhoz a következő figyelmeztetést fűzte: „Árt a pártnak és az országnak, aki azt mondja, hogy az ellenforradalom idején az egész értelmiség a nép ellen fordult. Ez nem igaz. Megkülönböztetést kell tenni. Minden eredményünkben benne van az értelmiségi dolgozók munkája is.”

Az országos értekezlet szembeszállt a polgári demokrácia idealizálásával, amely 1956-ban a „tisztá demokrácia” és a „teljes szabadság” jelszavaival álcázta magát, de szembeszállt a durva sovíniszta, nacionalista demagógiával is, amely a Szovjetunió és a Magyarországgal szomszédos más országok ellen folyt. Ugyanakkor elutasította azokat a dogmatikus nézeteket is, amelyek a régi politikán nem akartak változtatni és nem differenciáltak a különböző politikai irányzatok között. Ilyen módon bizonyítékát adta annak, hogy a pártvezetés valóban kétfrontos – tehát a jobb- és baloldali torzítások elleni – harcot folytat.

Az értekezlet épp a megennyhülés és az egyetértés segítése érdekében nagy súlyt helyezett a marxizmus–leninizmus továbbfejlesztésére és terjesztésére, a világnézeti nevelésre. Kitért a pártirányítás kérdésére is, és megállapította, hogy a „párt irányító, ellenőrző tevékenysége nélkül lehetetlen a proletárdiktatúra következetes, osztályharcos politikájának biztosítása”.²⁰ S ezt értette a kulturális életre is. Erre azért volt szükség, mert az 1956-os eszmei zűrzavarban a pártirányítás ellen fordultak a jobboldali erők, s a helyes irányítást a múltban a dogmatizmus is akadályozta.

A gazdasági-politikai konszolidáció gyorsabban haladt előre, mint a kulturális, de éppen ez a fejlődés tette lehetővé s egyben szükségessé, hogy az MSZMP tisztázza művelődéspolitikájának irányelveit, amelyeket a Központi Bizottság 1958-ban fogadott el.

Ez az első olyan dokumentum, amely összefoglalóan értékeli a kulturális forradalomban megtett utat és ugyanakkor hosszú távra meghatározza a további feladatokat, még ha egyes vonatkozásai az aktualitásokhoz kapcsolódtak is. Az 1956 utáni pártállásfoglalásokra támaszkodva az irányelvek hangsúlyozzák a folytonosságot az előző időszakkal, ugyanakkor meghatározzák azokat az új teendőket, amelyeket a megváltozott helyzet kíván meg. Ezek közül hat olyan feladatot emelünk ki, amelyeknek megoldása a művelődéspolitikai állandó gondja volt az elmúlt másfél évtizedben, de amelyek a gazdasági-társadalmi-kulturális fejlődés különböző időszakaiban más és más súllyal jelentkeztek.

1. Az irányelvek hangsúlyozták a világnézeti nevelés fontosságát és ezzel kapcsolatban az ideológiai munka megjavítását.
2. Nagy súlyt helyeztek a lakosság általános műveltségi és szakképzettségi szintjének emelésére.
3. A művészetekben a szocialista realizmus mellett foglaltak állást, ugyanakkor meghirdették

²⁰ Erősítsük pártunk egységét, a munkáshatalom, szocialista építőmunkánk alapját. Budapest 1957. 52. old.

a népet szolgáló művészet szabadságát, hangsúlyozva, hogy a „stílusvitákat hatalmi szóval, rendeletekkel nem lehet eldönteni”. 4. Felhívták a figyelmet a tudomány társadalmi funkcióira. 5. Szükségesnek tartották a vidék kulturális fejlesztését.²¹ 6. A párt- és állami irányításról szólva az eszmei befolyásolást állították első helyre, s részletesen meghatározták az irányítás módszereit.²²

Most ezeknek a fő céloknak az érvényesülését vizsgáljuk meg a művelődéspolitikában.

1. A marxista világnézet alkotó továbbfejlesztésében, alkalmazásában és tudatosításában a párt sokirányú tevékenységet fejtett ki. Mindenekelőtt arra törekedett, hogy a társadalmi fejlődés által felvetett új kérdésekre adjon választ, a marxizmus alapkategóriáit a valósággal szembesítse s az így elért eredmények nyomán érvényesítse eszmei hatását. Ez azt is jelentette, hogy ebben a tevékenységében tekintettel volt a különböző osztályok és rétegek helyzetére és a soron következő legfontosabb feladatokra.

Az ellenforradalom után nagy figyelmet fordított azokra az ideológiai problémákra, amelyek zavarták a fejlődést, mindenekelőtt az értelmiség köreiben. A párt – amellet, hogy kongresszusi határozatokban állást foglalt a legfontosabb eszmei kérdésekben – arra törekedett, hogy az egyes kulturális területek sajátosságainak megfelelően, illetve problémakörök szerint is feltárja azokat az eszmei ellentmondásokat és zavarokat, amelyeket az ellenforradalom és annak szellemi előkészítése felszínre hozott. A Központi Bizottság mellett működő Kulturális-Elméleti Munkaközösség 1958 júniusában közzétette állásfoglalását a „népi” irokról, 1959 februárjában megjelentek a felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről, 1959 augusztusában a burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról szóló tézisek.

²¹ Az MSZMP határozatai és dokumentumai. 1956–1962. Budapest 1973. 243–271. old.

²² Uo. 269. old.

Ezek az állásfoglalások természetesen kötődtek az időhöz, de érdemük, hogy segítséget nyújtottak az ellenforradalom tudati maradványainak felszámolásában, s a marxizmus-leninizmus igazságainak felmutatásában. Ilyen szellemben vitatták meg ezeket az állásfoglalásokat a kulturális intézmények és a különböző értelmiségi szervezetek, s ezek a viták segítették az eszmei tisztázást.

Az 1962-ben megtartott VIII. kongresszus már nemcsak a stabilizáció eredményeit vehette számba ideológiai szempontból, hanem azokat az új tendenciákat is, amelyek a kulturális területen kibontakoztak. Ezek között jelentkeztek a megerősödő marxista áramlatok, de olyanok is, amelyek a régebbi, főleg kispolgári nézeteket vitték magukkal. A kongresszus az eredményekre támaszkodva hirdette meg az ideológiai offenzívát, mégpedig a kétfrontos harc módszere alapján. „A szocializmus teljes felépítése új, magasabb igényeket támaszt, a fejlett szocialista népgazdaság művelt, műszakilag képzett, öntudatos dolgozókat követel, akik a termelőmunka mellett társadalmunk irányításának is cselekvő résztvevői. A kultúra területén legfontosabb feladataink: a nép műveltségi színvonalának további emelése, az egyre növekvő szakemberszükséglet kielégítése, az emberek szocialista gondolkodásának, tudatának formálása, a szocialista erkölcs normáinak érvényesítése a közéletben és a magánéletben, következetes eszmei harc a polgári-kispolgári ideológia megnyilvánulásai ellen.”²³

Ideológiai szempontból a hatvanas évek közepéig a legnagyobb figyelmet az irodalom és részben más művészetek fejlődése keltette. Ezekkel kapcsolatban a Kulturális-Elméleti Munkaközösség 1965-ben és 1966-ban állásfoglalásokat dolgozott ki, mivel a szocialista realizmus és az irodalom és művészetek társadalmi hivatása kapcsán alapvető eszmei kérdések merültek fel, mégpedig nem pusztán az alkotómunka, hanem a befogadás

²³ Az MSZMP VIII. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest 1963. 452–453. old.

szempontjából is. Arról volt ugyanis szó, hogy vajon az irodalom és a művészetek hozzá tudnak-e járulni – és milyen mértékben – a közgondolkodás szocialista formálásához olyan helyzetben, amikor nem marxista nézetek is jelen vannak.

A közgondolkodás politikai zavarainak eloszlátásában a szocialista konszolidáció eredményeinek, tehát a tömegek e téren szerzett közvetlen tapasztalatainak igen nagy szerepük volt. De nemcsak a rendszer konszolidációja győzte meg a tömegeket a szocialista építés helyességéről, hanem több nagy fontosságú és sikeresen végrehajtott újítás is; például a mezőgazdaság szocialista átszervezése – eddig nem alkalmazott módszerekkel. Az átszervezés után már nem lehetett – legalábbis jó szándékú embernek – a szocializmust elutasító parasztság képviselőjében fellépni, hiszen ez az osztály most már valóban önként lépett a nagyüzemi mezőgazdaság útjára.

Az erősödő politikai egyetértés nem jelentette, hogy a szocialista gondolkodás uralkodóvá lett volna, sőt az eredmények újabb ellentmondásokat szültek vagy hoztak felszínre. Még mindig hatott a közgondolkodásra az 1956-ban felszított nacionalizmus, amely persze nem mindig agresszív formákban jelentkezett és nem pusztán a múltbeli maradványokhoz, hanem gyakran reális hazai vagy nemzetközi problémákhoz kapcsolódott. Volt azonban egy viszonylag új jelenség is, amelyet az irodalmi vitákban „frizsider-szocializmusnak” neveztek. A gazdasági élet fellendülése, az életszínvonal emelkedése felerősítette azt a természetes törekvést, hogy az emberek jobban éljenek. Ezzel együtt azonban jelentkezett a magánérdek túlzott előtérbe helyezése, a közügyektől való elfordulás, általában a kispolgárinak tartott szellem és magatartás. Ez esetben a kispolgárság nem társadalmi réteget jelent, hanem olyan mentalitást, amely főleg e rétegnek volt a sajátja, s amely az individualizmust és az ehhez kapcsolódó privatizáló életfelfogást és életmódot foglalja magában.

Ilyen körülmények között merült fel az az igény, hogy a Központi Bizottság foglaljon állást az ideológiai helyzetről általában. 1965-ben a Központi Bizottság irányelveket adott ki az

ideológiai feladatokról, amelyek megállapították, hogy „a kétségtelen eredmények ellenére az ideológiai munka, a szocialista tudat és erkölcs fejlődése elmarad a szocialista építés egyre növekvő követelményeitől”. Ez a határozat az első olyan ideológiai dokumentum, amely az eszmei kérdéseket szorosabb kapcsolatba hozta a gazdaságiakkal, s amely olyan politikai kérdéseket is bevont az ideológiai elemzésbe, mint a szocialista demokráciának, a munkásosztály vezető szerepének az érvényesülése. Eszmeileg két irányban hatott: elítélte a kispolgári mentalitást, de azt a felfogást is, amely az életszínvonal emelését, az életmód javítását a kispolgári gondolkodásmód melegágyának tartja. A határozat szembefordult a nacionalizmus különböző megnyilvánulásaival, s megfogalmazta a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus tartalmát. Részletesen elemezte a társadalomtudományokban, az irodalomban és művészetekben jelentkező eszmei vitákat, hangsúlyozva a dogmatikus és a revizionista nézetek elleni harc szükségességét, de az új kérdésekre való válaszadás igényét és a marxista-leninista világnézet továbbfejlesztésének és érvényesítésének követelményét is.

Az ideológiai irányelveket a párttagság nagy többsége helyeselte, és a Politikai Bizottság úgy határozott, hogy az első megismerkedés után azok tanulmányozását és vitáját nem szabad lezártnak tekinteni. Külön is felhívta a figyelmet arra, hogy „a gazdaságirányítási rendszer átalakításával újra vissza kell térni a szocialista demokratizmusra, a munkásosztály vezető szerepére, a pártirányítás, a gazdaság és ideológia kölcsönhatásainak elméleti kérdéseire.”²⁴

A figyelem az ideológiai irányelvek megvitatása közben az objektív tényezők felé fordult, s ez teljesen jogos volt, hiszen az eszmei ellentmondások sok okát nem a tudat szférájában kellett keresni. Ezt a törekvést erősítette a gazdasági mechanizmus reformjára való felkészülés, amely új folyamatokat indított el a

²⁴ Az MSZMP határozatait és dokumentumait. 1963-1966. 127. és 163. old. - Vö. még *Szirmai István*: Az MSZMP KB irányelvei időszertű ideológiai feladatokról. Budapest 1965.

kulturális életben is. Ez a reform arra törekedett, hogy a tervgazdálkodás előnyeit egyesítse a piaci mechanizmus kedvező hatásaival és segítse a helyi kezdeményezést a hatáskörök bizonyos decentralizálásával, a vállalatok nagyobb önállóságával.

Amikor ezekre a határozatokra sor került, már nagy eredményeket ért el a Szovjetunió által kezdeményezett békés egymás mellett élés politikája, amely lehetővé tette, hogy az értelmiség jó része, de szélesebb rétegek is megismerkedjenek a fejlett kapitalista országok életével, kulturális helyzetével, szellemi irányzataival. Ez segített az objektívabb kép kialakításában, ugyanakkor utat nyitott polgári ideológiai befolyásoknak is, amelyek mindenekelőtt az emberek világnézetére és életmódjára hatottak.

Ez a két jelentős változás új helyzetben találta a kulturális életet. A hatvanas évek közepére a tudományban, az irodalomban és művészetekben már jelen voltak az összes irányzatok képviselői, s ez ideológiai sokféleséget hozott magával, amely azonban a legtöbb esetben a politikai egyetértéssel párosult. A változások atmoszférájában ismét fellángolt a nemzet és a nemzet múltja körüli diszkusszió, s új vitatémaként jelentkezett a gazdasági mechanizmus reformjának hatása az életmódra, a közgondolkodásra és a kulturális életre. Ezek a viták felvetették azt a kérdést is, hogy vajon a marxizmusnak monopolhelyzete van-e a társadalomban vagy csak hegemoniája.

A művelődéspolitikai választ adta, hogy nem a marxizmus-leninizmus monopolhelyzetének formális, hanem hegemoniájának tényleges biztosítására törekszik. Az adott körülmények között ez a közvetlen célkitűzés biztosítja a legmegfelelőbb eszközöket és módszereket a marxizmus-leninizmus világnézetének általános elfogadásához. A polgári nézetek hatása miatt is szükségesnek tartotta a tudományos, művészeti életben a vitát, s az irányzatok harcától a marxizmus-leninizmus pozícióinak megerősödését várta. Ami a kispolgáriságot illeti, hangsúlyozta az ellene folytatandó küzdelmet, de nem a nyárspolgár konzervativizmusa vagy a kispolgári anarchizmus alapján. A kulturális élet kommercializálódását – amelytől sokan óvtak

épp a gazdasági mechanizmus reformja kapcsán – elutasította és a szocialista eszmeiségű kultúrát támogatásáról biztosította.²⁶ Mindez mozgásba hozta a kulturális életet, amelyben új feladatokra kellett felkészülni.

A szocializmus politikájának a döntő többség részéről való elfogadása és támogatása nem jelentette azt, hogy a marxizmus-leninizmussal össze nem egyeztethető egyes jelenségek és megnyilvánulások ne éltek volna tovább, sőt bizonyos vonatkozásban erősödtek is, részben a gazdasági élet ellentmondásai folytán, részben pedig régebbi és újabb polgári hatások alatt.

A gazdasági-társadalmi folyamatok és a nemzetközi helyzet olyan ellentmondásokat vetettek fel, amelyek az eszmei harc magasabb szinten és új módszerekkel történő folytatására ösztönöztek. Ezekhez tartozott az, hogy a párt átfogóan áttekintett egyes nagy kulturális területeket, a tudományos életet, az oktatást és a közművelődést, és hosszú időre igyekezett meghatározni a kívánt fejlődés fő vonalait. Így az eszmei harc 1968-tól mind a mai napig szorosan kapcsolódott az említett területek szakmai problémáinak megismeréséhez és megoldásához.

A Magyar Szocialista Munkáspárt 1970-ben tartott X. kongresszusa mérleget vont az 1966 óta végbement fejlődésről, s megállapította, hogy a marxista-leninista világnézet továbbterjedt, de az ideológiai élet nem tartott lépést a megnövekedett feladatokkal, különösen a gyakorlati tapasztalatok elvi általánosítása terén. E tekintetben, éppúgy, mint az eszmei-politikai harc fokozását illetően, hangsúlyozta a társadalomtudományok fejlesztésének jelentőségét. Külön is ráirányította a figyelmet a közgondolkodás és a közerkölcs ellentmondásaira és szocialista vonásainak erősítésére a politika és a tudomány és művészetek eszközeivel.²⁸

²⁶ Lásd *Aczél György* Eszménk erejével című kötetében (Budapest 1970, és 1971.) a Kulturális és ideológiai életünk néhány időszerű kérdése című, 1968 áprilisában elhangzott beszédet.

²⁸ Vö. Az MSZMP X. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest 1971. A KB beszámolójának VI. fejezete, a határozat V. pontja.

1972 novemberében a Központi Bizottság megvizsgálta a kongresszuson hozott határozatok teljesítésének helyzetét és ideológiai vonatkozásban ismét megállapította, hogy a magyar társadalom világnézetében még nem egységes: „Az ideológiai élet, a közgondolkodás kedvező irányú fejlődésével egyidőben és azzal ellentétesen érvényesülnek a szocializmustól idegen jelenségek és folyamatok is. Időnként felerősödnek a polgári, kispolgári jelenségek, a szocializmus nagy történelmi érdekeit és távlatait szem elől tévesztő individualizmus, önzés legkülönbözőbb formái, egyrészt jobboldali, másrészt ultraradikális nézetek jelentkeznek.”²⁷ Szükségesnek tartotta a Központi Bizottság a párt jobb eszmei felvértezettiségét és az eszmei harc fokozását.

1973 januárjában a Központi Bizottság Országos Agitációs, Propaganda és Művelődési Tanácskozást hívott össze, amely a Központi Bizottság említett határozatára támaszkodva konkrétan is megjelölte az antimarxista jelenségeket a tudományban és a művészetben, s hangsúlyozta a marxista-leninista bírálat fontosságát az egész ideológiai és kulturális munkában.²⁸

Mindezek alapján különböző állásfoglalásokra került sor, elsősorban ideológiai kérdésekben. A Kultúrpolitikai Munkaközösség 1973 májusában jelentette meg állásfoglalását a marxizmustól eltávolodott néhány filozófus és szociológus írásban is lefektetett nézeteiről, melyek kétségbe vonták a Magyarországon épülő új társadalom szocialista jellegét és a marxizmus klaszszikusainak az átmeneti időszakra vonatkozó főbb megállapításait az értékről, a munkáról, az osztályharcról, az államról. A Politikai Bizottság 1973 májusában e nézeteket mint antimarxistákat elvetette.²⁹

²⁷ Közlemény az MSZMP Központi Bizottságának 1972. november 14–15-i üléséről. Budapest 1972.

²⁸ Lásd: Országos Agitációs, Propaganda és Művelődési Tanácskozás. 1973. január 24–25. Budapest 1973. – Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése. Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. *Társadalmi Szemle*, 1972. 10. sz.

²⁹ Lásd: A Központi Bizottság mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1973. 5. sz.

A nemzet, a nemzeti hagyományok, a mai nemzeti feladatok értelmezése körüli vita, amely a hatvanas évek elejétől folyt, ekkor már nem maradt meg a társadalomtudományok körében, hanem széles közvéleményt foglalkoztatott, és a hazai ideológiai helyzet, de a nemzetközi munkásmozgalomban jelentkező ellentmondások is újabb és újabb tápot adtak neki. Magyar előzményei is kiújultak, s különösen a népi–urbánus ellentét, ha nem is a felszabadulás előtti formájában. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség 1974 októberében állásfoglalást jelentetett meg a szocialista hazafiságról, amelyben meghatározta a hazafiság mai tartalmát, részben a fejlett szocialista társadalom építésének célkitűzései, részben pedig a szocialista országok közötti gazdasági, politikai, ideológiai együttműködés elvei alapján, s ilyen módon a jelen szempontjából fogalmazta meg a vitakérdéseket és a rájuk adott válaszokat.³⁰

Az MSZMP 1975-ben megtartott XI. kongresszusa fő feladatnak „a társadalom politikai egységére támaszkodva, a tömegek szocialista tudatának fejlesztését, a szocialista építés segítségét” állította. Az elméleti munkában az élettel való kapcsolatra, a fejlődés új tendenciáinak gyorsabb feltárására és a tapasztalatok általánosítására hívta fel a figyelmet. A gyakorlatban az életmód kérdését állította előtérbe: „Világosabban kell körvonalazni szocialista távlatainkat, be kell mutatni a szocialista életmód fölényét a kapitalista formával szemben.”³¹ A magatartást meghatározó világnézeti tényezők közül a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus erősítését emelte ki, s határozott harcot sürgetett a jobboldali, ultraradikális, dogmatikus nézetek ellen. Az életmóddal kapcsolatban főleg a polgári-kispolgári szemlélet elleni fellépést hangsúlyozta.

³⁰ Lásd: A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus idő szerű kérdései. A Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. Budapest 1974.

³¹ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest 1975. 481. old.

Mint a határozatok egymásutánjából kitűnik, az utóbbi években egyre nagyobb súllyal esnek latba az ideológiai kérdések, s most már nem elsősorban irodalmi-művészeti jelenségeként. A gazdasági-társadalmi helyzet egészével kapcsolatban mint a közgondolkodás, magatartás, életmód vagy mint a tudomány problémái merülnek fel. Ez az új megközelítés nemcsak a súlypontok eltolódására mutat, hanem arra is, hogy a szocializmus építésének fejlettebb szakaszába lépett az ország, ami még a régi problémákat is új megvilágításba helyezi. Igaznak tartjuk az egész kérdéskörrel kapcsolatban a következő megállapítást: „Kulturális forradalmunk három évtizedes fejlődése szüntelen ideológiai harcban ment végbe. Meg kell küzdenünk a szívós, fel-felelevenedő polgári ideológiai örökséggel és a külső burzsoá befolyás hatásával – de közben saját gyengeségeinkkel, tévedéseinkkel, hibáinkkal is. Eredményeink az ellentmondások egyre magasabb szinten történő feloldásának és újratermelődésének mindig küzdelmes folyamatában születtek és születnek. *A fejlődés egyszerre hagy maga mögött megoldott problémákat és kényszerül szüntelenül szembenézni elért vívmányaink ellentmondásos következményeivel.*”³²

2. A művelődéspolitikai irányelvek nagy súlyt helyeztek a kulturális demokrácia kérdésére. A Magyar Szocialista Munkáspárt az utóbbi másfél évtizedben a tömegek művelődésének ügyét nem pusztán oktatási vagy közművelődési szempontból vizsgálta, hanem beillesztette általános társadalompolitikájába, amikor egy-egy osztály vagy réteg helyzetével foglalkozott. Ez történt már 1958-ban, amikor a Központi Bizottság először tűzte napirendre a munkásosztály helyzetének megvizsgálását, s még inkább 1970-ben, amikor ellenőrizte a határozatok végrehajtását.

A Központi Bizottság ekkor megállapította, hogy „a munkásosztály kulturális fejlődését elősegítő intézkedések ellenére az el-

³² Óvári Miklós: Kulturális forradalmunk három évtizede. *Társadalmi Szemle*, 1975. 2. sz. 12. old.

múlt években a kulturális ellátottság egyenlőtlenül fejlődött. Lelassult a kulturális igények, valamint a szükségletek kielégítését biztosító intézkedések megvalósulása, nőtt az ellentmondás a társadalmi és egyéni kulturális szükségletek és az azok kielégítését biztosító feltételek között.³³ A nemzeti jövedelem növekedéséhez képest csökkentek az állami erőforrásokból a munkásokat közvetlenül érintő tömegkulturális intézmények és eszközök fejlesztésére fordított összegek, a kulturális vállalatok nyereségre való törekvése miatt háttérbe szorultak a kultúrpolitikai célkitűzések, a többgyermekes családoknál anyagi okok miatt minimálisak a kulturális jellegű kiadások, nem megoldott a bejáró munkások kulturális ellátása, az alacsony jövedelmű munkáscsaládoknál gondot okoz a gyermekek továbbtanulása, végül a munkásosztály zömének alacsony az átlagos iskolai végzettsége. Mindezek alapján a Politikai Bizottság külön felhívta a figyelmet a munkásosztály anyagi, szociális, ideológiai és kulturális színvonalának összefüggéseire, s ez utóbbival kapcsolatban az általános és a szakmai műveltség fejlesztésének szükségességére.

A tömegek kulturálódása szempontjából fontos másik kérdéssel, a nők helyzetével is sokat foglalkozott az irányítás az elmúlt két évtizedben. A nők gazdasági és szociális helyzetének megjavításáról szóló 1970-es párthatározat és az ezen alapuló kormányhatározat nemcsak gazdasági és szociális kérdésekkel foglalkozott, hanem a nők képzésével is: „Az oktatási rendszer továbbfejlesztésénél figyelemmel kell lenni a nők helyzetére és fokozottabb megterhelésére, és ezért a középfokú oktatás és a szakoktatás megszervezésével, valamint kedvezmények juttatásával is elő kell segíteni a női dolgozóknak a továbbképzésbe való fokozottabb bevonását.”³⁴

Különös figyelmet fordított a pártvezetés az ifjúságra. Az ifjú-

³³ Az MSZMP határozatai és dokumentumai. 1967–1970. Budapest 1974. 472–473. old.

³⁴ A nők politikai, gazdasági és szociális helyzete. Az MSZMP Központi Bizottságának 1970. február 18–19. ülése. Budapest 1970.

ságról szóló párthatározat és az 1971. évi IV. sz. törvény külön is szól az ifjúság művelődéséről. A törvényben ez áll: „Az ifjúságot meg kell ismertetni az emberiség haladó kultúrájával és művészeti alkotásaival; lehetővé kell tenni, hogy saját kulturális tevékenységének fejlesztésével is tartalmas, szocialista életmódot alakítson ki.”³⁵ Ehhez kapcsolódóan az állami szerveket, a szövetkezeteket, társadalmi szerveket arra szólítja fel, hogy támogassák a fiatalok részvételét az oktatásban, a közművelődésben, és hozzanak létre ifjúsági köröket, klubokat, csoportokat, egyesületeket az iskolán kívüli kulturálódás előmozdítására.

A tömegek művelődésének kérdését a határozatok nemcsak a rétegek szempontjából közelítik meg, hanem a kulturális területek és az intézményi rendszerek oldaláról is.

A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusa 1959-ben állást foglalt amellett, hogy átfogó iskolareform bevezetésére van szükség. A reform tartalmát így határozta meg: „A reform legfőbb célkitűzése: közelebb hozni iskoláinkat az élethez, a termeléshez. Ugyanakkor biztosítani kell, hogy minden fiatal befejezze a nyolcosztályos általános iskolát. Általános iskoláink felső tagozataiban bevezetjük a politechnikai képzést. Középiskoláinkat úgy alakítjuk át, hogy a fiatalok az általános műveltség mellett elsajátítsanak egy-egy szakmát is.”³⁶

Ennek alapján került sor az 1961-ben meghirdetett oktatási reformra, amely csak részben váltotta be – objektív és szubjektív körülmények miatt – a hozzá fűzött reményeket.

Az 1962-ben megtartott VIII. kongresszus fontos politikai határozatot hozott arra vonatkozólag, hogy a felsőoktatásban meg kell szüntetni a felvételeknél a származás szerinti kategorizálást. Ezt a határozatot nem fogadta egyértelmű helyeslés, mert sokan attól tartottak, hogy ily módon jelentősen csökken a munkás- és parasztfiatalok aránya az egyetemeken és a főiskolákon. Ezért a következő kongresszusok újból és újból visszatér-

³⁵ Magyar Közlöny, 1971. október. 2. sz.

³⁶ Az MSZMP VII. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest 1960. 385. old.

tek erre a kérdésre, hangsúlyozva, hogy a megkülönböztetés megszüntetése a felvételnél a szocialista építés előrehaladásának az eredménye, s hogy ez az intézkedés nem jelentheti a tehetséges munkás- és parasztfiatalok támogatásáról való lemondást.

1966-ban a IX. kongresszus jóváhagyta azokat a korrekciókat, amelyeket főleg a középfokú oktatásban kellett végrehajtani, előtérbe helyezte a szakmunkásképzést, és hangsúlyozta, hogy mindenekelőtt az oktató-nevelő munka tartalmát és módszereit kell megjavítani.

Az oktatás kérdése azonban továbbra sem került le a napirendről, nem kis mértékben azért, mert a nagy tömegek oktatásának és szakképzésének problémája nem oldódott meg megfelelően. 1970-ben a X. kongresszus a dolgozók általános műveltségének növelése és szakképzésének javítása érdekében javaslatot tett az állami oktatási rendszer továbbfejlesztésére. Ennek nyomán került sor 1972. június 15-én az MSZMP Központi Bizottságának határozatára az állami oktatás helyzetéről és fejlesztésének feladatairól. Elismerve az oktatás eddigi eredményeit, a határozat tartalmi szempontból is bírálatot gyakorolt. Így többek között megállapította, hogy „a tanulmányaikat befejező fiatalok egy része nincs tisztában szakmája, egyéni munkája társadalmi-politikai jelentőségével, nem képes azonosulni nagy társadalmi céljainkkal. Marxista világnézeti és politikai nevelésünk gyengeségei jórészt a túlterhelő, sokszor megtaníthatatlan és a valóságtól elszakadt, elméletieskedő tananyagokból fakadnak. Erkölcsi nevelésünk esetében pedig negatív társadalmi, környezeti hatások mellett a társadalmi-közösségi tapasztalatok korlátozottak voltak – a közösségi nevelés gyengesége is – lényeges ok.”³⁷ Éppen ezért a határozat rövid távon a tartalmi munka megjavítását, a tantervek és a tananyagok megfelelő átalakítását tűzte ki célul, az iskolarendszer átalakítását távolabbi feladatnak jelölte meg.

³⁷ Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. Budapest 1972. 79. old.

A határozat végrehajtása megkezdődött, bizonyos részintézkedések történtek, s megindult az iskolarendszer egészének áttekintése és az új oktatási módszerekkel való kísérletezés. Az oktatás minden gyengesége és problematikussága ellenére azt mondhatjuk, hogy a művelődéspolitikai közoktatás terén tudta a legkövetkezetesebben és legszisztematikusabban megvalósítani a kulturális forradalom demokratizálási célkitűzéseit.

A népműveléssel kapcsolatban 1959-ben a VII. kongresszus mondta ki az alapvető jelszót: „Tanítsuk meg az embereket szocialista módon élni, dolgozni és gondolkodni.”³⁸ A VIII. kongresszus már szép eredményekről számolhatott be, de szólt arról is, hogy szükség van az ismeretek szélesebb körű terjesztésére, a világnézeti nevelés javítására és a közízlés fejlesztésére.

Az 1970-ben megtartott népművelési konferencia sok fontos problémát tárt fel és helyes javaslatokat tett megoldásukra, mégis úgy látszott, hogy a közművelődés átfogó programjának bevezetésére akkor még nem érett meg a helyzet. Ez a konferencia változtatta meg a népművelés terminust közművelődésre, részben azért, mert a népművelés jórészt a hagyományos kulturális intézményekre és eszközökre támaszkodott, a közművelődésbe viszont beleértjük az új tömegkommunikációs eszközöket is, részben mert a népművelés elnevezéshez aufklárista felhangok kapcsolódtak.

1974. március 19–20-án az MSZMP Központi Bizottsága határozatot hozott a közművelődés helyzetéről és fejlesztésének feladatairól, amely hangsúlyozta, hogy „a szocialista társadalom további építése szakmailag jól képzett, a termelési kultúra és a munkaerőköls követelményeinek megfelelő, munkájukat tudatosan, célszerűen és termelékenyebben végző, közösségi gondolkodású dolgozókat igényel”. Újszerű az az állásfoglalás, amely szerint „a közművelődés nem szűkíthető le a kultúra, a műveltség terjesztésére, közvetítésére; fontos feladata a szocialista életmód, életforma és magatartás kialakításának segítése, a szocia-

³⁸ Vö. Az MSZMP VII. kongresszusának jegyzőkönyve. 585. old.

lista eszmékkel való értelmi-érzelmi azonosulás, a közösségi szellem, a cselekvő erő, a közéleti aktivitás fejlesztése”.³⁹ Mindezzel kapcsolatban hangsúlyozta az aktív művelődési formák előtérbe helyezését a közművelődésben.

A határozat felhívta a figyelmet a munkásosztály, a falusi lakosság, az ifjúság és a nők művelődési helyzetének sajátosságaira.

3. A párt kezdettől fogva nagymértékben támogatta a tudományos kutatást, amelyet a szocialista építés elengedhetetlen feltételének tartott. A különböző kongresszusi határozatok újból és újból kitértek arra a kérdésre, hogy különösen a természettudományok váljanak termelőerővé és forduljanak határozottabban a gyakorlat felé, a társadalomtudomány pedig járuljon hozzá a valóság feltárásához és eszmei feladatok teljesítéséhez. Az elért eredmények ellenére 1966-ban a IX. kongresszus azt állapította meg, hogy „nincs meg a szükséges összhang társadalmi, népgazdasági céljaink és a kutatómunka között, s nem fejlődik kielégítően az irányítás és a tervezés módszere és gyakorlata”.⁴⁰ E határozat nyomán került sor a tudományos élet problémáinak megvizsgálására és 1969 júniusában az MSZMP Központi Bizottsága tudománypolitikai irányelveinek elfogadására. A Központi Bizottság elsősorban a mezőgazdaság, az ipar, a kulturális élet és a tudományos kutatás közti kapcsolatok szorosabbra fűzésére, a gyakorlat megfelelőbb tudományos megalapozására hívta fel a figyelmet. A társadalomtudományokban megkülönböztette az úgynevezett valóságfeltáró és az ideológiai funkciót, és bátorított arra, hogy a tudomány emberei egyrészt kutassák a társadalom új jelenségeit, másrészt a marxizmus-leninizmus alkotó továbbfejlesztése és a társadalomtudományok új eredményei révén segítsék az eszmei nevelő munkát. A politika és a társadalomtudományok közötti összefüggések és

³⁹ A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Budapest 1974. 59-60. old.

⁴⁰ Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest 1967. 472-473. old.

különbségek elemzése újszerű volt ebben a dokumentumban, s lehetőséget adott arra, hogy egyes társadalomtudományi ágak erőteljesebben fejlődjenek.

Az MSZMP XI. kongresszusa megállapította, hogy – az intézkedések alapján – „tervszerűbbé váltak a tudományos kutatások, javult összhangjuk a társadalmi igényekkel, értékes tudományos alkotások jöttek létre”. A határozat az eredmények továbbfejlesztését és a tervezési, koordinálási és gazdálkodási eszközök hatékonyabb felhasználását szorgalmazza. Szükségesnek tartja, hogy szorosabb kapcsolatok alakuljanak ki a természettudományos kutatás és az ipar között. Megállapítja, hogy több tudományágban helytelen elméleti nézetek is hatnak, s ezzel kapcsolatban hangsúlyozza: „Az ideológiai, társadalomtudományi kutatóhelyeken, a társadalomtudományok egész területén biztosítani kell a marxizmus-leninizmus egyértelmű érvényesülését, az antimarxista nézetekkel szemben folytatott viták kibontakoztatását.”⁴¹ Szorgalmazza a kutatás irányításának továbbfejlesztését.

4. Az irodalom és a művészetek közvetlenül az ellenforradalom után álltak az érdeklődés homlokterében, minthogy e területeken jelentkeztek az általános politikai és ideológiai kérdések is. A konszolidáció előrehaladtával és az írók és művészek fokozódó politikai egyetértésével egyre inkább előtérbe kerültek a sajátosan művészetpolitikai feladatok, anélkül, hogy az eszmei problémák teljesen eltűntek volna. Az irodalom és művészetek sajátos területét tekintve a határozatok az elmúlt két évtizedben hangsúlyozzák a szocialista realista irodalom és művészet támogatását, de a helyzettől függően tekintetbe veszik, hogy nem marxista világnézetű áramlatok is jelen vannak a kulturális életben.

A VII. kongresszus 1959-ben az eszmeiséget állította a középpontba, és azt emelte ki, hogy „íróinkat, művészeinket a marxista-leninista világnézet és szocializmust építő népünk életének

⁴¹ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve, 483. old.

alaposabb ismerete, a szocializmus ügyének következetes és hű szolgálata teheti képessé nagy alkotásokra". Ugyanez a határozat hangsúlyozta a marxista bírálat fejlesztésének szükségességét s azt, hogy „a művelődési intézményeknek céltudatosabb tevékenységet kell folytatniuk, eszmei és értékszempontból egyaránt”.⁴²

Három év múlva a VIII. kongresszus örömmel üdvözölhette az új, szocialista szellemű alkotásokat, de megállapította, hogy az irodalomban és művészetben különféle eszmei arculatú csoportok tevékenykednek, s hogy még csak törekvés a szocialista eszmeiségen alapuló egység megteremtése.

1966-ban a IX. kongresszus az irányítás oldaláról vizsgálta e csoportok kérdését és leszögezte, hogy „támogatásban részesítjük a nagy tömegekhez szóló szocialista és egyéb humanista alkotásokat, helyt adunk a politikailag, eszmeileg nem ellenséges törekvéseknek, viszont kirekesztjük kulturális életünkől a politikailag ellenséges, antihumanista vagy a közerkölcsöt sértő megnyilvánulásokat”.⁴³ A három *t* (támogatás, tűrés, tiltás) művészetpolitikája sok vitára adott alkalmat az értelmezés és az érvényesítés szempontjából.

Hogy ez így történt, összefügg az irodalom és művészetek belső fejlődésével, de a marxista kritika gyengeségével is. 1972-ben a művészetkritika feladatairól szóló kultúrpolitikai munkaközösségi állásfoglalás⁴⁴ hangsúlyozta a „dezideologizálódás”, a szubjektivizmus, az impresszionisztikus módszer veszélyét, s a kritikai élet felpozíciójára szólított fel, egyelőre nem sok sikerrel. Ezért mondja ki a XI. kongresszus: „A szocialista vonások további erősítése érdekében elvszerű vitákkal, következetes marxista kritikai értékeléssel, az alkotó műhelyek, a szerkesztőségek ideológiai és politikai felelősségének érvényesítésével még

⁴² Az MSZMP VII. kongresszusának jegyzőkönyve. 586. old.

⁴³ Az MSZMP IX. kongresszusa. Budapest 1966. 128. old.

⁴⁴ Vö. Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése. *Társadalmi Szemle*, 1972. 10. sz.

határozottabban támogassuk a szocialista eszmeiségű, közéleti elkötelezettségű irodalmat és művészetet.”⁴⁵

Az irodalomban és művészetekben – a szövetségi politika elveit alkalmazva és az eszmei viták szükségességét hangsúlyozva – a művelődéspolitikai mindenki számára megteremtette az alkotás feltételeit, s ez nem kis eredmény. A párt politikájával való egyetértés azonban nem jelent mindenki részéről ideológiai egyetértést is, s az irányzatok közötti viták nem pusztán stílusviták. A szocialista irodalom és művészet keresi az útját, s ez megnehezíti a művelődéspolitikai irányítás, a kritika és a műhelyek számára a támogatás, tájékoztatás, türelem, tiltás elveinek helyes alkalmazását.

5. Az 1956 utáni művelődéspolitikai gyakorlat egyik nagy eredménye, hogy megnőtt a vidék kulturális jelentősége. Egyrészt új tudományos és oktatási intézmények jöttek létre vidéken (vagy települtek oda át), másrészt megerősödött a helyi kezdeményezés, éspedig nemcsak a helyi hagyományok és sajátosságok ápolásában, hanem az országos kulturális életben való részvétel szempontjából is. A decentralizálás különböző mértékű a tudomány, a művészetek, az oktatás és a közművelődés területén. Jelenleg 130 kutatóintézet működik, de ebből csak 28 található vidéken, többségük a Magyar Tudományos Akadémia és a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium felügyelete alá tartozik. Három felügyeleti szerve a Nehézipari Minisztérium és egyé a Kohó- és Gépipari Minisztérium. Ez azt jelenti, hogy az ipari kutatóintézetek vidékre telepítésében erős lemaradás mutatkozik. A vállalatok keretében az utóbbi időben tervező és szervező intézetek, részlegek alakultak ki vidéki központokban is, de azok részesedése az országos hálózathoz meglehetősen jelentéktelen.

Jelentősebb a változás a felsőoktatásban, ahol a felszabadulás előtt csak Debrecen, Pécs és Szeged emelkedett ki mint egyetemi város. A felszabadulás után más vidéki felsőoktatási központok

⁴⁵ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 486. old.

is kialakultak, így Gödöllő, Veszprém, Miskolc, Győr, Eger, Nyíregyháza (a két utóbbi főleg a tanárképzés szempontjából jelentős). Az 1974–1975-ös években a hallgatók 53,9%-a tanult vidéki egyetemeken és főiskolákon, és ott tanított az oktatók 50,2%-a. A közép- és alsófokú oktatás irányítását átvették a helyi tanácsok, s ez lényegesen növelte a területi hatásköröket.

A közművelődésben is jelentős szerepet kaptak a helyi szervezetek, és különösen öröndetesen fejlődött vidéken a könyvtári és múzeumi hálózat, s gazdagodott tevékenysége. Élénkebb és kezdeményezőbb lett a vidéki színházak működése, és sok vidéki központban érdekes képzőművészeti élet alakult ki, amely iskolák, irányzatok kibontakozását segíti. A vidéki lapok, folyóiratok, ünnepi játékok, kiállítások, előadások, a műemlékvédelem – mind olyan jelenségek, amelyek azt bizonyítják, hogy nemcsak a fővárosban lehet érdekes intellektuális tevékenységet folytatni vagy benne részt venni.

Bár e téren nagyon sok minden történt, mégsem lehet azt mondani, hogy Budapest kivételes vonzóereje lényegesen csökkent volna, s hogy a vidéki kulturális központok szerepe – főleg az alkotó értelmiség szempontjából – kellően megerősödött volna. Tegyük hozzá, hogy a kulturális hálózat sem teljes – főleg a kisebb településeken – és nem elég korszerű.

6. Az elmúlt 15 esztendőben a kulturális élet párt- és állami irányításában lényeges változások történtek. A Művelődéspolitikai irányelvek 1958-ban így határozták meg a feladatokat: „A munkásosztály forradalmi pártja az adott helyzet marxista-leninista elemzéséből kiindulva, a reális lehetőségek és szükségletek számbavételével – összhangban a szocialista építés általános feladataival – megszabja a kulturális fejlődés fő vonalát, állást foglal a fejlődés legfőbb elvi-ideológiai kérdéseiben, megszervezi a dolgozó tömegek aktív részvételét a kulturális forradalomban, irányítja és ellenőrzi a megfelelő állami szervezetek munkáját. Az állami szervek pedig gondoskodnak az elvek gyakorlati megvalósításáról, a szervezeti feltételek biztosításáról, a rendelkezésre álló eszközök helyes felhasználásáról, de az

állami szervek feladata a káros, negatív törekvések megfékezése, az ellenséges kísérletek megghiúsítása is.”⁴⁶

A pártirányítás elsősorban eszmei eszközökkel igyekezett hatni: határozatokkal, állásfoglalásokkal és azok végrehajtásának segítségével. A határozatok és állásfoglalások egyre közelebb kerülnek a szakmai feladatokhoz, ami azt jelenti, hogy az elméleti-ideológiai munka és az egyes tevékenységek sajátos szakmai kérdései nem válnak el egymástól. Az utóbbi időkben azt is tapasztaljuk, hogy a helyi kezdeményezések előtérbe kerülésével megnő a helyi pártszervek felelőssége is a művelődéspolitikai alakításában és irányításában. Ebben az irányban hatnak a közoktatás és a közművelődés továbbfejlesztését meghatározó irányelvek is.

A bonyolultabbá és differenciáltabbá váló kulturális életben a pártirányítás művelőinek felelős tevékenységére, módszereinek tökéletesítésére van szükség. Ezt felismerve 1975-ben a XI. kongresszus irányelvei külön is kimondják: „Általános fejlődésünk nagy felelősséget ró a pártszervezetekre, az ideológiai, kulturális és művelődésügyi területeken dolgozó párttagokra.”⁴⁷

Az állami irányításban a központi állami szerv az 1957-ben megalakult Művelődésügyi Minisztérium volt. 1974-től kezdve az Oktatásügyi Minisztérium és a Kulturális Minisztérium.⁴⁸ 1957-ben létrejött a Tudományos és Felsőoktatási Tanács, majd ennek megszűnte után. 1970-ben sor került a Magyar Tudományos Akadémia reformjára. 1961 óta működik az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság a kutatás-fejlesztés támogatására és koordinálására. A különböző határozatok alapján 1970-től a Minisztertanács mellett koordináló bizottságok alakultak más területeken is, például a Tudománypolitikai Bizottság, az Országos Közművelődési Tanács és az Állami Rádió és Televízió Bizottság. E szervezeti változások követték a centralizáló, de-

⁴⁶ Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962. Budapest 1973.

⁴⁷ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 486. old.

⁴⁸ A mai intézményrendszerrel lásd: Kulturális intézmények és szervezetek Magyarországon. Főszerkesztő Bíró Vera. Budapest 1976.

centralizáló folyamatokat. A központi irányítás az elmúlt két évtizedben növelte az intézmények önállóságát és felelősségét. Az oktatásban és a közművelődésben nagymérvű decentralizálásra került sor a hatvanas évek elején, ami bővítette a helyi tanácsok hatáskörét az iskolák, múzeumok, színházak, mozik és más intézmények vonatkozásában. Megnőtt a társadalmi szervezetek működési területe is. Különösen a szakszervezeteké, a Hazafias Népfronté, a KISZ-é, amelyek intézményeket is fenntartanak. Külön szervezetben működik a rádió, a televízió és a sajtó, tekintettel arra, hogy feladataik átfogóbbak, a hagyományos intézmények és a tömegkommunikációs eszközök tevékenységének koordinálása azonban a művelődéspolitikai egyik legfőbb gondja. Mindenesetre ez a „tagoltabb” irányítási rendszer kedvez a helyi kezdeményezéseknek és ezzel gazdagítja, árnyaltabbá, sokoldalúbbá teszi a kulturális életet. Ezen a szinten az állami irányítás fő gondjai: a „társadalmi megrendelések” jobb érvényesítése a kutatásban és a művészetekben, az intézményrendszer célszerűbb működtetése és az eredmények gyakorlati alkalmazásának és terjesztésének további javítása.

Az intézmények és szervezetek munkájának egységes célkitűzéseit a párt határozatai és állásfoglalásai biztosítják, s erre épülnek az állami tervek. Az intézmények éves, középtávú és néhol perspektivikusabb terveket is kidolgoznak, amelyek tekintetbe veszik a társadalmi szükségleteket, a párt- és kormányhatározatokat, és felméri a megvalósítás lehetőségeit. A terveket az összes érdekelt szervezet képviselőinek és szakértőinek a bevonásával tárgyalják meg. A központi irányítás egyik legnagyobb hiányossága a koordinálás gyengesége mindennekelőtt a végrehajtásban.

A művelődéspolitikai céljainak megvalósítása elsősorban az e területeken dolgozó szakembereken múlik. Ma már megfelelő szakembergárda áll rendelkezésre (csak a pedagógusok és a hivatásos népművelők száma 150 000), bár ez nem egyenletesen oszlik meg, és különösen vidéken sok a szakképzetlen munkaerő, ami egyúttal jelzi az utánpótlás terén a feladatokat is.

Az állami irányítás egyik eszköze az anyagi erőforrások tervszerű felhasználása. Az állam jelentős összegeket fordít a kultúrára: a központi és helyi költségvetés kiadásainak 1975-ben

Az oktatási intézmények költségvetési kiadásai oktatási szintenként

Év	Óvodák	Alsófokú oktatás	Nevelőotthonok, állami gondozás	Szakmunkás- képzés	Középiskolai oktatás	Felsőfokú oktatás	Tanfolyamok és egyéb oktatási kiadás	Összesen
százalékban								
1960	9,7	43,3	4,9	11,0	14,9	12,1	4,1	100,0
1965	9,8	38,9	5,2	11,3	16,1	16,8	1,9	100,0
1970	10,0	36,5	5,2	12,0	15,9	18,8	1,6	100,0
1975	11,6	35,7	4,5	10,4	14,1	16,2	7,5	100,0

A közművelődésre fordított kiadások növekedése

	1960	1965	1970	1975
Költségvetésből fedezett kiadások	100	154	303	498
Lakossági kiadások	100	147	243	328

A közművelődésre fordított költségvetési kiadások megoszlása

Év	Rádió, televízió	Könyvtárak	Művelődési otthonok	Múzeumok	Színházak	Zenei intézmények	Egyéb intézmények és kulturális támogatás	Összesen
	százalékban							
1960	14,8	15,0	7,0	7,8	12,9	4,5	38,0	100,0
1965	21,3	15,7	8,7	7,9	11,1	4,6	30,7	100,0
1970	31,6	11,0	5,9	5,2	6,0	3,2	37,1	100,0
1975	40,1	11,1	8,2	6,0	6,6	3,4	24,6	100,0

7,0%-át használták kulturális célokra (oktatás, tudomány, közművelődés), összegében több mint másfélszeresét az 1970. évi-nek és több mint háromszorosát az 1960. évinek. Nagy probléma – főleg a közművelődésben, ahol üzemeknél, vállalatoknál, termelőszövetkezeteknél is képződnek bizonyos anyagi alapok –, hogy nem tudják megfelelően koncentrálni és hatékonyan felhasználni az egyébként rendelkezésre álló eszközöket.

A következő idők fontos feladata – a határozatok alapján – az állami irányítás továbbfejlesztése, különösen a tervezés, a személyi állomány képzése és továbbképzése, a gazdasági eszközök megfelelő, koncentrált felhasználása és koordinálása szempontjából.

Nagy vonalakban tekintettük át az 1957 óta folytatott művelődéspolitikát, mindenekelőtt a pártdokumentumok alapján. Nyilvánvaló, hogy ez az elveket ismertető áttekintés nem tudott minden részletkérdésre kitérni, s nem tudta érzékeltetni a fejlődés egyes szakaszait. A stabilizáció, a mezőgazdaság szocialista átalakítása idején elsősorban a politikai-ideológiai kérdések álltak a kulturális vezetésben is előtérben. Később a gazdaságitársadalmi élet fejlődése magával hozta a komplexebb és ugyanakkor a részterületek speciális problémáit megoldani akaró megközelítést.

A hatvanas évek közepétől a gazdasági növekedés és ezzel együtt az életszínvonal emelkedése, az életmód megváltozása, a szocialista demokrácia kibontakozása új igényeket vetett fel a kultúrában is. A tudományos-műszaki forradalom hozta magával a tudománypolitikai irányelveket, a műveltség és a szakképzettség növelése kívánta meg a különböző oktatási határozatokat, s végül a közgondolkodás, magatartás, életmód problémái sürgették a közművelődési határozatot, amelyekről a következő fejezetekben lesz szó.

A TUDOMÁNY FUNKCIÓI AZ ÚJ TÁRSADALOMBAN

Nem tartjuk itt feladatunknak, hogy a tudományos kutatómunka minden aspektusát áttekintsük, csak azt vizsgáljuk, hogy a szocialista társadalom hogyan támogatta a tudomány fejlődését, s az miként járult hozzá a társadalom anyagi-szellemi gyarapodásához, a tudományos-technikai forradalom eredményeinek átvételéhez és továbbfejlesztéséhez, a műveltségi színvonal emeléséhez és a közgondolkodás alakításához.¹

1. Ebből a szempontból először a tudománypolitikával, az irányítás és a tervezés kérdéseivel kell foglalkoznunk. A felszabadulás után az ország leromlott állapotában és az értelmiség zavarodottsága következtében nehezen indult meg a tudományos élet. A Magyar Kommunista Párt kezdettől nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a tudomány vegyen részt a termelés megindításában és fejlesztésében, illetve a haladás szellemi pozícióinak erősítésében. 1946 decemberében a hároméves terv tervezetében már azt olvashatjuk, hogy ez a terv „nagy figyelmet szen-

¹ A témához lásd: Az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei. Budapest 1969. - *Aczél György*: Tudománypolitikánk irányelveiről. *Társadalmi Szemle*, 1969. 7-8. sz. - *Aczél György*: Tudománypolitikai irányelveink néhány kérdése. *Magyar Tudomány*, 1969. 9. sz. - *Erdey-Grúz Tibor*: Tudománypolitikánk aktuális kérdéseiről. *Magyar Tudomány*, 1969. 7-8. sz. - *Ajtai Miklós*: A magyar tudománypolitika néhány időszerű kérdése. *Társadalmi Szemle*, 1969. 10. sz. - A magyar tudomány 25 éve. *Magyar Tudomány*, 1970. 4-5. sz. - *Rózsa György*: Tudományos tájékoztatás és társadalom. Budapest 1972. - *Csöndes Mária-Szántó Lajos-Vas-Zoltán Péter*: Tudománypolitika és tudományszervezés Magyarországon. Budapest 1971. - Tudományos kutatás. Összeállította Pártos Judit, Szenes Istvánné-Tóth Ödönné. KSH. Budapest 1975.

tel új tudományos kutatóintézetek létesítésének, amelyek az ország termelőerőinek fejlesztését és tudományunk haladó szellemű átépítését lesznek hivatva szolgálni”.² A kommunisták az akkor megújulni képtelen Akadémiával szemben javasolták a Magyar Tudományos Tanács felállítását, amely 1948 augusztusában meg is kezdte működését, és megfelelő felmérés után 26 új kutatóintézet létesítésére tett javaslatot.

1949-ben átalakult a Magyar Tudományos Akadémia; ettől kezdve mint választott tudományos testület és mint kutató-

*A tudományos kutatás összefoglaló adatai**

Év	A kutatóhelyek száma	A kutatóhelyeken dolgozók száma	Kutatási ráfordítások	
			folycóaron* milliárd Ft	a nemzeti jövedelem százalékában
1953	464	12 917
1960	842	26 427	2,3	1,54
1961	867	28 039	2,7	1,71
1962	880	30 444	3,3	2,03
1963	905	34 152	3,7	2,18
1964	916	36 146	3,9	2,15
1965	923	37 527	3,9	2,31
1966	933	38 924	4,2	2,33
1967	947	40 324	4,5	2,23
1968	1042	57 455	5,3	2,34
1969	1046	61 365	6,4	2,51
1970	1071	64 419	7,7	2,79
1971	1228	70 591	8,9	2,95
1972	1392	75 281	9,7	2,97
1973	1443	77 493	10,9	3,04
1974	1483	80 542	12,4	3,29
1975	1478	81 289	13,9	3,46

* Kutatóintézetek, egyetemi (főiskolai) tanszékek és egyéb kutatóhelyek (vállalati kutatólaboratóriumok, múzeumok, könyvtárak stb.) együttes adatai. – 1968-tól a megfigyelés kiterjed a tudományos kutatómunka mellett a műszaki fejlesztés tevékenységére is.

* A statisztikai megfigyelés körén kívül felhasznált összegekkel együtt.

² *Társadalmi Szemle*, 1947. 2. sz. 105. old.

intézményeket irányító főhatóság működött s átvette a Tanács feladatait is. 1950-ben megalakult a tudományos utánpótlás segítésére a Tudományos Minősítő Bizottság. Az ötvenes évek elején az Akadémia és a különböző minisztériumok a kutatóhelyek egész hálózatát hozták létre.

Az első ötéves terv időszakában a kormány 1700 millió Ft-ot fordított tudományos kutatásra, ebből 800 milliót beruházásokra. Az MTA költségvetése 1950-ben 26 millió Ft volt, 1954-ben 138 millió Ft, öt év alatt ötszörösére nőtt.³ Mindez jelentős mennyiségi fejlesztést tett lehetővé. A kutatóhelyek (intézetek, egyetemi tanszékek) már ekkor kezdték keresni a közvetlen kapcsolatokat részben az iparral, mezőgazdasággal, részben az ideológiai-politikai élettel. A tervezés kezdetben csak kevésbé váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a témák egy részének kitűzése irreálisnak bizonyult, a kutatási eredményeknek csak csekély hányadát hasznosították az iparban vagy a mezőgazdaságban. A társadalomtudományi kutatóhelyek a jelen problémái felé fordultak ugyan, de kevés kapcsolatuk volt a társadalmi gyakorlattal, és erősen hatott rájuk a marxizmus dogmatikus értelmezése.

1953 után a tisztázást célzó viták mellett sok olyan megnyilvánulásra is sor került, amely a politikai ellentéteket áthelyezte a tudományos életbe, s mindenekelőtt a társadalomtudományokkal foglalkozók körébe. E területeken megkezdődött a dogmatizmus felszámolása, de sok ellentmondással és ideológiai torzításokkal. A Politikai Bizottság 1956 szeptemberében határozatot hozott, hogy tudományos munkaközösségeket kell létrehozni a párt elvi irányító munkájának segítésére a közgazdaságtudomány, a filozófia, a történettudomány, az állam- és jogtudomány és a pedagógia területén. Feladatukat a következőképpen határozta meg: „A pártpolitika legfontosabb tudományos kérdéseinek kidolgozása, általában a párt politikájának tudományos elméleti megalapozása; nagy horderejű párthatározatok elméleti előkészítése. Véleménynyilvánítás olyan nagy

³ Lásd: *Társadalmi Szemle*, 1954. 6. sz.

jelentőségű vitákban, melyek a felmerült nézeteltérések következtében nem jutottak nyugvópontra.”⁴ Ez a határozat akkor nem valósulhatott meg az ellenforradalom miatt, alapelvei azonban később ismét felbukkantak.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozata a tudományos fejlődés kedvezőbb feltételeinek megteremtéséért, a szabad viták lehetőségéért, a nemzetközi kapcsolatok bővítéséért szállt síkra. Ezt erősítette meg az 1957-es Országos Pártértekezlet is, amely különösen kiemelte a társadalomtudományok jelentőségét a dogmatizmus, a revizionizmus elleni harcban, a marxizmus-leninizmus fejlesztésében, a marxista világnézetnek a szaktudományokban való érvényesítésében.

1957-ben Tudományos és Felsőoktatási Tanács alakult az egyre szerteágazóbb kutatások koordinálására. Ez a tanács a régebbi kezdeményezéseket folytatva és magasabb szintre emelve középtávú tudományos terv elkészítését tűzte ki célul. 1961-ben kezdte meg működését az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság a technika-technológia fejlesztésének elősegítésére.

E szervezeti változtatások és jelentős mennyiségi és minőségi fejlesztés után, 1966 elején a Politikai Bizottság foglalkozott a tudományos kutatómunka helyzetével és a legfontosabb tennivalókkal. A határozat megállapította, hogy „szorosabb összhangot kell biztosítani a társadalmi szükségletek és a tudományos tevékenység, a termelés és a kutatás között”.⁵ Sürgette a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazásának megjavítását, az anyagi és szellemi kapacitások koncentrációját és a kutatási bázis tervszerű fejlesztését. Differenciáltabbá kívánta tenni és egyszerűsíteni akarta a tervezési rendszert a főbb témák kiemelésével. Hangsúlyozta a nemzetközi együttműködés szükségességét. Végül javasolta a tudományos kutatások állami irányítási rendszerének tökéletesítését.

⁴ *Társadalmi Szemle*, 1956. 9. sz. 129. old.

⁵ Az MSZMP határozatai és dokumentumai. 1963–1966. Budapest 1968. 276. old.

Erre a határozatra támaszkodott a Központi Bizottság, amikor hosszas előkészítés után megvitatta és 1969-ben elfogadta a tudománypolitikai irányelveket, amelyek a felszabadulás óta legátfogóbban tárgyalják a tudományos élet problematikáját.

Az irányelvek kimondják, hogy a tudománypolitika a szocializmus általános politikájának szerves része, s ennek keretében kell meghatározni a részfeladatokat. A kutatómunkának kettős célja van: egyrészt a konkrét társadalmi-gazdasági feladatok megoldását mozdítja elő, másrészt a távlati célokra irányítja a figyelmet. A párt a tudományos tevékenységet a maga eszméi-politikai irányításával segíti, s biztosítja a kutatás szocialista módon értelmezett szabadságát. „A tudomány művelésének elengedhetetlen feltétele a tudomány helyesen értelmezett szabadsága – mondják az irányelvek. – Nincsenek olyan, a társadalmi gyakorlatunkkal, társadalmunk fejlődésével összefüggő, valóban tudományos problémák, amelyek kutatása és elemzése ideológiai szempontból ne állna érdekében a szocializmust építő népnek. A természetben pedig eleve nincsenek reakciós tények, csak a tényekből levont következtetések lehetnek helytelenek, károsak.”⁶ A Központi Bizottság ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy a tudomány művelői a szocializmus iránti elkötelezettség jegyében tudják csak megoldani feladataikat. Szükséges, hogy megismerjék a marxizmus-leninizmus elméletét és módszerét és a párt politikáját, hogy felismerhessék a társadalmi igényeket, az ország lehetőségeit és szükségleteit és ennek tudatában határozzák meg a kutatás céljait. A társadalmi felelősség kiterjed az alkalmazásra is: csak kiérlelt eredmények nyilvánosságra hozatalát helyes szorgalmazni, s ez esetben is tekintetbe kell venni a társadalmi érdeket.

A természettudományokban, a műszaki, agrár- és orvostudományokban az irányelvek mindenekelőtt a gyakorlattal való kapcsolat erősítésére, az alkalmazott kutatások arányának növe-

⁶ Az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei. Budapest 1969. 337. old.

lésére hívják fel a figyelmet, s arra, hogy a tudomány termelőerő jellegét a megfelelő területeken érvényesíteni kell.

A társadalomtudományokban megkülönböztetik a valóság-feltáró és az ideológiai funkciót, mindenképp azért, hogy felhívják a figyelmet a valóság tanulmányozására, de itt is természetesen e két funkció dialektikus összefüggéséről van szó. Tisztázzák a társadalomtudományok és a politika viszonyát, hangsúlyozva, hogy a kettő között kölcsönhatás van, s hogy a szocializmusban a politikai stratégia és a társadalomtudományok között szükségszerű az összhang. Ugyanakkor a kettő között munkamegosztás is van: a tudomány képviselőinek elsődleges feladata a jelenségek leírása, a törvényszerűségek feltárása és az alternatívák felvetése, a politikáé a tudomány eredményeinek felhasználása, a választás az alternatívák között, a döntés. Erőteljesen kiemelik az egyetemi kutatások fejlesztésének szükségességét mind a tudomány, mind az oktatás érdekében.

Hangsúlyozzák, hogy biztosítani kell a tudományos közélet tisztaságát, harcolni kell a szubjektivizmus, a különböző csoportosulások, a monopóliumok ellen, ugyanakkor bátorítani kell a tudományos vitákat és lehetővé kell tenni a tudományos iskolák és műhelyek kifejlődését. Szorgalmazzák a tudományos utánpótlás nevelését, a politikai-ideológiai követelményeknek megfelelő, szakmailag kiváló tudományos erők támogatását, az egészséges cserét a kutatóhelyek és más területek között.

Támogatják azt a törekvést, hogy a tudományos kutatásokra fordított összegek növekedése általában meghaladja a nemzeti jövedelem növekedésének ütemét, s hogy a tudomány munkásai kellő erkölcsi és anyagi elismerésben részesüljenek.

Elítélik a kutatások területén az autarkiát, a nemzetközi kapcsolatok bővítése mellett foglalnak állást, mindenképp a szocialista országok viszonylatában, de a kölcsönös előnyök alapján helyeslik a kapcsolatok fejlesztését a kapitalista országokkal is. A tudományirányítás hatékonysága érdekében az új állami mechanizmus kialakítását szorgalmazzák felső állami szinten, az egyes ágazatokban és végül az Akadémián.

A változásokra először az irányítás terén került sor. A kormány mellett 1969-ben Tudománypolitikai Bizottság jött létre, miniszterelnök-helyettes vezetésével, az érdekelt főhatóságok képviselőiből, s ennek feladata a kutatás és fejlesztés legfelsőbb szintű koordinálása lett. 1970-ben végrehajtották az Akadémia reformját, szétválasztva a testületek (tehát osztályok és bizottság) országos tanácsadási tevékenységét az intézetek irányítását szolgáló szakigazgatási munkától.

Az irányelvek nyomán hagyták jóvá 1972-ben az Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervet,⁷ amely a társadalmi szükségleteket vette alapul, s tervtanulmányokra alapozott kutatási feladatokat, úgynevezett célprogramokat és fő irányokat tartalmaz. A fő irányok inkább az alapkutatások körébe tartoznak, míg a célprogramok szorosan összefüggenek a gazdasági élettel, a termelő tevékenységgel. Az országos – tehát a Minisztertanács által elfogadott – fő irányok ekkor a következők voltak: szilárdtestek kutatása, a biológiailag aktív vegyületek kutatása, az életfolyamatok szabályozásának mechanizmusa, a közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata, a szocialista vállalat problémáinak kutatása, a köznevelés fejlesztését szolgáló kutatások. A célprogramok kutatási-fejlesztési területei: alumíniumipar, petrolkémia, számítástechnika, komplex könnyűszerkezetes építési mód, az emberi mikro- és makrokörnyezet, a gépgyártás technológiája, elektronikai alkatrészek, hírközlő rendszerek és berendezések, talajtermelékenység, hústermelés, az élelmiszerek választékának bővítése, feldolgozása és tartósítása. Ezeknek a kiemelt témáknak kialakultak a 20 éves és középtávú tervei, amelyek természetesen a szükségletnek megfelelően változnak.

Az irányító szervek számos intézkedést hoztak a kutatóbázis szervezeti, személyi és gazdasági kérdéseivel kapcsolatban, s ezek nem kis mértékben járultak hozzá a fejlődéshez ezen a téren.

⁷ A Minisztertanács 1012/1972. (IV. 27.) sz. határozata.

A tudományos kutatás főbb adatainak alakulása^a

Év	Kutatóhelyek száma	Kutatóhelyeken dolgozók száma	Ebből a tudományos kutatók száma ^b	Tudományos fokozattal rendelkezők száma ^c	Kutatási ráfordítások	
					folyó- áron millió Ft-ban	a nemzeti jövedelem %-ában
1953	464	12 917	5 461	720 ^d	—	—
1960	842	26 427	—	2266 ^e	2,3	1,54
1968	1042	57 455	20 318	3820	5,3	2,34
1974	1483	80 542	33 784	5356	12,4	3,29
1975	1478	81 289	34 798	5652	13,9	3,46
1975. év az 1953. év %-ában	318,5	629,3	637,2	785,0	—	—

^a A statisztikai megfigyelés 1968-tól a tudományos kutatómunka mellett kiterjed a műszaki fejlesztési tevékenységre is.

^b Beleértve az egyetemi, főiskolai tanszékek oktatóit is.

^c Az akadémiai rendes és levelező tagok, tudományok doktora vagy kandidátusa fokozattal rendelkezők létszáma, azokkal együtt, akik nem a statisztikailag megfigyelt kutatóhelyeken dolgoznak.

^d Az 1952-ben és 1953-ban fokozatot nyertek száma.

^e 1961-es adat.

1975-ben – az egyetemi tanszékeket ideszámítva – 1478 kutatóhelyet tartottak nyilván, amelyeken 81 289 dolgozó tevékenykedett, akik közül 34 206 volt a tudományos kutató. Ugyanabban az évben 13,9 milliárd forintot, a nemzeti jövedelem 3,46 %-át költötték kutatásra és fejlesztésre. A kutatók közül 48,3% dolgozott a műszaki, 13,1% a természet-, 19,1% a társadalom-, 9,3% az agrár- és 10,2% az orvostudományokban. A ráfordításoknál a kép a következő: a rendelkezésre álló eszközök 64,8%-át fordították a műszaki, 13,6%-át a természettudományi, 6,9%-át a társadalomtudományi, 11,5%-át az agrár- és 2,3%-át az orvostudományi kutatásokra.⁸

Az ország méreteihez és fejlettségéhez képest jelentős erőfeszítéseket tett – nemzetközi összehasonlításban vizsgálva is – a

⁸ Tudományos kutatás, 1975. A KSH időszaki közleményei. 398. köt.

megfelelő kutatóhálózat kialakítására. Különösen figyelemre-méltó a szakemberek számának növekedése. 1961-ben 2266 kandidátust és doktort tartottak számon, 1975-ben viszont már 5453-at. (Magyarországon az egyetemi doktori cím mellett 1950 óta bevezették a tudományok kandidátusa és doktora elnevezésű akadémiai tudományos fokozatokat, amelyek disszertáció védéséhez kötöttek, s bizonyos szintű tudományos-oktatási állások betöltésénél megkívánt követelmények, és illetménykiégészítéssel járnak.) Az sem lebecsülendő, hogy ma már a kutatásra és fejlesztésre fordított összeg meghaladja a nemzeti jövedelem 3%-át, amikor nagyobb és gazdagabb országok ilyen célokra lényegesen kevesebbet fordítanak.

A tudományos kutatás főbb adatai a kutatóhelyek szervezeti típusai szerint

	Kutató- intézetek	Egyetemi, főiskolai tanszékek	Egyéb kutató- helyek	Összesen
	százalékban			
1968-ban				
Kutatóhelyek összes dolgozói (átszámított létszám)	57	9	34	100
Kutatási ráfordítások	54	7	39	100
Munkában levő kutatási témák	32	18	50	100
1975-ben				
Kutatóhelyek összes dolgozói (átszámított létszám)	56	11	33	100
Kutatási ráfordítások	54	10	36	100
Munkában levő kutatási témák	27	21	52	100

A kutatóhálózat lényegében átfogja a tudomány egész területét, s a fontos diszciplínákban nemcsak egyetemi tanszékek működnek, hanem önálló kutatóintézetek is, melyek száma 1975-ben elérte a 128-at (emellett 1080 egyetemi tanszéket és 270 egyéb kutatóhelyet tartottak nyilván). Ezeknek az adatoknak a fényében úgy tűnik, hogy a mennyiségi fejlődés lényegé-

ben befejeződött, s inkább a munkamegosztás, a koordinálás, az erők jobb koncentrációja és a hatékonyabb tervező-szervező munka áll előtérben.

A tudományos kutatás tudományági struktúrája

Tudományág, ágazat	Teljes munkaidejű dolgozókra átszámított				Ráfordítások		Munkában levő kutatási témák	
	összlétszám		kutatói létszám					
	megoszlása százalékban							
	1970	1975	1970	1975	1970	1975	1970	1975
Természet- tudományok	10,4	12,1	12,7	13,1	11,1	13,5	6,1	6,1
ebből: fizika	3,8	5,0	3,8	5,0	4,4	6,5	0,8	0,9
kémia	2,4	2,6	3,0	2,8	2,0	2,3	2,3	2,3
földtudományok	1,8	1,6	2,2	1,8	2,5	2,6	1,1	1,0
biológia	1,7	2,1	2,4	2,1	1,8	1,2	1,1	1,1
Műszaki tudományok	62,8	60,4	57,5	55,0	66,5	64,8	67,1	67,7
ebből: vegyipar	11,2	11,1	10,0	9,2	10,3	11,3	7,9	8,2
gépipar, villamos- ipar	34,7	30,7	31,0	27,8	40,1	34,9	38,9	36,9
Orvos- tudományok	7,9	6,1	7,2	7,2	4,1	3,2	5,7	4,5
Agrár- tudományok	11,1	11,9	9,7	10,1	13,3	11,6	8,0	8,2
Társadalom- tudományok	7,8	9,5	12,9	14,6	5,0	6,9	13,1	13,5
ebből: történelem régészet, néprajz, nyelvészet, irodalom	0,7	0,7	1,6	1,6	0,3	0,3	1,5	1,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

2. Mit nyújtott a tudomány a társadalomnak, az anyagi és szellemi kultúrának?

A természettudományok elméleti és gyakorlati vonatkozásban egyaránt hozzájárultak a tudományos és a társadalmi fejlődéshez. A magyar matematika nagy múltra tekint vissza, s a felszabadulás után is kiemelkedő eredményeket ért el a funk-

cioanalízis, a geometria, az algebra, a matematikai logika, a mérés-technika területén. A földtudományok a felszabadulás után nagymértékben járultak hozzá a kőolaj, a földgáz, a bauxit feltárásához, s ezzel az energiahordozók összetételének megváltoztatásához, illetve az új iparágak kifejlesztéséhez. A magfizikában és a reaktorfizikában jeles hazai előzmények után fizikusaink, főleg nemzetközi együttműködésben és nem kis-mértékben szovjet tudósok közreműködésével, figyelemreméltó eredményeket értek el, s olyan kutatógárdát alakítottak ki, amely ma képes Magyarországon a legkorszerűbb reaktor-technika alkalmazására. Az Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervben is kiemelt téma a szilárdtestek kutatása, amely félvezetők, mágneses anyagok, különleges fémek és ötvözetek tulajdonságainak meghatározott alakítására irányul, s amely-nek fontos ipari alkalmazásai vannak. A kémiában eredménye-ket értek el a gyógyszeripari kutatásokban és a műanyagipar, a petrolkémia, a műtrágyagyártás fejlesztését szolgáló adaptáló tevékenységben.

Jelentősen fejlődtek a műszaki tudományok is, különösen a kohászatban, a hő- és energiagazdálkodásban, a gépgyártás technológiájában, a híradástechnikában, az automatizálásban, a műszertechnikában és a könnyűipar egyes ágaiban. Az élel-miszeriparban figyelemre méltók azok az eredmények, amelyek új termelési struktúrát tettek lehetővé és növelték a termelén-yenséget.

A biológia nagy bázisát csak néhány éve teremtettük meg Sze-geden, de egyes területeken, a hidrobiológiában, a mikrobioló-giában már eddig is olyan eredményeink születtek, amelyeket az orvostudomány, az ipar, a mezőgazdaság jól hasznosíthatott. Az orvostudományban a szervek működése közötti összefüggések kérdése, a reguláció állt az érdeklődés homlokterében, de sok olyan külföldi eredmény adaptálása is megtörtént, ami a gyó-gyítást segítette.

Az agrártudományok előmozdították a talajjavítást, az öntő-zéses gazdálkodást, fejlesztették a növénytermesztést és az állat-

tenyésztést. A tudományos kutatás azzal is segített az embernek, hogy a mezőgazdaságban lehetővé tette a nagyüzemi formák kialakítását.

Mindezek az eredmények hozzájárultak ahhoz, hogy a természet-, műszaki és agrártudományok segítsék megoldani a gazdasági tennivalókat, de még nagy feladatok vannak a tudományos-technikai forradalom eddigi eredményeinek felhasználása, az eredeti kutatási témák kidolgozása és az erők koncentrálása, s nem utolsósorban a kutatás és az ipar közötti kapcsolatok szorosabbra fűzése terén.⁹ Az ipar érdekeltségi rendszere nem mindig serkent az új eredmények átvételére, a külföldi licencek és know-how-k átvétele és továbbfejlesztése terén akadozik az együttműködés a tudományos intézetekkel, hiányzanak több helyen az ún. félipari üzemek, amelyek az új berendezéseket kis szériában elkészítenék és kipróbálnák stb.

A tudományos kutatás eredményeinek felhasználását le szokták szűkíteni a termelésre, holott ezek más területeken is érvényesülnek. Így a tudományos kutatás fontos feladata a termelési kultúra fejlesztése is. Egy 1968-as felmérés szerint az iparban a munkacső 39%-a dolgozott gépesített munkahelyen, s ha a helyzet azóta javult is, akkor sem állíthatjuk, hogy a fejlődés ezen a téren kielégítő. Elég arra emlékeztetnünk, hogy még ma is egymillió munkás foglalkozik anyagmozgatással. Az automatizálás sok iparágban még csak a kezdeteknél tart. A nép-gazdaság termelőágazataiban a teljesen automatizált gépek és berendezések értékben a gépállománynak csak 8,5%-át tették ki, a részlegesen automatizáltaké pedig 34%-át. A mezőgazdaságban javult a gépesítés, terjednek a korszerű termelési rendszerek, de még sok a tennivaló, különösen a burgonya, a cukorrépa szedése, a zöldség- és gyümölcsstermesztés vagy az állatte-

⁹ Vö. Tudományos-technikai forradalom. Vita a Társadalmi Szemlében, 1972. 1., 2., 4., 5., 6., 7-8., 9., 10., 11., 12. sz.; 1973. 1., 3., 4. sz. – Szakassits D. György: Magyarország és a tudományos-technikai forradalom. Budapest 1973. – Vita a Magyar Tudomány, 1974. 10.; 1975. 1., 2., 4., 7., 10., 12.; 1976. 1., 12. számaiban.

nyésztés vonatkozásában.¹⁰ A számítástechnika alkalmazásában viszonylag gyors az előrelépés, hiszen ma már hazánkban közel 300, a termelésirányításban is felhasználható számítógép található, de felhasználásuk nem mindig célszerű és gazdaságos.

A tudományos-technikai forradalom nem pusztán a termelési kultúrát befolyásolja, hanem a társadalom, a gazdaság és az állam, az intézmények igazgatását is. Elég, ha a népgazdaság tervezésére, az üzem- és munkaszervezésre, az ügyintézésre, az információáramlás megszervezésére gondolunk, melyeknek fejlesztésében a tudományos-technikai forradalom nagy eredményeket hozott, s ezeket a szocialista társadalomban is fel kell használnunk. Ezért került előtérbe a vezetés, a tervezés, a szervezés elméleti kérdéseivel foglalkozó kutató munka, amelynek eredményei azonban lassan mennek át a gyakorlatba.

A tudományos-technikai forradalom az ember mindennapi életében is nagy változásokat idézett elő, a hírközléstől a közlekedésen át a háztartási eszközökig. A különbséget a múlt és a jelen között a külső körülmények szempontjából viszonylag könnyen felmérhetjük, de sokkal kevesebbet tudunk arról a szemléletbeli és magatartásbeli változásról, amely az egyes emberben és az emberek közötti kapcsolatokban végbement.¹¹ Az új technikai vívmányok megváltoztatták az ember idő- és térszemléletét, az életritmust és az életformát.

Ami a természettudományoknak a szellemi kultúrában betöltött szerepét illeti, ennek fokozásához az oktatás és az ismeretterjesztés nyújtott eddig nem látott lehetőségeket. Oktatásunk természettudományos ismeretanyaga gazdagodott, korszerűsödött, bár módszertana a kísérletezés stádiumában van. A természet-, műszaki és agrártudományok, az orvostudomá-

¹⁰ Vö. Stark Antal: Műszaki haladás és mezőgazdasági struktúra. Budapest 1970.

¹¹ Vö. Ágoston László: Az ember-technika-természet reláció történeti alakulása és a tudományos-technikai forradalom. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1973. 3-4. sz. – V. I. Garadzsa: A tudományos-technikai fejlődés és az ember önmegvalósítása. *Világosság*, 1974. 3. sz.

nyok növekvő szerepet kapnak a szakemberképzésben az ipari-tanuló-iskoláktól az egyetemekig. Nyilvánvaló, hogy e tekintetben az egyik legnagyobb feladat olyan szakismeretek nyújtása, amelyek megfelelő alapul szolgálnak az állandó továbbképzéshez, amit éppen a tudományos-technikai forradalom gyors fejlődése kíván meg. A természettudományok kutatói közül egyre többen veszik ki részüket az iskolán kívüli felnőttoktatásból és ismeretterjesztésből, amelyek az általános és a szakmai továbbképzés fontos eszközei.

A természettudományok gyors fejlődése világnézeti problémákat is felvet, amelyek befolyásolják az emberek gondolkodását. Itt gondot egyrészt az okoz, hogy az eredményekből maguk a kutatók a filozófiai következtetéseket nem mindig vonják le. Másrészt a természettudományok fejlődéséből levonható elméleti következtetéseket a társadalomtudományok nem tudják befogadni és feldolgozni, illetve sokszor megelégszenek olyan eredmények és módszerek átvételével, amelyek csak részkérdésekben igazítanak el, avagy hamis – legtöbbször neopozitivistaszemléletet terjesztenek. Ez is oka annak, hogy a technokrata nézetek ideig-óráig teret kaphatnak és zavarhatják az alkotó munka légkörét.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a természettudományok jelentősége nemcsak a technika és a gazdaság szempontjából nőtt meg, hanem a társadalom és a kultúra vonatkozásában is, és a művelődéspolitikának és a kutatásnak egyaránt feladata, hogy ezeket az összefüggéseket is figyelembe vegye.

3. A társadalomtudományok elsősorban a felépítményre tudnak hatni, de hiba volna, ha a felépítményi jelenségeknek az alapra gyakorolt befolyását nem vennénk tekintetbe, s ezzel kapcsolatban is nem vizsgálnánk a társadalomtudományok szerepét. 1945 után a társadalomtudományok azért is az érdeklődés előterébe kerültek, mert új válaszokat kellett adniuk egy átalakuló társadalomban a társadalom és az egyén nagy kérdéseire. Ez a megnövekedett érdeklődés párosult a marxizmus-leninizmus megismerésével. A marxizmus térhódítását elősegí-

tette Magyarországon Lukács György, Révai József, a történetész-filozófus Molnár Erik, a nemzetközi munkásmozgalomban a marxizmus-leninizmus oktatásával nagy érdemeket szerzett Rudas László, a főleg logikával foglalkozó Fogarasi Béla és mások tevékenysége. A politikai és társadalmi harcok módját nyújtottak egy olyan teoretikus tevékenységre, amelyben a különböző nézeteket szembesíteni lehetett, s nemcsak egymással, hanem a valósággal is. A valóság 1945 után azt bizonyította, hogy a magyar társadalom fejlődését illetően a marxistáknak van igazuk, s ez olyan elméleti, de – tegyük hozzá – erkölcsi tökélet is jelentett, amely a marxizmus-leninizmus terjedését nemcsak a tudományos életben, hanem az egész értelmiségi, sőt országos közvéleményben is segítette.

Sajnos, a marxizmus széles körű elterjedésére akkor került sor Magyarországon, amikor 1949 után a dogmatizmus eltorzította a munkásosztály tudományos világnézetének értelmezését. A filozófiában akkoriban olyan marxizmus-felfogás dominált, amely az elméletet nem vezérfonalnak, hanem régóta lezárt normatív rendszernek tekintette. Ennek megvoltak a káros következményei, amelyek a különböző társadalomtudományi ágakban is jelentkeztek. A jogszemléletben az apologetikus tendenciák uralkodtak el, amelyek a fennálló viszonyokat igyekeztek igazolni. A közgazdaságtudományról a későbbi kritika ezt mondta: „Amit az akkori pártvezetés elvárt a közgazdaságtudománytól, az a mindenkor gazdaságpolitikai lépések aktuális igazolása, s amit még elviselt, az a döntésvégrehajtás következetlenségeinek utólagos bírálata volt. Nem látta szükségét annak, hogy a különböző gazdaságpolitikai koncepciók kidolgozásában, a határozatok ellenőrzésében aktív szerepet szánjon az elméleti front munkásainak.”¹² A történettudományokban az osztályharc éleződésének jegyében ítélték meg a legújabb kori fejlődést, viszont a régebbi történelemtől nem alakult ki elég

¹² A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 585. old.

differentiált álláspont az osztályharc és a függetlenségi harcok összefüggéseinek kérdésében, és ezért dogmatikus nézetek nacionalista elemekkel együtt jelentkeztek. Az irodalomtudományokban a haladó hagyományok leszűkítése és a szocialista realizmus sematikus értelmezése eredményezett leegyszerűsítéseket. A példákat még folytathatnánk.

Mindez nem jelenti azt, hogy ebben az időszakban semmiféle eredmény nem született volna a társadalomtudományokban. Magának a marxizmus-leninizmusnak a megismerése nagy újdonságot jelentett a konzervatív, nacionalista, klerikális szemlélettel szemben, amely 1945 előtt uralkodott ezen a területen. Új volt annak az igénynek a jelentkezése is, hogy a társadalomtudományok a jelen felé forduljanak. Mindkét újdonságból olyan kezdeményezések indultak meg, amelyek előtérbe állítottak addig elhanyagolt tudományágakat és bevezettek új módszereket a kutatásba.

A társadalomtudományokban az új szemlélet és módszer főleg 1956 után bontakozott ki, amikor a párt fellépett a dogmatizmus és revizionizmus ellen. Ebben az időben a filozófiában és az esztétikában az idős Lukács György nyújtott újat, első sorban *Az esztétikum sajátossága* című munkájával.

A filozófiai kutatás az utóbbi időkben főleg a tudományos-technikai forradalom és a társadalmi tudat egyes kérdéseivel foglalkozott. A társadalmi-kulturális folyamatok bonyolultsága, a polgári nézetek hatása, a marxizmusértelmezésében jelentkező hazai és nemzetközi viták nem teszik könnyűvé a munkát ezen a területen, amelynek a bázisa nem elég széles és tervezett.

A közgazdaságtudományi kutatás a gazdasági mechanizmus reformjának előkészítésével kapcsolatban erősödött meg. Ez a tevékenység nem elsősorban az elméleti kérdések, hanem inkább a gazdaságpolitika felé fordult, s különösen jó eredményeket hozott a tervezésben, az áru- és pénzviszonyok tanulmányozásában és ezzel együtt a piac szerepének elemzésében, a jövedelemelosztás és az anyagi érdekelttség vizsgálatában, a világ-gazdasági tendenciáknak és a szocialista integráció elvi és gya-

korlati kérdéseinek elemzésében. Most a *gazdaságpolitika tudományos megalapozásával* foglalkozó fő irány keretében folyó kutatások az elmélet és a gyakorlat közötti kapcsolatok megerősítését, a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztését és a gyakorlatból levonható elméleti következtetések hasznosítását célozzák. A gazdasági decentralizáció előtérbe állította a gazdasági egységek tevékenységének komplex vizsgálatát, s ezt szolgálja *A szocialista vállalat* című fő irányban elindult átfogó kutatás. Magyarország külgazdasági kapcsolatai jelentősen befolyásolják az ország egész helyzetét, ezért is indokolt az a kutatás, amely a *középtávú világgazdasági prognózis* megalapozása szempontjából folyt, s amely az elkövetkező években kisélese-dik.

Az állam- és jogtudomány a szocialista állam- és jogelmélet terén, a polgári és a büntetőjogban, a nemzetközi jogban ért el eredményeket, részben úgy, hogy a hazai tapasztalatok alapján az elméleti kérdéseket is felvetette, részben pedig úgy, hogy a komparatiztika módszerét használta, tehát nemzetközileg végzett el összehasonlításokat és vont le következtetéseket. E téren a legnagyobb feladat a társadalom igazgatásának vizsgálata és a továbbfejlesztésre vonatkozó javaslatok kidolgozása, amit *A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata* című fő irányban végzett kutatások hivatottak szolgálni.

A dogmatizmus sokat ártott a szociológia és a pszichológia fejlődésének. Ez magyarázza viszonylagos gyengeségüket és részben azokat az eszmei problémákat is, amelyek itt fellépnek, akár a freudizmusról, akár pedig az úgynevezett kritikai szociológiáról van szó. A társadalmi igények itt nem csekélyek, hiszen a szociológiában főleg olyan kérdéseket kell vizsgálni – más tudományágakkal együtt –, mint a társadalmi struktúra, az életmód, a társadalmi tudat, amelyekre az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv fő irányai is koncentrálnak. A pszichológiában előtérbe került a szociálpszichológia, a neveléslélektan, a munkalélektan és nem utolsósorban a klinikai pszichológia művelése, de rendkívül szűk kutatási bázison,

amelyet fejleszteni kell. A pedagógiai kutatás az elmúlt években előrelépett, s hozzákezdett az oktatásról hozott határozat végrehajtásának tudományos megalapozásához, a korszerű műveltség tartalmának és az új iskolarendszer alapelvének kidolgozásához.

A történettudományokban az elméleti kérdések iránti érzékenységet Révai József és Molnár Erik munkássága fejlesztette ki. A marxizmus megismerése nemcsak szemléletet változtatott, hanem korábban elhanyagolt ágazatok fejlődését indította el. Jelentős eredmények születtek a gazdaságtörténetben, az osztályharcok és a munkásmozgalom történeti feldolgozásában, de a diplomáciatörténetben és a művelődéstörténet egyes ágaiban is. Nagy jelentőségű lesz a készülő tizkötetes *Magyarország története*, amely teljes összefüggésében tárgyalja a magyar nép fejlődését.

A nyelvtudomány sok olyan munkát végzett el, amelyet a megelőző nemzedékek elhanyagoltak vagy nem tudtak elvégezni. Elég, ha *A magyar nyelv értelmező szótárára* (annak rövidített, 100 000 példányban megjelent változatára is), *A magyar történeti-etimológiai szótárra* vagy a nyelvatlaszra utalok. Sokat tett a nyelvtudomány az anyanyelvi kultúra fejlesztésében is nyelvhelyességi kiadványok kiadásával, a nyelvi ismeretterjesztéssel.

Az irodalomtudomány talán az a tudományág, amely leginkább befolyásolta a közvéleményt, részben azért, mert olyan tevékenységi szférával foglalkozik, ahol sok ideológiai probléma merül fel, részben azért is, mert Magyarországon hagyományosan nagy az irodalom iránti érdeklődés. E tudományág legnagyobb teljesítménye a hatkötetes *Magyar irodalomtörténet*, amely először ad marxista értékelést irodalmunk egészének fejlődéséről. Mindenekelőtt Lukács tevékenysége nyomán megélénkült az irodalomelméleti tevékenység is. Az utóbbi években sikereket ért el az összehasonlító irodalomtörténet. Az irodalomtudomány legnagyobb problémája a mai irodalom értékelése, az irodalomtudomány és a kritika közötti kapcsolat alakítása.

A néprajzi és népzenei kutatómunka nagy múltra tekint vissza Magyarországon, de csak az utóbbi időkben kezdődött meg kollektív kutatás *A magyar népzene tára*, a *Néprajzi atlasz*, a *Magyar néprajzi és folklór lexikon* megjelentetése érdekében. E tudományágaknak – s hozzáteszem: a művészettudományoknak – nem kis feladata, hogy – a feltáró munka mellett – világossá tegyék, milyen hagyományokat érdemes folytatni a parasztság és a munkásosztály hajdani műveltségéből, s ezek miképpen ötvözhetők a mai igényekkel.

Nem tekintettük át a társadalomtudományok minden ágát, de talán ez a rövid összefoglalás is képet ad arról, milyen sokirányú munka folyt és folyik ezen a területen, s hogyan erősödött meg – főként az utóbbi két évtizedben – a társadalomtudományok kapcsolata a valósággal gazdasági, társadalmi, tudati vonatkozásban egyaránt.

A társadalomtudományok egyes ágai alkalmasak és hivatottak is arra, hogy ne csak leírjanak, ne csak fejlődési törvényszerűségekre mutassanak rá, hanem olyan politikai döntéseket is előkészítsenek, amelyek nem pusztán a tudati szférára hatnak. Más ágazatok inkább a különböző tudatformákat képesek kutatni, s főleg a közoktatást és közművelődést, illetve ezzel együtt a közgondolkodást tudják befolyásolni. A gond itt egyrészt az, hogy a kutatás sokszor megelégszik a jelenségek leírásával, megoldási alternatívákban kevésbé gondolkodik, s ezért nem mindig tud megfelelő segítséget nyújtani a gyakorlatnak. Másrészt a gyakorlat sem használja fel eléggé az eredményeket, illetve igényeit nem tudja mindig a tudományos kutatás sajátosságainak megfelelően megfogalmazni. Végül is nem sikerül azt megvalósítani, hogy a kutatás a döntések tudományos megalapozását időben elvégezze, mert ez csak akkor lehetséges, ha a feladatokat hosszú távon tűzik ki.

A társadalomtudományok továbbfejlődésének másik jelentős problémája az, hogy milyen módon tudják érvényesíteni ideológiai funkciójukat, amely egyrészt a marxizmus-leninizmus alkotó továbbfejlesztését, másrészt e világnézet megfelelő ter-

jesztését és ezzel együtt a társadalom szocialista tudatának erősítését jelenti. A társadalomtudományok szempontjából az ideológiai funkció érvényesítése megkívánja a társadalmi gyakorlat elmélyültebb ismeretét, a kutatás szabadságát és a szakszerű belső vitákat. Nehézségek jelentkeznek a felhasználók oldaláról is. A közoktatás és a közművelődés intézményei nem veszik át elég gyorsan az új kutatási eredményeket, s ennek folytán nem is népszerűsítik azokat. Ezek pedig nemcsak ismereteket jelentenének, hanem nagyon gyakran új szemléletet is fontos politikai, ideológiai vagy kulturális kérdésekben.

A különböző értelmiségi csoportok között sincsen meg a megfelelő kommunikáció, és ezért előfordulhat, hogy éveken keresztül folynak viták anélkül, hogy a vitapartnerek ismernék a különböző diszciplínákban elért új kutatási eredményeket. Ide tartozik az a jelenség is, hogy egy-egy tudományág képviselői még mindig nem vesznek részt olyan vitákban, amelyek szakmailag valóban rájuk tartoznának, és hagyják, hogy az irodalomban, a publicisztikában szakmailag meg nem alapozott vélemények alakuljanak ki, amelyek elég nagy közönséget befolyásolnak.

A természet- és társadalomtudományok közös problémája – bármilyen funkciójukat tekintjük is – a komplexitás. Semmilyen jelenség, amelyet vizsgálunk vagy ismertetünk, egyetlen tudomány oldaláról igazán eredményesen nem közelíthető meg. Ezért vált az utóbbi időkben általános igénnyé az interdiszciplinaritás mint kutatási módszer, melynek alkalmazása azonban sok nehézségbe ütközik.

A tudományok az elmúlt harminc esztendőben nagyot fejlődtek Magyarországon. A szocialista társadalom erejéhez mérten ehhez minden támogatást meg is adott. Mai nehézségeink jórészt abból származnak, hogy a társadalom az eddiginél is nagyobb mértékben igényli a tudomány segítségét az ország nagy kérdéseinek megoldásában, a szocialista társadalom fejlesztésében és a benne élő ember személyiségének sokoldalú kibontakoztatásában. A tudomány pedig csak részben tud megfelelni ezeknek a követelményeknek.

AZ IRODALOM ÉS MŰVÉSZETEK TÁRSADALMI HIVATÁSA

A munkásmozgalomban kezdettől fogva két egymás mellett élő, de néha egymással szembekerülő felfogás alakult ki az irodalom és művészetek társadalmi funkciójáról. Az egyik e tevékenységek közvetlen társadalmi hasznosságát állította előtérbe, főleg politikai-eszmei hatást várt tőlük, s ezért elsősorban a „mozgalmi” műfajokat támogatta. A másik az irodalmat és művészeteket az ember önmegismerése, öntudatra ébredése, felszabadulása egyik eszközének tartotta, s ezért előnyben részesítette azt, amit „nagy művészetnek” lehet nevezni. Marx és Engels kezdettől fogva a második felfogás híve volt, ami nem jelenti azt, hogy ne támogatták volna a munkásirodalmat és ne szóltak volna őszinte lelkesedéssel Herwegh vagy az ifjú Freiligrath munkásságáról.

Lenin a pártosság kérdésének tisztázásával továbbfejlesztette a marxizmus felfogását az irodalom és művészetek társadalmi hivatásáról. A proletárkultúráról készített határozati javaslatában hangsúlyozza, hogy a kulturális munkát a művészetek terén is a burzsoázia megdöntéséért, az osztályok megszüntetéséért, az ember bármiféle kizsákmányolásának kiküszöböléséért folyó harc szelleme kell hogy áthassa, ami feltételezi a proletariátus érdekeit, álláspontját és kultúráját kifejező szocialista világnézet elfogadását. Tudjuk, hogy Lenin az irodalom egyes műfajaitól a taktikai célok szolgálatát is elvárta, de az irodalomról és művészetekről általában úgy gondolkodott, hogy ezeknek a szocializmus stratégiájának érvényesítéséhez kell

hozzájárulniuk. A pártosság lenini elve része lett a szocialista realizmus elméletének és gyakorlatának, de interpretálásában különösen a harmincas évek végétől kezdve különböző torzulások jelentkeztek,¹ amelyek hatottak Magyarországon is.

1. 1945 után a magyar irodalomban és művészetben új helyzet állt elő, az írók és művészek többsége fellépett a fasizmus ellen, sokan közülük a régi társadalom megváltoztatásának tervével is egyetértettek, bár a változtatások mértékét és irányát illetően voltak eltérések közöttük. Mindnyájan, egy csekély kisebbség

¹ Lásd erről: A szocialista realizmusról. Az MSZMP Kulturális-Elméleti Munkaközösségének vitaanyaga. *Társadalmi Szemle*, 1965. 2. sz. – Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban. Az MSZMP Kulturális-Elméleti Munkaközösségének tanulmánya. *Társadalmi Szemle*, 1966. 7–8. sz. – Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése. Az MSZMP Kultúrpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása. *Társadalmi Szemle*, 1972. 10. sz. – *Darvas József*: Az irodalom 25 éve. *Kritika*, 1970. 9. sz. – *Béldi Miklós*: Gondolatok negyedszázad irodalmáról. *Kritika*, 1970. 7. sz. – Élő irodalom. Tanulmányok a felszabadulás utáni magyar irodalom köréből. Szerk. Tóth Dezső. Budapest 1969. – „Vár egy új világ.” Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. 4. köt. Szerk. Illés László és József Farkas. Budapest 1975. – *Nemes Károly*: Sodrásban... A magyar film 25 éve. 1946–1970. Budapest 1972. – *Nemes Károly*: Hol tart a magyar filmművészet? Budapest 1971. – *Rényi Péter*: Nehéz kezdet. 30 év magyar filmjeiről. *Filmkultúra*, 1975. 3–4. sz. – A színházak fontosabb adatai. 1966–1970. Közreadja a Művelődésügyi Minisztérium Színházi Főosztálya. Budapest 1971. – Magyar színházművészet. 1949–1959. Szerk. Staud Géza. Színház tudományi Intézet 1960. – A mai magyar színház. Fotóalbum. Szerk. Almási Miklós. Budapest 1974. – *Bencze Gyula*: Képzőművészetünk tegnapja, jelene, fejlődésének néhány kérdése. *Művészettörténeti Értesítő*, 1965. 3. sz. – Magyar építészet. 1945–1970. Szerk. Szendrői Jenő. Budapest 1972. – *Major Máté*: A magyar építészet harminc éve. *Új Írás*, 1975. 6. sz. – Képek harminc év magyar képzőművészetéből. 1945–1975. Szerk. és összeáll. Tóth Miklós. Budapest 1975. – *Kritikák és képek*. Válogatás a magyar képzőművészet dokumentumaiból. 1945–1975. Budapest 1976. – *Aradi Nóra*: A szocialista képzőművészet története. Magyarország és Európa. Budapest 1970. – *Aradi Nóra*: Munkásábrázolás a magyar képzőművészetben. Budapest 1976. – Mai magyar rajzművészet. Budapest 1972. – Mai magyar iparművészet. 1. Koczogh Ákos: Kerámia, porcelán, üveg. 2. Koczogh Ákos: Textil. Budapest 1975. – *Króó György*: A magyar zene-szerzés 30 éve. Budapest 1975. – *Breuer János*: Harminc év magyar zenekultúrája. Budapest 1975. – A magyar kórusművészet 30 éve. Szerk. Nagy Olivér. Budapest 1975. – *Szerdahelyi István*: A magyar esztétika története. 1945–1975. Budapest 1976.

kivételével, meg voltak győződve arról, hogy művészetüknek társadalmi küldetése van. Ezt a felfogást erősítette a magyar irodalom és művészet haladó vonulata, amely a legrégebbi időktől kezdve a társadalmi elkötelezettséget az alkotás értelmének tartotta.

A legszervezettebb erőt a művészeti életben 1945 után a „népi” írók mozgalma képviselte, amely a Nemzeti Parasztpártban politikai alapot kapott, s amely e párt számára az ideológiát szolgáltatta. E mozgalom erejét nem ellentmondásos ideológiája, hanem azok a művek adták, amelyeket a „népi” írók a felszabadulás előtt és után alkottak, s amelyek elsősorban a parasztság életét ábrázolták és társadalmi törekvéseit tudatosították. Közvetlenül a felszabadulás után jelent meg a „népi” írók néhány maradandó alkotása, mint Illyés Gyula *Hunok Párizsban* című önéletrajza és több politikailag elkötelezett költeménye, Németh László *Iszony* című lélektani regénye és Szabó Lőrinc *Tücsökgzene* című verseiklusa.

De ekkor már nemcsak a „népiek” képviselhették a nyilvánosság előtt a társadalmi elkötelezettséget, hanem a kommunisták is, akiket a két világháború közötti időszakban a Horthy-rendszer nem engedett szóhoz jutni. Az emigrációból visszatértek olyan kommunista írók, mint a német proletárirodalomban is ismert Gábor Andor, a proletárirók szervezésében fontos szerepet betöltő Illés Béla, a két világháború magyar világát ábrázoló Gergely Sándor, és megjelentethették itthon is eredetileg külföldön kiadott műveiket. Részben a Magyar Kommunista Párthoz, részben a Szociáldemokrata Párthoz csatlakoztak azok a baloldali írók, akik vagy végig itthon maradtak, vagy sok éves emigráció után, de még a felszabadulás előtt hazatértek. Revelációként hatott szellemi életünkben Déry Tibor 1938 óta ki nem adott regénye, a *Befejezetlen mondat*, amelyet Lukács György az új forradalmi irodalom legjelentősebb alkotásaként üdvözölt. Szélesebb körben vált ismertté a két világháború között a rendszert gyilkos satírákban és szociográfiái írásokban leleplező Nagy Lajos munkássága. Megújult

az avantgarde egyik nemzetközileg is ismert képviselőjének, Kassák Lajosnak a művészete. A népi íróként ismert Darvas József a *Város az ingoványon* című publicisztikai írásában a háborús évek marxista igényű elemzésével tűnt fel. Élénk érdeklődést váltott ki a munkásköltők, Zek Zoltán és Benjámin László tevékenysége.

Jelentkeztek az irodalomban olyan irányzatok is, amelyek az apolitikus esztéticizmushoz kötődtek. Ennek a tendenciának a képviselői nem feltétlenül álltak szemben az új társadalommal, inkább irodalmi függetlenségüket akarták fenntartani.

Végül jelen voltak az irodalmi életben olyan polgári írók is, mint Zilahy Lajos vagy Márai Sándor, akik mindenekelőtt a régi uralkodó osztály bomlásának problémáit elemezték bizonyos rezignációval. Ez utóbbi irányzatok azonban igen hamar háttérbe szorultak, s nem elsősorban az adminisztratív intézkedések miatt, hanem azért, mert szemléletük korszerűtlen volt egy olyan társadalomban, amely gyökeres változásokon ment keresztül, és mert ezt a változást nem vállalták.

A vita az irodalmi életben elsősorban a társadalmi elkötelezettség tartalma körül alakult ki, és pedig a „népi” írók és a marxista teoretikusok között, de egyes szociáldemokrata vagy kommunista írók között is, akiknek egy része hajdanában az úgynevezett „urbánus” táborhoz tartozott. Révai József a „népi” ideológiát elsősorban politikai szempontból vizsgálta, s a társadalmi haladást szolgáló pozitívumait emelte ki az 1945 utáni periódusban is. Az „urbánusokat” a társadalmi kérdések iránti érzéketlenséggel vádolta, s mindenekelőtt a *Nyugat* című folyóirat apolitikus hagyománya ellen lépett fel, amelyet olyan kiváló költők képviseltek a két világháború között, mint Babits Mihály vagy Kosztolányi Dezső. A döntőbíró a „népi-urbánus” vitákban Lukács György kívánt lenni *Népi írók a mérlegen* című, 1946. márciusi cikkében. Rámutatott a népi írók (különösen a háború végén meghalt prózaíró, Szabó Dezső és Németh László) ideológiájának jobboldali elemeire, bírálta írásaik naturalizmusát, s elítélte azt a „perspektívatlanságot”, amely

ekkor többek között Illyés Gyula költészetében is jelentkezett. Nem adott igazat az „urbánusoknak” sem, bár antifasizmusukat becsülte. „El kell ismerni – írta –, hogy az urbánus írók és ideológusok tekintélyes része a fasizmussal és annak előkészítésével szemben élesen elutasító álláspontot foglalt el; minden objektivitás megköveteli, hogy ezt elismerjük. De *ahogy ez az állásfoglalás megtörtént, az éppen úgy visszatükrözi a magyar városi polgárság fejlődésének összes gyengeségeit, mint ahogy a népi mozgalom ideológusainak eltévelyedései visszatükrözik a magyar parasztság és történelmi középosztály gyengeségeit és eltévelyedéseit.*” Az „urbánusok” Lukács szerint csak elítélték a reakciót, de semmit sem tettek ellene, nem úgy, mint a „népiek”. „Bár egyáltalán távol áll tőlem, hogy elnéző legyek a népi mozgalom reakciós eltévelyedéseivel szemben, de el kell ismerni, hogy ez a mozgalom a valóságban, a maga képességei szerint részt vett a magyar felszabadulás küzdelmében, és ha átgázolva ezen a sár- és vértengeren, besározta magát, nemcsak a csizmáját, hanem a kezét és az arcát is, nem tudom, hogy ez a sár sokkal rosszabb-e, mint a tisztaság, amely egy visszahúzódnak, egy elefántcsonttorony-elbúvásnak, egy, a tömegek elől való visszavonulásnak a következménye.”²

Ez az erősen politikai-ideológiai jellegű vita nem szolgálta az irodalom kívánt eszmei egységét, mert egyik felet sem győzte meg. A „népi” írók többsége 1948 után is fenntartotta politikai-ideológiai különállását, s az urbánusok vagy olyanok, akiket közéjük soroltak, elhallgattak.

Az egységet a kommunista írók és művészek között sem lehetett megteremteni, s ez esetben nem politikai, hanem esztétikai okokból. Közülük ugyanis némelyek a különböző avantgarde-irányok hívei voltak, s különösen a képzőművészetben azok maradtak 1945 után is, mások pedig a hagyományosnak tartott irányzatokat folytatták, vagy valamilyen szintézisre törekedtek

² Lukács György: Irodalom és demokrácia. Budapest 1948. 2. köt. 109–110. old.

a kettő között. Lukács György ekkor a „nagy realizmust” hirdette meg, és egyaránt szembeszállt a proletkult és a dekadencia megnyilvánulásaival, s ezeket nem csupán tartalmában határozta meg, hanem formailag is, a klasszikus formák tisztelésének jegyében dekadensnek nyilvánítva a formabontást. Lukács nem tagadta az avantgarde bizonyos lehetőségeit, de túlhaladását kívánta.³ Állásfoglalása, amelyet Révai József is magáévá tett, lényegében pártállásfoglalás lett, s ilyen módon aki a kommunista írók és művészek között más nézetet képviselt, a perifériára szorult.

Lukács 1949-ben már nem elégedett meg a „nagy realizmus” hirdetésével, hanem a szocialista realizmus követelményeit állította fel,⁴ abban a szellemben, amely munkásságát a Szovjetunióban jellemezte a harmincas évek elejétől. Hamar kiderült azonban, hogy politikai és esztétikai nézeteit most már a politikai vezetés nem fogadja el, s megindult az úgynevezett Lukács-vita, amelynek általános ideológiai vonatkozásai vannak, de mégis inkább az irodalom és művészet további fejlődését befolyásolta. Ebben a vitában Révai nem azt vetette Lukács szemére, hogy 1945-ben nem adta ki a szocialista realizmus jelszavát, hanem azt, hogy ennek perspektíváját nem érzékeltette, sőt 1948–49-ben a megváltozott körülmények között is régebbi nézeteit tartotta fenn. Szerinte Lukács feltételezte, hogy Magyarországon a kapitalizmus még hosszú ideig fennmarad, s ennek a felfogásnak volt irodalomelméleti vetülete a klasszikus polgári realizmusra való orientáció, amely – Révai szerint – a polgári dekadenciával és a szocialista realizmussal egyaránt szemben állt. Bírálataiban különösen azt kifogásolta, hogy – véleménye szerint – Lukács a szovjet irodalmat alacsonyabb rendűnek tartotta, mint a klasszikus polgári realista irodalmat, sőt bizonyos vonásaiban a polgári hanyatlás irodalmával rokoní-

³ Vö. ezzel kapcsolatban főleg *Valóság és művészet* és *Az absztrakt művészet magyar elméletei* című írásait az *Új magyar kultúráért* című kötetben (Budapest 1948).

⁴ *Lukács György: A marxista kritika feladatai. Fórum, 1949. 3. sz.*

totta. Ezzel kapcsolatban vitatta az egyenlőtlen fejlődés elvének alkalmazhatóságát a szovjet kultúrára. Nem értett egyet Lukács „partizánelméletével”, tehát azzal a felfogással sem, hogy az író nem sorkatona, hanem partizán, akire ilyen körülmények között elsősorban a kommunista stratégia szolgálata tartozik és nem a mindennapi taktikák. Lukács még a Szovjetunióban vitát folytatott a „realizmus diadalá”-ról, arról a lehetőségről, hogy egyes írók – mint amilyen Balzac volt – reakciós ideológiájuk ellenére haladó műveket alkothatnak. Révai Lukácsnak ezt a felfogását így értelmezte: „Az élet ábrázolásához, a jó irodalomhoz nem kell haladó politikai meggyőződés, nem kell kommunista világnézet, nem kell szenvedélyesen állást foglalni és igent mondani a magyar életnek arra a nagy átalakulására, melyet a kommunisták vezetnek.” Lukácsot ebben a kérdésben egyrészt objektivizmussal vádolta, másrészt azzal, hogy lebecsüli a világnézet, a szocialista öntudat szerepét. „A Lukács-csal folytatott vitának – írta Révai – az az értelme és célja, hogy leküzdjük saját sorainkban azokat a nézeteket, melyek akadályozzák irodalmunk friss, fiatal erőinek kibontakozását, irodalmi közéletünknek a jelen, a népi demokrácia, a szocialista építés felé fordulását, íróink nevelését és művelődését a szocialista realizmus szellemében, a tanulást a szovjet irodalom gazdag tapasztalataiból, az irodalmi pártosság, a pártirodalom lenini elvének érvényesülését.”⁵

2. Ez a vita jelezte azt a fordulatot, amelyet a pártvezetés az irodalom- és művészetpolitikában végrehajtott, s amelynek a lényege az volt, hogy a marxista-leninista esztétika alapkategóriáira támaszkodó, de szűkösen, egyoldalúan interpretált szocialista realizmus ismérveit kívánták alkalmazni a magyar irodalomra és művészetre. Ezek az ismérvek magukban foglalták a valóság ábrázolásának, de a fejlődés és a perspektíva bemutatásának igényét is, a pozitív hős követelményét, s nem utolsósorban az irodalom és művészetek túlhajtott nevelő funkciójának

* Révai József: Irodalmi tanulmányok. Budapest 1950. 300. és 303. old.

számonkérését. A magyar hagyományok közül az irodalomban a plebejus forradalmár Petőfi, a kritikai realista Mikszáth és Móricz, a képzőművészetben a realista Munkácsy Mihály, a zenében a romantikus Erkel volt a mintakép. A külföldi irodalomban és művészetben is a kritikai realista és néhol a romantikus vonulat jelentette a viszonyítási alapot, a maiban pedig Gorkij, Majakovszkij, a harmincas-negyvenes években megjelent szovjet alkotások. Ez az irodalom- és művészetfelfogás nemcsak a kultúrpolitikusok által megfogalmazott követelmény volt, hanem az írók és művészek jelentős része el is fogadta, mert úgy érezte, hogy a társadalmi fejlődés ezt kívánja meg.

Hogy ez így volt, arról meggyőző bennünket Darvas József, aki 1950 márciusában, tehát néhány hónappal a „fordulat” után, a következőképpen foglalta össze az irodalmi fejlődés fő jellemzőit: 1. az objektív helyzet kedvező ahhoz, hogy a magyar irodalom a lemaradását felszámolja; 2. az irodalmi életben jelentékeny bázisa van a proletárirodalomnak; 3. a párton kívüli, úgynevezett útítárs-írók egy része egyre határozottabban fordul a szocialista realista irodalom irányába.

Darvas a problémát mindenekelőtt az irodalmi pártszerűség elfogadásában, illetve értelmezésében látta. Hibaként említette, hogy az írók nem szívesen vállalják az önkritikát, a szembenézést saját régebbi mivoltukkal. A múlthoz hozzátartozik az irodalom arisztokratikus felfogása is, és Lukács kritikai működésében Darvas azt hibáztatta, hogy „félve irodalmunk színvonalának süllyedésétől, bizonyos irodalmi arisztokratizmussal, túlzott színvonal-követelményeket állított fel csírázni kezdő új irodalmunkkal szemben. Ez természetesen akadályozta a talán még dadogva szóló, de mégis új hangon beszélő írók felsorakozását. Talán mondanom sem kell, hogy Lukács György ebbéli kritikai tevékenységét – persze Lukács szándékán kívül – elsősorban ennek a volt irodalmi arisztokratizmusnak egykori képviselői helyeselték a legbuzgóbban.”⁶

⁶ *Darvas József: Új népért, új kultúráért.* Budapest 1956. 64. old.

Darvas maga is író, és optimizmusa nem volt megalapozatlan. A nagy társadalmi átalakulások hatása alatt olyan „népi” írók, mint Veres Péter, Szabó Pál, sorra írták a szocialista realizmus kritériumait is érvényesítő műveket, mint amilyen az előbbtől *Próbátétel* címmel megjelent novelláskötet, s az utóbbtól az *Isten malmai* című regény. A sokat bírált Németh László is ekkor írta meg a két világháborús magyar világ társadalomkritikáját és sejtette meg a jelen felé fordulását az *Égető Eszter* című regényében. Illyés Gyula történelmi témához nyúlt ugyan, de az 1848–49-es szabadságharcról szóló drámái: az *Ozorai példa* vagy a *Fáklyaláng*, a kor eszmei szükségleteit táplálták. Olyan kommunista írók, mint Déry Tibor, Illés Béla, Sándor Kálmán, Ridg Sándor, sorra jelentették meg a múltat bíráló és az elnyomottak reménységét a ma szempontjából bemutató regényeiket. Benjámin László költészete ekkor vált őszintén optimistává és népszerűvé. Megjelent egy tehetséges fiatal költőnemzedék, Simon István, Juhász Ferenc, Nagy László és mások, akik főleg a paraszti világ változásait jelezték, és friss plebejus hangot ütöttek meg.

Ezt az új irodalmat érdeklődéssel fogadta a közönség. Számára egy pillanatig sem volt kétséges, hogy a megjelent művek a múlttal való leszámolást sugallják, az új társadalom építésének szükségessége, a közösségi ember feladatvállalása mellett foglalnak állást. S ez volt a többség óhaja. A mai magyar írók könyveit sokan olvasták. Már 1950-ben 192 szépíró műve jelent meg, több mint 1,4 millió példányban (1960-ban ebben a kategóriában 354 művet adtak ki közel 4,8 millió példányban, 1970-ben pedig 353-at, 4,7 millió példányban). Az ünnepi könyvhefték, a könyvtárak és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által rendezett író–olvasó találkozók közvetlen kapcsolatot is teremtetek az irodalom és befogadói között. Az írók részesei lettek mindazoknak a politikai és kulturális eseményeknek, amelyek az országban végbementek, és joggal voltak arról meggyőződve, hogy műveik közvetlen hatást váltanak ki az olvasókból, politikai, eszmei, erkölcsi szempontból egyaránt. Tegyük még

ehhez hozzá, hogy a művelődéspolitikai ugyanakkor a klasszikus magyar és külföldi irodalom, a szocialista irodalmak nagyarányú kiadásával a nagy értékeket terjesztette, s ily módon az olvasóközönség műveltségi szintjének emeléséhez és ízlésének csiszolásához is hozzájárult.

A szépirodalom megoszlása eredeti magyar és fordított művek szerint az 1945–1975. években

Év	Eredeti magyar művek		Fordítások		Összes művek	
	száma	példány-száma (ezerben)	száma	példány-száma (ezerben)	száma	példány-száma (ezerben)
1945	140	380,0	79	270,0	219	650,0
1950	192	1 409,2	246	2 113,6	438	3 522,8
1955	378	4 274,7	240	3 637,3	618	7 912,0
1960	354	4 845,5	357	5 546,7	711	10 392,2
1965	349	5 835,4	359	6 355,1	708	12 190,5
1970	353	4 776,6	320	6 130,4	673	10 907,0
1971	350	5 848,6	375	9 061,0	725	14 909,0
1972	388	6 510,3	351	8 185,1	739	14 695,4
1973	389	6 790,8	356	7 371,9	745	14 162,7
1974	388	6 924,1	369	8 034,7	757	14 958,8
1975	390	6 048,1	317	7 871,1	707	13 919,2
1945–1975. év össz- szesen	732	131 810,0	8 941	139 694,3	19 673	271 504,3

Bár ekkor az irodalom a vezető művészeti ág, de a többi művészetben is él a megújulás vágya. Az irodalommal legközvetlenebb kapcsolatban álló színház elsősorban a magyar és külföldi klasszikusokat játszotta, de ekkor került sor a szovjet drámairodalom és más országok haladó drámairodalmának bemutatására is. A mai magyar drámairodalom csak kevés művel jelentkezett, s azokon is érződött már a sematizmus hatása.

Határozott törekvés volt minden színházban arra, hogy kollektív játéktípus alakuljon ki, s ebben kiváló rendezők (Gellért Endre, Marton Endre, Major Tamás és mások) és színészek egy-

A szépirodalom megoszlása műfajok, eredeti magyar és fordított művek szerint az 1945–1975. években és az 1974. és 1975. évben

Műfaj	Eredeti magyar művek		Fordítások		Összes művek	
	száma	példány-száma (ezerben)	száma	példány-száma (ezerben)	száma	példány-száma (ezerben)
1945–1975. években						
Verses művek	2 223	13 671,9	1 222	7 545,7	3 445	21 217,6
Színművek, műsorfüzetek	1 553	7 886,9	799	6 419,4	2 352	14 306,3
Regények, elbeszélések	5 381	92 604,1	6 017	116 100,3	11 398	208 704,4
Egyéb szépprózai művek	1 575	17 647,1	903	9 628,9	2 478	27 276,0
Összesen	10 732	131 810,0	8 941	139 694,3	19 673	271 504,3
1974. évben						
Verses művek	115	951,2	78	613,4	193	1 564,6
Színművek, műsorfüzetek	36	228,4	20	253,6	56	482,0
Regények, elbeszélések	166	4 298,1	215	6 153,4	381	10 451,5
Egyéb szépprózai művek	71	1 446,4	56	1 014,3	127	2 460,7
Összesen	388	6 924,1	369	8 034,7	757	14 958,8
1975. évben						
Verses művek	122	856,1	53	424,8	175	1 280,9
Színművek, műsorfüzetek	27	201,4	20	161,1	47	362,5
Regények, elbeszélések	173	4 151,0	208	6 884,4	381	11 035,4
Egyéb szépprózai művek	68	839,6	36	400,8	104	1 240,4
Összesen	390	6 048,1	317	7 871,1	707	13 919,2

aránt egyetértettek. Fejlődött a vidéki városok színművészete, és nagy jelentőségre tett szert a Déryné Színház, amely elsősorban falvakban játszott, és valóban új, színházat soha nem látott kö-

zönséghez juttatta el a színházművészetet. 1950-ben 17 színházban több mint 6600 előadást tartottak, közel 3 millió néző előtt, akik közül több mint 200 000 községi lakos volt (1960-ban az előadások száma 12 702-re nőtt, a látogatók száma pedig 6,4 millióra, azóta azonban bizonyos csökkenés tapasztalható mindkét vonatkozásban, elsősorban a televízió hatására. 1970-ben 11 991 előadást tartottak, de csak 5,5 millió néző előtt).

A színházak összefoglaló adatai

Év	Színházak		Előadások száma	Látogatók száma (ezerben)	1000 lakosra jutó színházlátogatók száma	Színházak által látogatott községek az összes község %-ában
	száma	befogadó- képessége (fő)				
1950	17	—	6 604	2961	317	—
1960	32	21 733	12 702	6429	644	19,8
1970	34	20 307	11 991	5591	541	21,6
1971	34	21 286	11 903	5494	530	21,9
1972	34	20 886	12 022	5616	541	18,4
1973	34	20 675	11 758	5688	546	18,4
1974	34	20 647	12 004	6039	578	17,1
1975	34	20 642	12 022	6243	592	14,9
1970. év az 1960. év %-ában	106,3	94,4	94,4	87,0	—	—
1975. év az 1970. év %-ában	100,0	101,6	100,3	111,7	—	—

A képzőművészetben a szocialista realizmus különösen a festészetben és a grafikában hódított tért. Tovább alkottak olyan – főleg posztimpresszionista – nagy mesterek, mint Egry József, Szőnyi István, Bernáth Aurél, akik elsősorban tematikájukban

*Színházi előadások száma műfaj szerint
(Csak a külföldi szerzők művei)*

Műfaj	Színházi előadások száma					Az összes előadások %-ában		
	1955	1960	1966	1973	1975	1960	1966	1975
	évben							
Prózai művek								
a) klasszikus és régi	2004	1696	1086	1187	1360	62,3	53,0	68,9
b) új és modern	1273	1908	2098	1480	1909	55,0	56,9	54,4
Összesen	3277	3604	3184	2667	3269	52,8	55,5	59,6
Zenei								
vígjátékok, operettek, musicalek								
a) régi	78	615	167	389	164	47,0	8,8	23,5
b) új	352	875	871	582	803	32,0	48,6	48,9
Összesen	430	1490	1038	971	967	36,8	28,0	41,4
Opera, dalmű, balett	–	769	678	728	808	86,0	81,7	87,5
Bábdarabok	–	302	482	685	1423	29,6	33,6	94,1
Gyermek darabok	–	1	106	214	480	4,0	45,5	47,9
Összesen	–	6166	5488	5265	6947	48,5	43,3	61,7

újítottak. A hódmezővásárhelyi iskola, Kohán György, Kurucz D. István és mások, az ember és a munka, az ember és a természet viszonyát mutatták be az alföldi parasztvilágban, bizonyos dekorativitással. Domanovszky Endre, Hincz Gyula, Bartha László a figurális táblaképfestészetből elindulva jutott el a monumentális festészethez, a természet lírai megragadásához, illetve a grafikai stílushoz. A szobrászatban Kerényi Jenő, Megyeri Barna, Borsos Miklós képviselte a realista ábrázoláson nyugvó különböző figurális stílusokat. A nagy építkezések – és a velük kapcsolatos állami támogatás – újabb és újabb lehetőségeket adtak a festőknek, szobrászoknak, iparművészeknek, még ha a

*Színházlátogatók száma a darabok műfaja szerint
(Csak a külföldi szerzők műveinek előadásain)*

Műfaj	Színházlátogatók száma					Az összes látogatók %-ában			
	1955	1960	1966	1973	1975	1960	1966	1975	
évben									
Prózai művek									
a) klasszikus és régi	966 457	866 722	465 690	581 271	764 044	66,4	52,7	75,8	
b) új és modern	514 591	810 866	908 021	725 864	893 053	54,4	58,1	55,3	
Összesen	1481 048	1677 588	1373 711	1307 135	1657 097	60,0	56,2	63,2	
Zenei vígjátékok, operettek, musicalok									
a) régi	36 018	321 928	89 765	216 846	130 824	47,8	10,4	27,8	
b) új	122 687	410 560	492 902	349 903	386 029	33,6	60,7	43,2	
Összesen	158 705	732 488	582 667	566 749	516 853	38,7	34,8	37,9	
Opera, dalmű, balett	-	1028 917	715 529	737 205	834 579	84,7	81,6	83,4	
Bábdarabok	-	99 864	147 600	215 371	529 461	31,7	32,4	95,9	
Gyermekdarabok	-	708	70 570	97 983	228 798	8,4	43,8	48,6	
Összesen	-	3539 565	2890 077	2924 443	3766 788	52,5	49,5	62,7	

szocialista realizmus szűkös felfogása háttérbe szorított is olyan irányzatokat, amelyek a húszas évek újításaival tartottak rokonságot, illetve akadályozta az egészséges kísérletezést. Az építészetben eluralkodott a monumentalitás és a klasszicitás, gyakran a funkcionalitás kárára.

A filmek közül kiemelkedik a Szabó Pál regényéből készült *Talpalatnyi föld*, a föld után áhítózó nincstelen paraszt drámája (Bán Frigyes rendezése), amely nemzetközi elismerésben is részesült. Sikert aratott Keleti Márton *Mágnás Miska*, *Különös házasság* című filmje, Ranódy László és Nádasdy Kálmán népmesei hangvételű alkotása, a *Ludas Matyi* és Gertler Viktor *Díszmagyar* című filmje. Sajnos, ekkor nem akadt követője a

A mozik összefoglaló adatai

Év	Mozik száma	Mozival ellátott települések %-ban	Befogadóképesség (1000-ben)	Előadások száma (1000-ben)	Látogatók száma (millióban)	1000	1
						lakosra jutó férőhely	mozi látogatás
1935	599	—	170 ^a	149	19	19	2
1950	1549	43,0	329	295	47	35	5
1960	4558	91,6	719	846	140	72	14
1970	3879	92,1	608	754	80	59	8
1971	3813	91,9	595	738	75	57	7
1972	3756	91,1	581	722	74	56	7
1973	3680	90,9	571	719	73	55	7
1974	3648	90,6	562	722	78	54	7
1975	3595	83,9	562	726	74	53	7

1970. év
az 1960. év
%-ában

85,1

—

84,6

89,1

56,8

—

—

1975. év
az 1970. év
%-ában

92,7

—

92,4

96,3

93,5

—

—

^a 452 mozi adatai alapján.

felszabadulás után készült, a neorealizmus előfutárának számító *Valahol Európában* című alkotásnak, amely a hátszágban magukra maradt gyermekek sorsával foglalkozik, s amelynek forgatókönyvírója a neves író, filmesztéta, Balázs Béla, rendezője pedig Radványi Géza volt. Az ötvenes évek elején a filmművészetben is jelentkeztek a sematizmus jegyei, különösen az akkori élet megszépítésében és a konzervatív technikában. 1950-ben csak 4 új magyar játékfilmet mutattak be, azóta ez a szám évente általában 20 körül mozog. E korszak jelentős eredménye, hogy a közönség – amely ekkor ismerkedett meg a szovjet és más haladó filmekkel, s köztük régebbi alkotásokkal is – szívesen látogatta a mozikat (melyeknek száma ekkor növekedett, különösen vidéken), s már 1950-ben több mint 47 millió mozijegyet vásároltak. (1960-ban a látogatók száma elérte a 140 milliót, 1970-re azonban 80 millióra csökkent, s azóta is lassú apadásnak vagyunk tanúi, ami jórészt szintén a televízió elterjedésével magyarázható.)

A zenében Kodály Zoltán és iskolája a magyar népzene forrásaiból merítve klasszikus nemzeti irányt képviselt és évtizedekre meghatározta az új magyar zene útját. Kodály különösen sokat tett a zenei műveltség terjesztése érdekében az iskolai zeneoktatás új módszerének bevezetésével. A magyar zenekultúrában törést okozott az akkori művelődéspolitikának az a felfogása, hogy Bartók Béla zenéje a dekadenciát képviseli. Szabó Ferenc, Szervánszky Endre, Farkas Ferenc, Kadosa Pál, Mihály András, Ránki György és mások mégis értékes alkotásokkal gazdagították a magyar zeneirodalmat, s kitűnő előadóművészek segítették győzelemre vinni az operát és a komoly zenét a nagyközönség körében.

A szocialista kultúra egyik forrása mindaz, amit az elnyomott osztályok a kultúrában létrehoztak. Ez Magyarországon elsősorban a népi s ezen belül is főleg a paraszti zenét és táncot jelentette, amelynek terjesztésében nagy sikereket értek el az ekkor létrehozott együttesek. Már 1950-ben a hangversenyek, esztrádműsorok, népi együttesek előadásait látogatók száma el-

érte a 380 ezret, 1960-ban az 1,4, 1970-ben az 1,6 és 1975-ben a 2,5 milliót. Különösen nagy mértékben nőtt a komolyzenei koncertek látogatóinak száma, hiszen 1950-ben még nagyon kevesen, de 1960-ban már 425 ezren, 1970-ben 828 ezren és 1975-ben több mint egy millióan látogatták az Országos Filharmónia rendezvényeit.

A hangversenyek, esztrádműsorok, népi együttesek előadásai

Év	Országos Filhar- mónia	Országos Rendező Iroda	Állami Népi Együttes	Állami Budapest Táncegyüttes	Összesen
előadásainak száma					
1950		507	—	—	507
1960	859	1561	62	70	2552
1970	2040	1211	91	121	3463
1971	2047	1066	99	120	3332
1972	2029	1533	104	108	3774
1973	2059	1728	114	120	4021
1974	2330	2688	104	100	5222
1975	2324	4288	94	100	6806
1970. év az 1960. év					
%-ában	237,5	77,6	146,8	172,9	135,7
1975. év az 1970. év					
%-ában	113,9	354,1	103,3	82,6	196,5

Mi volt hát a baj, ha ilyen sok pozitívumot tudunk felsorolni ebből az időszakból? A baj nem elsősorban a művészetben jelentkezett, hanem a politikában, amelynek ellentmondásait kezdetben a társadalmilag leginkább elkötelezett irodalom nem látta meg, s amikor észrevette, előbb megdöbben, majd protestálni kezdett.

1951 áprilisában tartotta a Magyar Írók Szövetsége I. kongresszusát, amely főleg a mai életet ábrázoló művekkel foglalko-

zott, s azok sematizmusát bírálta. Révai József csatlakozott a sematizmus bírálatához a következőképpen: „Ha a sematizmus ellen küzdünk, ne felejtjük el, hogy ezt a harcot megelőzte a másik harc: harc az irodalom pártosságáért, harcoságáért – azt merem mondani –, népnevelő jellegéért, eszmeiségéért. Ez az az alap, a kiindulópont, amelyen meg kell vívnunk a harcot a sematizmus ellen is. Amikor most fellépünk a sematizmus ellen, az irodalom alakjainak papírjellege ellen, akkor azt kívánjuk, hogy íróink mélyebben, sokoldalúbban, gazdagabban ábrázolják az életet és az új életet építő embereket. Amikor színvonalat, mesterségbeli tudást, elmélyülést kívánunk íróinktól, akkor ez a harc nem az eszmeiségért vívott harcunk visszacsínálását, hanem továbbfejlesztését jelenti.”⁷ Az ellentmondás nyilvánvaló: hogyan lehet az életet „mélyebben, sokoldalúbban, gazdagabban” ábrázolni, ha ezt a politika ellenzi, sőt tiltja. Erről maga Révai tanúskodott, amikor Déry *Feleletének* második kötetével kapcsolatban az író szemére vetette, hogy helytelenül ábrázolja a munkásosztályt és a kommunista pártot, morális problémákat feszeget, elszakítva azokat az osztályharcától. A történelmi érvelés mögött nyílt aktuális politikai bírálat húzódott meg: „Mindazoknak, akik szeretnék megállni valamiféle középúton a szocializmussal való rokonszenvezés és az ellenség megsajnálása között, mindazoknak, akik csak fenntartással készek csatlakozni a szocialista haladás táborához, mindazoknak, akik azt vallják és szeretnék, hogy a kecske is jóllakjék, de a káposzta is maradjon meg, az irodalmi öncélúság minden régi és új hívének Déry módot ad a gyülekezésre.”⁸ Révai azonban nemcsak Déry regényét bírálta, hanem Veres Péter *Almáskertjét* és *Szegények szerelme* című művét is, az elsőben a kritikai élt, jobban mondva azt, hogy nem mutatja meg a bürokratizmus elleni harcot, a másodikban, hogy a paraszti állandóságot sugallja és a paraszti munkát mitizálja. Végül is azt a kö-

⁷ Révai József: A magyar irodalom feladatai. In: Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései. Budapest 1952. 45–46. old.

⁸ Révai József: Megjegyzések egy regényhez. In: uo. 148. old.

vetkeztetést vont le az említett (és más, itt most nem sorolt) művek politikai-ideológiai elemzéséből, hogy jobboldali politikai jelenségek mutatkoznak az irodalmi életben.⁹

Ezek a viták azt mutatták a közvélemény számára, hogy némely író szocializmusa nagyon is vitatható, hogy a kommunisták között sincs teljes egyetértés a művek megítélése szempontjából, és főleg, hogy irodalom és politika közt nincs összhang. Zavart keltettek az írók körében is, akik nem tudtak eligazodni azon a művelődéspolitikán, amelynek nem tetszenek a sematikus szemléletű művek, de azok sem, amelyek valóságos ellentmondásokat ábrázolnak.

3. Az 1953. júniusi párthatározat után forrongás kezdődött az irodalmi és művészeti életben. Ennek kezdetben nemcsak politikai jellege volt, hanem a szocialista irodalom és művészet tartalmi és formai megújítására való törekvés is jelentkezett benne. A párttag írók elkezdtek keresni a politika által elkövetett hibák és saját hibáik igazi forrásait. Megnőtt általában is az érdeklődés a társadalmi valóság iránt, az írók saját szemükkel akarták látni, mi történt az elmúlt években, s megpróbáltak a látottakról, hallottakról számot is adni. Ennek az időszaknak első jellemző alkotásai a prózában: Veres Péter *Rossz asszony* című szatírája, amely az emberi kapcsolatok megromlását mutatja be, és Déry Tibor *Simon Menyhért születése* című optimista kisregénye, amely viszont az emberi szolidaritásra apellál. A személyi kultusz bírálata a művekben közvetlenül alig jelentkezik ebben az időben, még Déry Tibor is az ellenforradalom előtt csak a *Niki* kisregényében végzi el ezt a kritikát, áttételesen, egy kutya történetén keresztül. A költészetben mély személyi válság formájában jelentkezik az önvizsgálat, főleg Benjámin László művészetében. Ekkor alakul át Juhász Ferenc és Nagy László költészete mind szemléletében, mind pedig költői módszereiben. A szemlélet a heroikus pesszimizmus, a képalkotás viszont a szürrealista burjánzás felé halad. Felélénkül a drámairodalom is, amelyben kitűnő történeti tárgyú műveket tarthatunk szá-

⁹ Lásd Révai József: Irodalmunk egyes kérdéseiről. In. uo.

mon (Illyés Gyula *Dózsája* vagy Németh László *Galileije*), amelyek közvetve szólnak a kor nagy társadalmi-emberi kérdéseiről. Olyan történeti önvizsgálat is születik, mint Hubay Miklós *Egy magyar nyár* című darabja. A mai témájú darabok közül kiemelkedik Urbán Ernő *Uborkafája*, amely a vidéki kis-királyokat gúnyolja ki, és Karinthy Ferenc *Ezer éve*, amely az elmaradottságra s ezzel együtt az egyéni élet vonatkozásában a társadalmi változás hatástalanságára hívja fel a figyelmet. Ebben az időben a riportok, útijegyzetek, a publicisztikai jellegű versek és satírikus írások dominálnak, amelyek – a mindennapi valóságot leírva – közvetlenül szólnak hozzá a politikai kérdésekhez.

A változás jelei mutatkoznak a többi művészeti ágban is, bár nagyon különbözőképpen. A film ekkor zárkózik fel az irodalomhoz, és irodalmi művekből inspirálódik, mint a Karinthy Ferenc regényéből készült *Budapesti tavasz*, amely a főváros felszabadulásáról szól, a már említett Déry-írás, a *Simon Menyhért születése* filmváltozata és Fábri Zoltán filmje, a Sarkadi Imre forgatókönyvéből készült *Körhinta*, amely társadalmi változást és egyéni sorsot kapcsol össze a modern Rómeó és Júlia történetében.

A képzőművészetben ebben az időben nagyobb teret kapnak az elismert posztimpresszionista mesterek, de egyre többen fordulnak érdeklődéssel az új nyugat-európai áramlatok felé is. Kísérletezés indul meg a zenében is, de mindkét területen kevés az idő a kibontakozásra. Éppen ezért ezeknek a művészeti ágaknak ekkor különösebb társadalmi szerepük nincsen.

Hangsúlyoznunk kell, hogy maguk az értékes irodalmi, színpadi, filmművészeti alkotások, amelyek az új valósággal foglalkoznak – még ha kritikát gyakorolnak is –, a szocializmus alapján állnak, s inkább a publicisztikai megnyilatkozások azok, amelyek a politikai vitát táplálják. Persze abban a légkörben, amely főleg 1955 márciusa után kialakult, a közönség is elsősorban a művekben felfedezhető kritikai mozzanatokra lesz érzékeny, s ilyen módon ezek értékelése is eltorzul. Ha ma elolvassuk akár Déry *Nikijét*, meglepődünk azon, hogy miért lehe-

tett a személyi kultusz elleni fellépésnek egyik legfőbb megnyilatkozása, hiszen mértéktartása egyenesen meglepő. Mindenesetre a feszült politikai légkörben az irodalom hipertrófiás társadalmi funkciót kap, s az írók közül sokan szívesen vállalják a váteszi szerepjátszást, amelynek különösen a romantika óta nagy hagyománya van a magyar irodalomban. Ekkor sokak előtt úgy tűnik, hogy az irodalom vette át a politikai vezetés szerepét, és az írók közül jó néhányan maguk is meg vannak győződve arról, hogy ők a nemzet élő lelkiismerete. Ez a tragikus, mert általában jóhiszemű, de politikailag kárt okozó tévedés felkeltette ugyan az irodalom iránti érdeklődést, de elhomályosította az irodalom igazi társadalmi hivatását, s az irodalmat olyan szerepre kárhoztatta, amelyre nem volt képes.

E torzulásért nem kis felelősség terhelte a dogmatikus és a revizionista politikai csoportokat, és az azok között helyét nem találó művelődéspolitikát is. A művelődéspolitikai vezetést egyre inkább a Politikai Bizottság veszi át, és a vezetésben jelentkező politikai huzavona következtében végül is az írók jelentős része egyfelől tájékozatlanságból, de másfelől tudatosan is nemcsak a Rákosi-féle vezetéssel fordul szembe, hanem 1956 júniusa után a megváltozott vezetéssel is, s nacionalista és kispolgári nézetek hatása alá kerül. Így sodródik bele maga az Írószövetség is az 1956-os ellenforradalomba.

4. 1956 után némelyek írói sztrájkra szólítanak, de ennek különösebb visszhangja nincs. Annál inkább hat a párt politikai-eszmei harca, amelyet következetesen folytat az értelmiség körében még mindig terjedő helytelen nézetek ellen. Az ocsúdást segíti az irodalom is, segítik azok a kommunista és antifasiszta erők, akik a restaurációs veszélyt felismerték. Darvas József, Dobozy Imre, Mesterházi Lajos, Goda Gábor, Molnár Géza, Berkesi András regényei és színdarabjai támogatják a tisztázó-dási folyamatot azzal, hogy a valóságnak megfelelően ábrázolják az 1956 előtti időszak ellentmondásait – még ha gyakran ezt a publicisztika eszközeivel teszik is. Az aktualitáshoz a költészetben leginkább a *Tűztánc* antológiában publikáló fiatalok

kapcsolódnak, akik 1956 után szembefordulnak az ellenforradalom maradványaival és a kispolgári életszemlélettel és életmóddal. Ekkor jelentkezik nagy erővel Váci Mihály és Garai Gábor közéleti lírája, amely talán a legjobban tükrözte az ötvenes évek végének, hatvanas évek elejének múltat bíráló és jövőt építeni akaró szocialista meggyőződését.

Ebben az időben ismerjük meg a Szovjetunióból nemrég hazatért, igazságtalanul elítélt Lengyel József munkásságát, aki nemcsak a Tanácsköztársaság emlékét idézi a *Visegrádi utca* című regényében, hanem az *Igézőben* a sokat próbált forradalmár emberi igazságait is elmondja, a hibákat a kommunista személyesen átélt és megszenvedett meggyőződésével bírálva. Írásainak hitelessége nem kis mértékben járult hozzá a szocializmus pozíciójának megerősítéséhez az irodalomban.

Megszólalnak az 1949–1953 között hallgató demokratikus, antifasiszta írók – Illés Endre, Szabó Magda, Thurzó Gábor –, mégpedig a kor nagy problémáihoz szóló mondanivalóval. Itt bizonyosodik be, hogy a dogmatizmus által háttérbe szorított, polgárinak tartott írók érzékenysége a jobboldali jelenségekre nem is olyan társadalomtól független megnyilvánulás, mint ahogy azt némelyek 1945 után hitték.

A „népi” írók, akik ismét politikai szerepet vállaltak 1956-ban, nehezebben ocsúdnak s néznek szembe azzal a nacionalista áramlattal, amely oly nagy mértékben meghatározta az 1953 utáni politikai és szellemi életet. Először Veres Péter és Szabó Pál szólal meg, majd később Németh László, Illyés Gyula, Tamási Áron, Kodolányi János, Sinka István, s mindegyikük – a maga módján – igyekszik elsősorban művekben tisztázni saját nézeteit, nemcsak az emberről, hanem a társadalomról is.

A hatvanas évek elejének nagy érdeklődést kiváltó regényei, Fejes Endre *Rozsdatemetője*, Sánta Ferenc *Húsz órája*, Cseres Tibor *Hideg napokja* azt bizonyították, hogy az ellenforradalom előzményeire és okaira lehet elemző, jót és rosszat felmutató, szocialista feleletet adni. Ezt teszi ebben az időben Illyés Gyula is *Ebéd a kastélyban* című regényében és Déry Tibor *Szerelem*

című novellájában. Megújul Fodor József, Vas István, Kassák Lajos költészete. A magyar olvasó megismeri a Szovjetunióból ekkor hazatért Hidas Antal líráját és prózáját. Ekkor nyílik lehetőség arra is, hogy az inkább formaművészként ismert Weöres Sándor és a katolikus antifasiszta Pilinszky János visszatérjen a magyar irodalmi életbe. Lassan bontakozik ki a válságból Benjámin László, Zelk Zoltán, Juhász Ferenc, Nagy László költészete.

A színházban a következő darabok aratják a legnagyobb sikert: Mesterházi Lajos: *Pesti emberek*, Ránki-Vas-Hubay: *Egy szerelem három éjszakája*, Darvas József: *Hajnali tűz*, Dobozy Imre: *Holnap folytatjuk*, Németh László: *Utazás*. Az első a főváros lakóinak tragikus-felemelő történetét mondja el a második világháborútól 1956-ig, a második a magyarországi fasizmusról, a harmadik és negyedik a falusi változásokról és ellentmondásokról, az utolsó pedig a magyar értelmiség és a Szovjetunió kapcsolatáról szól. A morális reflexió síkján mozgott Illyés Gyula *Malom a Séden* vagy Németh László *Gandhi halála* és Sarkadi Imre *Az elveszett paradicsom* című drámája. Ezek a drámák a hatalom és az erkölcs összefüggéseit, a társadalmi és az egyéni lét értelmét taglalták, s mintegy filozófiai háttérrel adtak ahhoz az önvizsgálathoz, amely 1956-tal kapcsolatban megindult.

A hatvanas évek közepén bebizonyosodott, hogy a magyar irodalom a súlyos megrázkódtatás után sem adta fel társadalmi elkötelezettségét. Ebben szinte teljes volt az összhang – pedig a skála rendkívül széles, hiszen ekkor már minden alkotó, minden igazi érték szóhoz juthatott, még ha a politikai követelmények miatt nem is mindig azonnal.

A horizont kitágítása megtörtént a hagyományok ápolásában és a külföldi irodalom megismerésében is. 1956 után méltó helyre került a szocialista és antifasiszta hagyomány, s benne a XX. század egyik legnagyobb szocialista költőjének, József Attilának az életműve, Radnóti Miklósnak a szocialista és antifasiszta humanizmus szellemében fogant költészete, s megkez-

dődött a felszabadulás előtti polgári humanista irodalom kiadása és tárgyilagos értékelése is. Gazdagon jelentek meg a nyugat-európai és az amerikai klasszikus és mai írók munkái, ugyanakkor az olvasóközönség felfigyelt a szovjet irodalom új jelenségére, az „új hullámra” is.

A színművészetben termékeny kísérletezés kezdődik, a rendezők lelkesen vállalkoznak önállóbb repertoár és játékstílus kialakítására. Várkonyi Zoltán, Vámos László, Ádám Ottó, Kazimir Károly és mások rendezői elképzelései erőteljesen kibontakoznak. A vidéki színházak is felfejlődnek, ismert drámaírók ott jelentkeznak új darabjaikkal, s egy-egy bemutató 30–35 előadásra is számíthat.

Ahogy a színházban, úgy a filmművészetben is folytatódott az a törekvés, hogy lépést tartsanak az irodalom tematikájával és szemléletével. Fábri Zoltán *Hűsz óra*, Szabó István *Álmodozások kora*, Gaál István és Sára Sándor *Sodrásban*, Kovács András *Hideg napok*, Jancsó Miklós *Szegénylegények*, Kósa Ferenc *Tízezer nap* című filmjei nemzetközi színvonalra emelték a magyar filmművészetet, elsősorban azért, mert lényeges mai kérdéseket újszerűen ábrázoltak. Ekkor bontakozott ki és néhány év alatt jelentős nemzetközi elismerést szerzett a magyar rajzfilm (Macskássy Boldizsár) és az ismeretterjesztő film (Kollányi Ágoston) is.

Ebben az időszakban a képzőművészet is sok érdekeset produkál. A festészetben Bernáth Aurél lírai, impresszionista művészete és Barcsay Jenő konstruktivista iránya hat a fiatalokra is. Megújul Korniss Dezső és Bálint Endre tevékenysége nyomán a szentendrei konstruktív szürrealisztikus hagyomány. A legnagyobb újdonságot azonban Kondor Bélának a régi és új között szintézist kereső grafikája és festészete jelenti. A szobrászatban a klasszikus hagyományokat őrző Pátzay Pál és Mikus Sándor mellett Kerényi Jenő és Somogyi József expresszív jellegű, Borsos Miklós monumentális, Vilt Tibor egyéni hangú, de a nyugat-európai irányzatokat is ötvöző művészete és Schaár Erzsébet expresszív szobrászata emelkedik ki. Gaz-

dagodik ugyanakkor az iparművészet, különösen a kerámia és az ötvösség, s a formatervezés is fejlődésnek indul. Kísérletek törtennek iskolák, irányzatok alakítására. Az ún. kilencek például a forradalmi realista hagyományokat akarják követni, de hívei vannak az expresszionizmusnak és a szürrealizmusnak is.

A zenében Bartók Béla művészete elfoglalja az őt megillető helyet. A fiatalabb zeneszerzők érdeklődése azonban egyre erőteljesebben fordul az új irányzatok felé. Petrovics Emil *C'est la guerre* és Szokolay Sándor *Vérnász* című operájával egy hagyományos műfaj gazdagodik, de úgy, hogy beleötvözik a zeneirodalom XX. századi kezdeményeit. Szervánszky Endre *Hat zenekari darabjának* bemutatójától kezdve a zeneszerzésben sorra jelentkeznek az újítók, Maros Rudolf, Kurtág György, Durkó Zsolt, Szöllősy András, akik a formai újításokat megkísérlik az új humánus kifejezésére felhasználni.

A közvélemény egy része érdeklődéssel, a szélesebb rétegek azonban gyakran értetlenül fogadják az irodalomban és művészetben jelentkező új irányzatokat. A közönség differenciálódása természetes, de már ekkor felmerül a probléma, hogy a nagy tömegek idegenkedése nem magyarázható egyszerűen az újítástól való elzárkózással, hanem az arisztokratikus és hermetikus művészeti törekvések is ilyen irányban hatnak. Gondot okoz az is, hogy a közönség vizuális és zenei kultúrája nem eléggé fejlett, s ezért nem tudja követni az újításokat. Ennek ellenére az irodalomra, a színházra, a filmre, de még a képzőművészetre és a zenére is az a jellemző ebben az időszakban, hogy keresi a kapcsolatot a közönséggel, s általában meg is találja, mert a társadalmilag elkötelezett irányzatok dominálnak.

5. A hatvanas évek közepén részben a nemzetközi politikai viták és a belső gazdasági-társadalmi ellentmondások hatására, részben pedig annak folytán, hogy a marxista-leninista világnézet mellett nem marxista irányzatok is jelen vannak kulturális életünkben, sőt az utóbbiak – úgy tűnt – még fel is erősödtek, éleződtek a viták a művészeti életben is. Erre hívták fel a figyelmet az ideológiai irányelvek, illetve az irodalom és művészet

kérdéseivel foglalkozó dokumentumok. 1965-ben a Kulturális Elméleti Munkaközösség megvitatta a szocialista realizmus néhány kérdését, és ezekben állást foglalt, anélkül, hogy a vitát minden vonatkozásban lezárta volna. A munkaközösség a szocialista realizmus legfontosabb ismérveit a valóság művészi visszatükrözésében, a marxista világnézetben, a pártosságban, a szocialista humanizmusban jelölte meg, s az irodalom, művészet és a közönség kapcsolatának erősítését, elmélyítését hangsúlyozta egy nem leegyszerűsített közérthetőség alapján. Nem szűkkeblűen értelmezte a szocialista realizmust, hanem a különböző stílusirányzatok lehetőségét e nagy tendencián belül elméletileg is alátámasztotta.¹⁰

1966-ban ugyanez a munkaközösség foglalkozott az irodalom és művészetek társadalmi hivatásával, s kifejtette az ideológiai irányelvekben megfogalmazott pártosság tartalmát, az alapvető társadalmi kérdésekben való szocialista állásfoglalást és a marxista világnézeti tudatosságot jelölve meg fő kritériumként. Különbséget tett pártosság és elkötelezettség között; ez utóbbit a polgári kritikai irodalom jellemzőjének fogta fel. Megállapította a dekadencia jegyeit, és árnyaltabban kezelte az avantgarde kérdését, megkülönböztetve haladó és dekadens jelenségeket az izmusokon belül. Részletesen foglalkozott az ízlés kérdésével, az ízlés eszmei és művészi vonatkozásaival s a közönség nevelésének szükségességével. Három kategóriát jelölt meg a művek terjesztése szempontjából: a szocialista állam egyes műveket támogat, másokat megtűr és ismét másokat elutasít. Ezzel a megkülönböztetéssel a szocialista irodalom előtérbe helyezését kívánta szolgálni. A dokumentummal kapcsolatban hangsúlyozta az eszmei viták és a marxista-leninista kritika szükségességét, fontosságát. A párt- és állami irányítást illetően a demokratikus és decentralizált struktúrára, az önállóságra és felelősségre helyezte a hangsúlyt.¹¹

¹⁰ Lásd A szocialista realizmusról. *Társadalmi Szemle*, 1965. 2. sz.

¹¹ Lásd Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban. *Társadalmi Szemle*, 1966. 7–8. sz.

Ezek az állásfoglalások felhívták a figyelmet a kedvezőtlen jelenségekre, de bizonyos folyamatokat nem láttak előre. Az irodalom egy részében ugyanis a közéleti kérdések egyre inkább háttérbe szorultak, és a hangsúly áttevődött az úgynevezett jelképes válaszokra. A leginkább közéleti jellegű írások – témájuknál fogva is – a hatvanas évek közepétől Hidas Antal, Fodor József, Vas István, Veres Péter emlékiratai, Darvas József, Lengyel József, Mesterházi Lajos, Fekete Gyula regényei, Benjámin László, Váci Mihály, Garai Gábor, Ladányi Mihály költeményei. Egyre általánosabb azonban az „áttételes közéletiség”. Inkább szemléletével, mint tematikájával vagy formájával közéleti Nagy László és Juhász Ferenc költészete. Népért és emberiségért való általános felelősségérzet hatja át – különböző hangsúlyokkal – Illyés Gyula és Déry Tibor ekkori tevékenységét. Előretör az emberi tulajdonságokat keserűen kifigurázó groteszk, amelynek kiváló képviselője akad Örkény István személyében.

A közvetlen közéletiséget a szociográfia, a riport, az esszé képviseli.

Bár sok kitűnő alkotást tartunk számon a közösség ügyével törődők kategóriájában, mégis azt kell mondanunk, hogy ez a nagy és hagyományos tendencia nem uralkodik a szűkebb irodalmi köztudatban. A hatvanas évek végétől Weöres Sándor, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes nagyon személyes lírája vagy az „örök humánus” felé forduló Mészöly Miklós és azt meghaladni igyekező Hernádi Gyula prózája kelt élénkebb érdeklődést. A fiatal írók és költők közül is sokan vonzódnak egy olyan irodalmi tendenciához, amely az „önmegvalósítást” hirdeti, s ezen elsősorban az egyén sorsának előtérbe állítását értik, gyakran pesszimista életérzéssel.

Az elvontabbá vált és részben kevésbé közérdekű irodalommal szemben újratermelődik a szórakoztató irodalom több műfaja, a régi kalandregénytől a történelmi műfajokon át a tudományos-fantasztikus irodalomig, amely széles rétegek olvasmánya lesz.

A színművészetben folytatódnak az 1956 óta kialakult tendenciák azzal, hogy élénkülő érdeklődés nyilvánul meg részben a modernizált magyar klasszikusok és a színpadra alkalmazott világirodalmi művek iránt, részben a dokumentáris jellegű vagy groteszk mai alkotások iránt.

A magyar színház ebben az időben asszimilálja a nemzetközi színházművészet számos modern törekvését, a brechti dramaturgiától kezdve a legújabb formai megoldásokig. Ebben a kísérletező munkában az idősebb generációhoz tartozó vezető rendezők közül is többen részt vesznek, de mellettük egész sor új rendezői egyéniség is kibontakozik. Gyors ütemben fejlődnek a vidéki színházak, elsősorban darabválasztásukkal és az új rendezői törekvések támogatásával vonva magukra a figyelmet. Megújul és sokszínűvé válik a magyar díszlet- és jelmeztervezés is. A Szilágyi Dezső vezetésével működő Állami Bábszínház a hatvanas évek közepétől aratja nagy hazai és nemzetközi sikereit az új típusú, zenés produkciókkal, Bartók, Kodály, Sztravinszkij műveinek bábszínpadra állításával.

A filmművészetben folytatódik a magyar film felfelé ívelő útja, Jancsó Miklós *Csillagosok, katonák*, Bacsó Péter *Nyár a hegyen* és *Jelenidő*, Szabó István *Apa*, Makk Károly *Szerelmem* című filmjeivel. Nagy vitát vált ki Jancsó Miklós *Fényes szelek* és *Még kér a nép*, illetve Kovács András *Falak* című filmje. E filmeket részben szemléletük, részben ábrázolásmódjuk, technikájuk miatt vitatták. Nem kétséges, hogy általában fontos történelmi és társadalmi kérdésekkel foglalkoznak, s ez érdemük. Emellett a legjobb alkotásokban a rendezőknek sikerül meghaladniuk a történelmi szkepszist és az egzisztencialista szorongást, meg azt a modorosságot is, amely bizonyos sztereotip eljárások, megoldások alkalmazásából adódik.

A képzőművészetben minden kísérletezés ellenére sem jöttek létre igazi iskolák és irányzatok. A festészetben bizonyos tendenciákat mégis megfigyelhetünk. A realizisztikus törekvésű hódmezővásárhelyi iskola tagjai ugyan különféle utakon indultak el, de még erősen kötődnek a paraszti tematikához, s jellemző

rájuk egyfajta dekoratív stilizáló hajlam. Kibontakozott az ún. pécsi műhely a konstruktivizmushoz közel álló Martyn Ferenc körül (Kurucz D. István, Németh József). Konstruktív, illetve konstruktív-szürreális törekvések jellemzik a szentendrei iskola képviselőit (Barcsay Jenő, illetve Bálint Endre). Ki kell emelnünk azt a fejlődést, amelyet az iparművészetben, a grafikában, a kispasztikában, az éremművészetben tapasztalunk. Rohamos a változás a formatervezésben, ami az ipari berendezésektől a lakáskultúráig mindenben megmutatkozik. Ezeken a területeken termékenyítőleg hatnak a régi és az új avantgarde-törekvések is.

Itt kell szólnunk építőművészetünk 1956 utáni fejlődéséről, melyben újjáéledt a magyar bauhausisták hagyománya. A funkcionalitás elvének érvényesítésében Juhász Jenő, Pál Balázs, Gulyás Zoltán, Jánossy György, Janáky István, Molnár Péter és mások jelentős eredményeket értek el. Különösen kiemelkednek egyes vidéki centrumok új épületegyüttesei, például a salgótarjáni és a legújabb pécsi építkezések és városrendezési tervek.

Az utóbbi időben a zeneszerzésben a neoavantgarde „re-humanizálása” érvényesül, a most induló Balassa Sándor, Láng István, Soproni József, Bozzay Attila és a már ismert Szöllősy András, Durkó Zsolt, Lendvay Kamilló és mások alkotásaiban. A zenei tömegmozgalomban az amatőrizmus új, magasabb szintű formáinak kibontakozása figyelhető meg, modern, de népzenei változatban is. Különösen öröndetes a népdal újjászületése, amely a közösségi élet egyik formálója lehet.

A fejlődés fő vonalai az irodalomban és a művészetekben még nem kristályosodtak ki, s e tekintetben a kritika sem sokat segített, annak ellenére, hogy a Kultúrpolitikai Munkaközösség 1972-ben külön is felhívta a figyelmet a „dezideologizálásnak” és az értékelés kerülésének veszélyeire, s megerősítette a szocialista realizmus fő kategóriáit mint az elemzés alapjait. Az állásfoglalás megállapította, hogy szélesedett a kritikai mezőny, gazdagodott a kritika szaktudományi eszközrendszere, ugyanakkor

„egyes művészeti ágakban és a kritikában is a megtorpanás, elbizonytalanodás jelei mutatkoztak”. Pedig a szocialista demokratizmus erősödése, a kultúrpolitikai irányítás kritikai megalapozottságának, a burzsoá ideológiai befolyások elleni harcnak a szükségessége egyaránt nagyobb követelményeket támaszt a marxista kritikával szemben. A marxista kritikusok különbözőképpen értelmeznek néhány alapvető esztétikai kategóriát, például a realizmust, a pártosságot, a nemzeti és osztályszemlélet egységét és összefüggését. Ugyanakkor nem marxista kritikai törekvések is éreztetik hatásukat; például a művészetelméleti formalizmusnak és a társadalomtól elvonatkoztatott művészetnek, az ún. végső kérdések létművészetének előtérbe állítása tapasztalható. A kritika nem kíséri figyelemmel a művészeti folyamat egészét, különösen a fiatalok alkotó tevékenységét. Sokan lebecsülik a tömegekhez szóló kritikát, bezárkóznak a szakmának szóló kritika bástyái közé.

Az állásfoglalás feladatnak tartja a pártosság, népiség, realizmus fogalmának alkotó továbbfejlesztését és alkalmazását az irodalom és művészetek mai jelenségeire, s ezzel kapcsolatban a marxista kritikusok egységének megteremtését. Felhívja a marxista esztétika, kritika képviselőit, hogy vegyenek részt a nemzetközi vitákban és lépjenek fel a burzsoá nézetek ellen. Hangsúlyozza az elméleti-módszertani munka, a történeti kutatások és a kritikai gyakorlat szorosabb egységét, az irodalmi és művészeti jelenségek tágabb körének szemmel tartását és a kritika közművelődési szerepének növelését. Felszólítja a kulturális műhelyeket, művészeti szövetségeket, írókat és művészeket, hogy vegyenek részt a kritikai munkában és támogassák azt.

A művészeti életben jelentkező zavarok okát nem szabad csak a művészetben vagy a kritikában keresnünk, hazai és nemzetközi gazdasági, társadalmi és ideológiai ellentmondások is nehezítik az eligazodást. A valóság igen gyorsan változik, s ezzel nehéz lépést tartani és főleg nehéz a lényeges folyamatokat megragadni. A politikai-kulturális fejlődés változást hozott az irodalom és művészetek funkcióját illetően, közvetlen politikai je-

lentségük háttérbe szorult, viszont előtérbe lépett a szemléletet, életideált, életmódot, egyszóval személyiséget formáló szerepük. Erre a változásra még nem készült fel az irodalomban és más művészeti ágakban sem a „kibocsátó”, sem a „befogadó”, s bizonytalan az álláspontja a „közvetítőnek” is. Az új helyzetben a közönség egyre inkább differenciálódik, jó és rossz értelemben egyaránt. Jó értelemben a tekintetben, hogy sokfajta irodalmi és művészeti tevékenységnek és irányzatnak akad közönsége, rossz értelemben úgy, hogy az emberek jelentős része megelégszik a „legkönnyebb” műfajokkal, kisebb részük pedig sznobizmusból múló divatokat pártol. Emiatt a közvélemény hatása sem egyértelmű, s nehezebbé vált a kapcsolat az alkotó és a közönség között.

Összefoglalásul azt mondhatjuk, hogy az eltelt 30 év alatt – egyes válságperiódusokat leszámítva – az írók és művészek többségükben igyekeztek teljesíteni azt a tágran értelmezett társadalmi megbízatást, hogy alkotásaikkal segítsék az ember öntudatra ébredését, környezetének és önmagának alakítását, a szocialista humanizmus jegyében.

A KÖZOKTATÁS A REFORMOK ÚTJÁN

A kulturális forradalom célkitűzéseinek megvalósításában meghatározó szerepe volt és van a közoktatásnak.¹ A közoktatás az a művelődési forma, amely képes nemcsak az általános műveltségi és a szakképzettségi szintet meghatározni, hanem a neveléssel az ember személyiségét is alakítani. Nem kell különösebben bizonygatni, hogy az iskola élménye milyen mélyen belevésődik az ember emlékezetébe, s milyen mértékben hat gondolataira, érzelmeire és cselekvéseire. Nem véletlen, hogy a marxista gondolkodók a társadalom megváltoztatásának programjába mindig beleértették a megújított közoktatás eszközeinek és módszereinek igénybevételét. A Párizsi Kommun

¹ Lásd erről a témáról: Az iskolák államosítása. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Budapest 1948. – Kovács József: A magyar közoktatás fejlődése a felszabadulás óta. *Pedagógiai Szemle*, 1952. 6. sz. – Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből. 2. köt. Szerk. Dancs István és Simon Gyula. OPI. Budapest 1962. – Simon Gyula–Szarka József: A magyar népi demokrácia nevelésügyének története. Budapest 1965. Simon Gyula: Húsz év a magyar iskolaügyben. 1945–1965. *Pedagógiai Szemle*, 1965. 4. sz. – Nevelésügyünk húsz éve. 1945–1964. Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből. Szerk.: Simon Gyula. Budapest 1965. – Földes Éva: Neveléstudományunk 25 éve. *Magyar Pedagógia*, 1970. 3. sz. – Ilku Pál: Oktatásügyünk továbbfejlesztéséről. Budapest 1964. – Kornidesz Mihály–Kurucz Imre: Az iskolareform a megvalósulás útján. Budapest 1966. – Kiss Árpád: Műveltség és iskola. Budapest 1969. – Oktatási adatok gyűjteménye. KSH. Budapest 1971. – Mai iskolarendszerünk fejlődése. Kálmán György: Teljes-e az általános iskola? Veress Judit: A magyar iskolarendszer fejlődésének vázlata. Budapest 1972. – Gazsó Ferenc: Művelődési esélyek és a közoktatási rendszer. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1972. 1. sz. – Ferge Zsuzsa: A társadalmi struk-

egyik első intézkedése volt, hogy községi kézbe vette az iskolát és reformokat vezetett be az oktatásba. Lenin és a bolsevik forradalmárok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után szüntelenül hangsúlyozták a tanulás fontosságát, s kiemelték a néptanító funkcióját a társadalmi haladás szempontjából. A Magyar Tanácsköztársaság rövid fennállása alatt az iskolaügyben olyan változtatásokat igyekezett végrehajtani, amelyek – a szocialista forradalom céljait és a legkorszerűbb pedagógiai kísérleteket tekintetbe véve – évtizedekkel előzték meg a korszakot.

A szocialista közoktatás három fő célt tűz ki maga elé: korszerű általános műveltséget és szakképzettséget kíván nyújtani, az iskolák kapuit mindenki előtt meg akarja nyitni, arra törekszik, hogy az embert a szocialista társadalom tudatos polgárává nevelje.

Ez azt jelenti, hogy nem lehet egyszerűen folytatni azt, amit akár a legjobb iskola nyújtott a kapitalista rendszer idején. A társadalom átalakulása nemcsak a gazdasági-társadalmi-politikai viszonyokban, de a tanítandó ismeretekben és szemléletben is változásokat hozott. Az oktatás tartalmának és formáinak megújítását követeli meg a tudományos-technikai forra-

túra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1972. 1. sz. – *Marx György*: Iskolák a tudományos-technikai forradalomban. *Társadalmi Szemle*, 1972. 2. sz. – Statisztikai tájékoztató és alsófokú oktatási intézmények 1972–73. tanévi helyzetéről. Összeállította: Kurucz Dezső, Művelődésügyi Minisztérium. Budapest 1972. – Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. Budapest 1972. – Országos közoktatáspolitikai aktíva. 1972. szeptember 20. Budapest 1972. – Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. Szerk. Kálmán Gyula. Budapest 1973. – Statisztikai tájékoztató a felsőoktatási intézmények 1973–74. tanévi helyzetéről. Összeállította: Róth Tiborné. Budapest 1974. – *Fekete György*: Az ifjúság jövője és az iskola. Budapest 1972. – *Hanga Mária-Horváth Attila*: Az oktatáspolitikai határozat megvalósításának tapasztalatai. *Társadalmi Szemle*, 1974. 4. sz. – A pedagógusok helyzete és munkája. Tanulmánykötet. MTA Szociológiai Kutató Intézete és Fővárosi Pedagógiai Intézet 1972. – Az oktatásügyi igazgatás kézikönyve. Összeáll. a Művelődésügyi Minisztérium. Szerk. biz. vez. Horváth Márton. Budapest 1974. – *Kardos József-Kornidesz Mihály*: Szocialista társadalom – korszerű iskola. Budapest 1975. – Oktatási adatok gyűjteménye. KSTH Budapest 1975.

dalom is, amely más jellegű általános műveltségre épül, mint amelyet a régebbi iskola nyújtani tudott, s differenciáltabb és specializáltabb szakképzettséget kíván meg. Ezeket a változásokat egy korszerű műveltség-modellnek kell összefognia, amelynek alapja a marxizmus-leninizmus világnézete. A probléma azonban az, hogy a világnézeti kritériumok önmagukban nem elegendők e modell kialakításához; a különböző tantárgyak anyagát kell szelektálni és összefüggésbe hozni a társadalmi és a tudományos-technikai forradalommal, illetve az egyes tudományokon belüli fejlődéssel. Külön kérdés, hogy ezt az új, korszerű műveltséget hogyan lehet tanítani, milyen pedagógiai módszereket lehet és kell alkalmazni. Ez a nagy igény és az állandó változás magyarázza a reformokat, amelyek végigkísérték az új magyar oktatásügy fejlődését.

Hogyan fejlődött a közoktatás az elmúlt évtizedekben és milyen mértékben tudott hozzájárulni a kulturális forradalom követelményeinek teljesítéséhez?

1. Közvetlenül a felszabadulás után a közoktatás demokratikus átszervezésének feladata jelentkezett. Ennek első lépése a nyolcosztályos általános iskola megszervezése volt, amelyet 1945 augusztusában rendelt el az ideiglenes nemzeti kormány. Ez az új iskola régi reformeszmék megvalósítását jelentette, hiszen a haladó pedagógia már évtizedekkel korábban javasolta éppen a tömegek műveltségi színvonalának emelése és a többség egységes műveltségének kialakítása érdekében ezt az iskolatípust.

De nemcsak a szervezeti forma változott meg, hanem az oktatás tartalma is. 1945 után nem tűzték napirendre a marxista szellemű oktatást és nevelést, a régi klerikális-nacionalista szemlélet kiűzése az iskolákból és a haladó polgári demokratikus gondolatok érvényesítése így is szakítást jelentett a múlttal, s előkészítette a radikálisabb változásokat. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1883/1945. sz. rendelete elítélte a fasizmus, a területi revizionizmus hirdetését, és a következő határozatot hozta az oktatás politikai alapjáról: „Rá kell mutatni arra, hogy a marxista szocializmus, a Szocialista Szovjet

Köztársaságok Uniója és a szövetséges hatalmak demokráciája a történelem építő erői." Ez természetesen a koalíciós kormány platformja, de kompromisszumaival együtt is lényegesen újat hozott az oktatás szellemében. A miniszter tantervi irányelveket adott ki már az 1945-46-os tanévre az egyes tárgyakhoz kapcsolódóan. A magyar nyelv és irodalom tanításáról például a következőket olvashatjuk: „A társadalomismeretet szolgáló olvasmányok körét ki kell terjeszteni a munkásság, a szegényparaszt-ság s a városszéli szegénység életére; meg kell mutatnunk társadalmi berendezkedésünk árnyékos oldalait is. A népi gondolatnak komoly helyet kell biztosítanunk az irodalmi oktatásban, s nem hanyagolhatjuk el a magyar folklór gazdag anyagát. De helyet kell biztosítanunk a szociális gondolatoknak is, s nem hanyagolhatjuk el a magyar társadalmi valóságot ábrázoló írók műveit sem.” A történelemoktatáshoz az új szempontok a következők: „A történelemtanítás célja korszakonként változik és nagy részben a vezető társadalmi osztályok történelmi szemléletének megfelelő . . . A jövőben arra kell ügyelnünk, hogy a történelmet ne tekintsük könnyű stúdiumnak, mint eddig, hanem nagyon is bonyolult tudománynak, amelyet főleg felső fokon a történelmi élet folyamatát alkotó gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi tényezők szintézisére kell felépítenünk.”

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1946-ban pályázatot hirdetett az általános iskolai tankönyvek megírására, amelyekkel szemben a Köznevelési Tanács nyílt elvi igényeket támasztott. Ezeket így fogalmazta meg e tanács elnöke, a Nobel-díjas biológus Szent-Györgyi Albert 1947. február 11-én: „Ami pedig a tankönyv szellemét illeti, lehelje minden szavával a demokrácia nagy eszméit, az emberi közösségi érzést és türelmet, egymás becsülését, a szabadság szeretetét, a szociális érzést, a nemzeti-népi gondolatot.” A haladó katolikus író és tanár, Sik Sándor elnöklete alatt működő Tankönyv Bizottság a tankönyvek tartalmával kapcsolatban kimondta, hogy annak „életigenlőnek kell lennie, az élet teljességét kell érintenie vagy ábrázolnia, derűs életszemléletet kell tükröznie és a munka megbecsülésére

kell nevelnie". Az volt a vélemény, hogy a világnézeti nevelést a „haladó szellemnek” kell meghatároznia, amely a bizottság szerint a tudomány korabeli álláspontját, a demokráciát, a szabadságeszményt, a szociális érzést, az emberek egyetemes testvériségét, a nemzetek közötti szolidaritást, a humanizmus tiszta erkölcsét jelentette. Ez utóbbit a következőképpen határozták meg: „Az emberi odaadásnak és hősiességnek (a közösségért, a meggyőződésért, a hazáért, az emberiségért való odaadásnak és önfeláldozásnak, mégpedig elsősorban a békében és a munkában, de szükség esetén a nemzeti önvédelemben való hősiességben is) a tiszteletét és a minden sovinizmustól és korlátozottságtól megszabadított tiszta nemzeti-népi gondolatot kell lehelnie.”²

Azért idéztük ilyen részletesen az általános iskolai tankönyvek szempontjaira vonatkozó dokumentumokat, mert ezek világosan megmutatják, hogy a koalíciós kormány szelleme érvényesült a közoktatásügyben, de azt is, hogy a minisztérium sok haladó eszmét vállalt, amelyet a magyar értelmiség legkiválóbbjai helyeseltek. A kijelölt szempontok között nem egy olyan van, amelyet ma is csak a legnagyobb helyesléssel fogadhatunk, de persze találunk köztük olyanokat is, amelyeket az akkori helyzet magyaráz, illetve a polgári demokrácia és a népiesség inspirált, s amelyeket a fejlődés meghaladott.

A középiskolákban a reformok nem elsősorban szervezeti voltak, hanem tartalmiak, s a fentiekben túlmenően a természettudományos tárgyak fontosságának és a szakképzettségnek az előtérbe állítását jelezték.

A felsőoktatásban két jellegzetességre figyelhetünk fel. Az egyik a hallgatói létszám ugrásszerű növekedése, amit magyaráz a képzett munkaerő iránti szükséglet és az új értelmiség kinevelésének igénye. A másik az oktatás tartalmi átalakítása, amely a marxizmus számára is biztosított pozíciókat az egyetemeken. Persze ez nem feledtetheti el, hogy a polgári irányzatok képviselői

² A *Köznevelés* évkönyve. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Budapest 1948. 29., 29-30., 42., 43. és 44. old.

selői voltak túlsúlyban a felsőoktatásban, s hogy a hallgatóság is megoszlott világnézeti és politikai szempontból.

Az új értelmiség nevelésében kitűnt a népi kollégiumok mozgalma, amelynek csírái a nagy néprajzosról, Györffy Sándorról elnevezett kollégiumban már a felszabadulás előtt is jelentek, s amely mindenekelőtt a parasztszármazású fiatalok továbbtanulását segítette. E mozgalom vezetői a népiességet és a marxizmust igyekeztek összeötvözni, s éppen ezért kezdetben segítséget kaptak a Magyar Kommunista Párttól éppúgy, mint a Nemzeti Parasztpárttól. A népi kollégiumok több mint 10 ezer értelmiségit indítottak el újtukra, akik többségükben jeles szerepet tölthettek be a szocializmus építésében.

E korszak nagy újdonsága volt a dolgozók iskolájának kialakítása, amely lehetővé tette, hogy a felszabadulás előtt hátrányos helyzetben élt felnőttek elvégezdhessék az általános és a középiskolát. 1948-ban bevezették a szakérettségit, amely a felsőfokú továbbtanulásra felkészítő tanfolyamok záróaktusa lett, és módot adott arra, hogy középiskolát nem végzett felnőtt munkások és parasztok az egyetemekre, főiskolákra kerülhessenek.

A fejlődés első korszaka sok alapvető reformot valósított meg, különösen az alsófokú oktatásban és a felnőttoktatásban, a kultúra demokratizálása szellemében. A szemléletben – éppúgy, mint a politikában – különböző áramlatok érvényesültek, melyek közül a leghatásosabb a marxizmus és a „népi” írók ideológiája volt, a legszélesebb körű befolyással viszont a vallás és különösen a katolikus egyház rendelkezett.

2. Az új korszakot az egyházi iskolák államosítása vezette be, amely lehetővé tette az alsófokú oktatás egységesítését. Ekkor indulhatott meg a középfokú oktatás kiterjesztése és differenciálása. 1949-ben az általános gimnáziumok mellett a különféle szakirányú intézményekből létrejöttek az ipari, mezőgazdasági, közgazdasági technikumok, a tanító- és óvónőképzők. Kialakult a szakmunkásképzés új rendszere, amely az általános iskolára épült, és általában 2–3 éves képzést írt elő.

Az egyetemi és főiskolai oktatásban újat hozott az 1949-es reform, amely a szakosítottabb, tervszerűbb és szervezettebb szakemberképzést, az oktatók és a hallgatók társadalmi összetételének megváltoztatását és a marxizmus-leninizmus uralkodóvá tételét tűzte ki célul. A munkaerőgazdálkodás szempontjainak érvényesítése és a munkás- és parasztszármazású fiatalok számarányának növelése érdekében az 1952–53-as tanévtől az egyetemeken és a főiskolákon bevezették a felvételi vizsgát. A szakérettségire előkészítő tanfolyamok időtartamát ugyanakkor meghosszabbították. Bevezették az esti mellett a levelező oktatást is.

A Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetősége 1950 márciusában határozatot hozott, amely a közoktatásban különösen két eredményt emelt ki: azt, hogy az egyetemek és főiskolák első évfolyamaira beiratkozott hallgatók fele munkás- és parasztszármazású volt, és azt, hogy megkezdődött a középiskolai és az egyetemi reform végrehajtása, a tananyagok átdolgozása. A határozat megállapította, hogy a munkás- és parasztfiatalok továbbtanulása még nem mindenütt biztosított, hogy egyes tankönyvek kiadása késik, hogy a középiskolák és egyetemek nem kapcsolódnak megfelelően a termeléshez, s hogy jelentős befolyást gyakorol a tanintézetekre a burzsoá ideológia és különösen a klerikális reakció. A hibák és lemaradások okát a határozat nem az objektív feltételekben kereste, hanem „az ellenség kártevő, szabotáló tevékenységében és a népi demokrácia ellen irányuló aknamunkájában”.³

Az 1949 óta hozott intézkedések és ez a határozat jól tükrözik a helyes és a helytelen tendenciák keveredését ebben az időszakban. Helyes volt, hogy napirendre tűzték a közoktatás szocialista átalakítását mint a társadalmi-politikai fejlődés természetszerű következményét, s ezzel kapcsolatban az oktatás tartalmának átalakítását a marxizmus-leninizmus tudományos szemlélete alapján. Helyes volt, hogy nagy súlyt helyeztek az új értelmiség nevelésére és a munkás- és parasztfiatalok továbbta-

³ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozatai. Budapest 1951. 177. oldal.

nulására. Helyes volt a közép- és felsőfokú oktatás szakmai differenciálása, s ezzel kapcsolatban a szervezeti változtatások elhatározása.

Helytelen volt viszont, hogy a szervezeti reformokat – főleg a középfokú oktatásban – nem gondolták következetesen végig, hogy a tantervekben és tankönyvekben a legdogmatikusabban értelmezett marxizmust érvényesítették, s ezzel a tudományos világnézetet diszkreditálták. Törést okozott az új értelmiség nevelésében a népi kollégiumok és az École Normale Supérieure mintájára működő, több mint fél évszázados Eötvös-kollégium megszüntetése. Az utóbbit mint polgári jellegű elit intézményt számolták fel, az előbbieket „népiességük” miatt. 1949 szeptemberében a Politikai Bizottság határozatában a népi kollégiumi mozgalomnak és vezetőinek azt vetették szemére, hogy a kollégiumokat igyekeztek elszigetelni a párttól, hogy megengedhetetlen liberalizmust és türelmességet tanúsítottak a „parasztimádó” ideológiával szemben, hogy elzárkóztak a párt vezetése alatt álló ifjúsági mozgalomtól és diákszervezetektől, hogy elhanyagolták a szakmai képzést, s végül, hogy egyes vezetők a kommunista erkölcsöt is súlyosan megsértették. (Jancsó Miklós *Fényes szelek* című filmje jól tükrözi a népi kollégiumok hangulatát.)

A nagy eredmények ellenére a közoktatásban viszonylag hamar jelentkeztek az ellentmondások is. Már az 1953. júniusi határozat után megindultak a viták az oktatás újabb reformjáról, s ezek nyomán a Központi Vezetőség 1954 januárjában határozatot hozott a közoktatás helyzetéről és feladatairól. Miután megállapította, hogy az általános iskola milyen jelentős helyet vívott ki magának a tömegek oktatásában, hogy a technikumok kiterjedt hálózata jött létre, hogy nőtt a tanulók létszáma és különösen a munkás- és parasztszármazású tanulók számaránya a középiskolákban és az egyetemeken, a határozat felhívta a figyelmet, hogy nem fordítottak elég gondot az általános iskolára, túlfeszítették és túlszakosították a közép- és felsőoktatást, az illetékes szervek nem foglalkoztak megfelelően az oktatás tartalmával, az osztályszempontok érvényesítése közben a felső-

oktatásban elhanyagolták a nevelőmunkát, nem támaszkodtak eléggé a pedagógusok eredményeire, kezdeményezéseire, nem alakult ki az iskolai és a szülői nevelés egysége. Mindezen hiányok pótlására és hibák kiküszöbölésére célul tűzték ki, hogy be kell vezetni a szakrendszerű oktatást a falusi általános iskolákban is (tehát érvényesíteni kell a követelményt, hogy a felső tagozaton szaktanárok oktassanak), a középiskolákban az addigi beiskolázási keretet kell megtartani, de a megyékben jobban kell elosztani a középfokú intézményeket, s a túlzott szakosítást e téren csökkenteni kell. Az egyetemeken és főiskolákon befagyasztották a hallgatólétszámot, viszont az oktatási színvonal emelését helyezték előtérbe. Tartalmilag fontos a határozatnak az a pontja, amely előírta: „egész közoktatásunkban biztosítani kell nemzeti kultúránk értékeinek fokozottabb megbecsülését”. De a marxizmus dogmatikus értelmezésének felszámolására a határozat nem szólított fel.⁴

3. Bár 1954 után e határozat végrehajtása érdekében intézkedéseket tettek, a következő évek nem voltak alkalmasak arra, hogy a közoktatásban lényeges változások történjenek. Átfogó reformra már csak a konszolidáció előrehaladtával, 1961-ben került sor, amikor a Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusának (1959) iránymutatása alapján törvény jelent meg az új oktatási rendszerről. Ez a törvény a célokat a következőképpen határozta meg: közelebb kell vinni az iskolát a gyakorlat-hoz, minden iskolatípusban a tanulókat fel kell készíteni a termelőmunkában való részvételre, emelni kell a korszerű általános és szakmai műveltség színvonalát, kerülni kell a túlzott megterhelést, jobban tekintetbe kell venni az életkori sajátosságokat, a szocialista világnézet és erkölcs alapján igazi hazafiakat, jellemes és törvénytisztelő állampolgárokat kell nevelni. Az oktatási törvény a tankötelezettség időtartamát az eddigi 9 évről 10-re emelte (a 16. életévig), és a tovább nem tanulókat kötelezte, hogy ún. továbbképző iskolába járjanak.

⁴ Lásd *Társadalmi Szemle*, 1954. 1. sz. – *Erdey-Grúz Tibor: Közoktatásunk helyzete és feladatai. Társadalmi Szemle*, 1954. 3. sz.

Az általános iskolákban – a reform nyomán – nőtt a természettudományos tantárgyak szerepe, jelentősebb helyet kapott a nyelvoktatás, s önálló tantárgyként jelentkezett a gyakorlati foglalkozás. Az egyéni érdeklődést tekintetbe véve az általános iskolákban és a gimnáziumokban szakosított tantervű osztályokat lehetett bevezetni. A középiskolai oktatásban nagy változást jelentett, hogy a technikumok helyét a szakközépiskolák vették át, amelyeknek célja az, hogy egyszerre nyújtsanak megfelelő általános műveltséget és szakképzettséget. Egyes technikumokat felsőfokú tanintézetekké szerveztek át. A gimnáziumokban áttértek az úgynevezett 5+1-es rendszerre, tehát 5 napon át elméleti, a 6. napon pedig gyakorlati oktatás folyt. A reform célul tűzte ki, hogy lényegében minden fiatal elvégezzen valamilyen középiskolát.⁵

A reform a felsőfokú oktatásban is meghatározott bizonyos irányelveket, de ott lényegesebb szervezeti változásokra később került sor.

Rövidesen kiderült azonban, hogy a reform sok jó elem mellett elhamarkodott intézkedéseket is tartalmazott, amelyeket kísérletezések nélkül vezettek be. Az a célkitűzés, hogy minden fiatalnak középiskolát kell elvégeznie, beleütközött a társadalmi realitásokba, az ipar és a mezőgazdaság munkaerő-szükségleteibe, de a kulturális háttér elmaradottságába is. A gimnáziumi szakmai előképzés, amely arra lett volna jó, hogy a tanulók szakmunkás végzettséget is szerezhessenek, az adott körülmények között – a megfelelő eszközök hiányában – nem volt megvalósítható. A gyakorlati oktatást magában az iskolában objektív nehézségek (műhelyek, szakképzett oktatók hiánya) akadályozták, az üzemekkel, termelőszövetkezetekkel való kapcsolatok nem bizonyultak termékenyek. A szakközépiskola nem

⁵ Lásd III/1961. sz. törvényt a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről. In Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye. 1945–1972. 1. köt. Törvények és törvényerejű rendeletek. Budapest 1973. 159. old. – Továbbá lásd a XXVII/1965. sz. kormányrendeletet a középfokú oktatási intézményekről. In uo. 2. köt. Minisztertanácsi rendeletek és minisztertanácsi határozatok. 407. old.

tudta betölteni a szakmunkásképzés funkcióit, s ezért ennek igazi bázisa az iparitanuló-iskola maradt.

1965 júniusában a Politikai Bizottság határozatot hozott az oktatási reform végrehajtásának tapasztalatairól és a további feladatokról. A határozat megállapította, hogy az új tantervek és az új tankönyvek bevezetésével jelentős az előrehaladás. Ugyanakkor elítélte az egész reform túlméretezettségét, azt, hogy „az oktatási reform eddigi meghatározott üteme nagyobb anyagi feltételeket követel meg, mint amit a társadalom e célra jelenleg fordíthat”. Leszögezte, hogy a középfokú képzés általánossá tételét „túlságosan rövid időre tűzték ki, és a reform végrehajtásának eddigi menetében a középfokú képzést egyesek hibásan úgy értelmezték, hogy minden tanuló valamilyen középiskolában tanul tovább”. „A gimnáziumban bevezetett 5+1-es oktatási rendszerben a munkára való nevelés csak ott járt eredménnyel, ahol a feltételek megfelelőek, és ahol a tanulókkal tervszerűen és hozzáértéssel foglalkoznak”, másutt azonban a tanulók feleslegesen töltötték idejüket, és ez pedagógiaiilag is károsan hatott. A határozat újból az általános iskolák fejlesztését hangsúlyozta, nagy jelentőséget tulajdonított az ipari és mezőgazdasági szakmunkásképző iskolának, a középiskolai oktatásban a szakközépiskolák súlyát és jelentőségét emelte ki és a még meglevő technikumokat javasolta szakközépiskolákká átalakítani.⁶

E határozat nyomán a gimnáziumokban megszűnt a kötelező szakmai előképzés, a szakközépiskolákban pedig az oktatás célját úgy határozták meg, hogy az érettségi bizonyítvány felsőfokú továbbtanulásra és középfokú szakmai végzettséget igénylő munka végzésére jogosítson. 1969-ben törvény született a szakmunkásképző iskola reformjáról, amely több fokozatot alapított meg az előképzettség terén, és lehetővé tette, hogy bizo-

⁶ Az MSZMP Politikai Bizottságának határozata az oktatási reform eddigi végrehajtásának főbb tapasztalatairól és további feladatokról. In A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1963-1966. Budapest 1968.

nyos feltételek mellett, rövidebb képzési idővel a szakmunkás-képzettségük is elvégezhessek a gimnáziumot vagy a szakközépiskolát. Ezzel megszűnt a szakmunkásképző iskola zsákutca jellege.⁷

A felsőoktatásban a hatvanas évek elején ugyancsak reformra került sor, mindenekelőtt tartalmi szempontból. A reform új elemei a következők voltak: a gyakorlattal való kapcsolat hangsúlyozása, de ugyanakkor a túlzott specializáció elvetése és az alapozó tantárgyak előtérbe állítása, a marxista-leninista világnézet megismertetése, mégpedig a szaktárgyakon keresztül is, az önálló gondolkodásra való nevelés kiemelése, s mindezzel kapcsolatban az oktatás tartalmának megváltoztatása, a tantervek revíziója, az új módszerek, főleg a kiscsoportos foglalkozás, a szemináriumi, laboratóriumi munka előtérbe állítása.

Nagy változást hozott az egész politikai atmoszféra, de főleg a megfelelő egyetemi kiválasztás szempontjából a VIII. pártkongresszusnak (1962) az a határozata, amely az egyetemi-főiskolai felvételeknél – társadalmi fejlődésünk előrehaladásának megfelelően – megszüntette a származás szerinti kategorizálást. A Politikai Bizottság 1963-ban elfogadott újabb határozata megerősítette a VIII. kongresszusnak ezt az állásfoglalását, a felvételt a középiskolai eredményektől erősebben függővé tette, ugyanakkor a kulturális szempontból hátrányosabb helyzetben levő fiatalok jobb felkészülésének biztosítását szorgalmazta. Új alapokra helyezte az ösztöndíjpolitikát, mégpedig úgy, hogy a tanulmányi eredményeket állította előtérbe, de emellett differenciáltabbá vált a szülők anyagi helyzete alapján a szociális támogatás rendszere is. Nagy erőfeszítések történtek a diákotthonok munkájának megjavítására és arra, hogy a hallgatók megfelelően vegyenek részt az egyetemek, főiskolák életében a KISZ útján.⁸

⁷ Lásd a VI/1969. sz. törvényt a szakmunkásképzésről. In Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye. 1945–1972. 1. köt. 284–286. old.

⁸ Lásd Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a felsőoktatási intézmények felvételi rendszeréről és a származás szerinti kategorizálás megszüntetéséből adódó egyéb feladatokról. In A Magyar Szocialista

1956 után még nagy számban jelentkeztek munkások és parasztok a dolgozók általános iskoláiba, és létszámuk a hatvanas évek elején 117 000 fő körül alakult ki. A hatvanas évek közepétől azonban számuk jelentősen visszaesett. 1973–74-ben már csak mintegy 50 ezer esti és levelező hallgatót tartottak számon. Hozzá kell tenni azonban, hogy az utóbbi években ismét öröndetes növekedés tapasztalható a dolgozók általános iskoláinak tanulólétszámaiban. A középiskolák esti és levelező tagozatos létszámában elég nagy ingadozás mutatkozik az egész vizsgált időszakban. Az elmúlt években nőtt az esti és főleg a levelező tagozaton egyetemi és főiskolai tanulmányokat folytatók száma: 1975–76-ban 64 300 nappali tagozatra beiratkozott hallgató mellett 43 000 volt esti és levelező tagozatos, akiknek többsége azonban – éppúgy, mint az esti és levelező középiskolásoké – nem munkás és paraszt foglalkozású, háromnegyed részük viszont fizikai dolgozó gyermeke, s többségük 30 éven aluli. Ez azt jelenti, hogy megváltozott – legalábbis közép- és felsőfokon – az esti és levelező oktatás társadalmi funkciója. A felnőttoktatásban ma nem elsősorban a társadalmi hátrányok felszámolásáról van szó, hanem a még meglevő kulturális egyenlőtlenségből fakadó lemaradás ilyen úton való részbeni kiküszöböléséről, az egyetemi felvételi rendszer bizonyos hiányosságának korrekciójáról és a szakmai továbbképzés biztosításáról.

A közoktatás ügye mindezekkel a változásokkal nem került nyugvópontra, a tudományos-technikai forradalom hatásának erőteljesebb jelentkezése hazánkban, a szocialista viszonyok fejlődése ismételten napirendre tűzte korszerűsítését. 1972-ben az MSZMP Központi Bizottsága újra megvizsgálta az állami oktatás helyzetét, és határozatot hozott a legfőbb tennivalókról,

Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1963–1966. – Lásd továbbá a III/1961. sz. törvényt a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről. In Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye 1945–1972. 1. köt. 159–160. old.; a XXII/1962. sz. törvényerejű rendeletet a felsőoktatási intézményekről. In uo. 447–450. old.; a XXV/1969. sz. kormányrendeletet az egyetemekről és az egyetemi jellegű főiskolákról. In uo. 2. köt. 570–573. old.

mégpedig rövidebb és hosszabb távra. Megállapította, hogy 1961 óta jelentős eredményeket értünk el, hiszen egyrészt sikerült az óvodai oktatást kifejleszteni, másrészt a tankötelezettek 90–91%-a elvégzi az általános iskolát, az általános iskolát végzettek 82–84%-a továbbtanul, s ezen belül 53–55%-uk szakmunkásképző iskolákban, 45–47%-uk pedig középiskolában. Fejlődött a szakmunkásképzés, főleg 1965 után, bár még mindig sok nehézséggel küzd, részben a nem kielégítő felszereltség és a pedagógushiány következtében. A legnagyobb eredményeket az oktatás tartalmi fejlesztésében értük el, de nem mindenütt, mert például a szakközépiskolák képzési célja irreálisnak bizonyult. A felsőfokú oktatásban javult az alapozó képzés és egyes szakokon a differenciálás a szakmai irányultságnak megfelelően. Elmaradás van azonban még mindig az anyagi feltételek megteremtésében, nem teljesen megoldott az általános és a szakmai képzés összekapcsolása, s végül sok ellentmondást vet fel a felvételi rendszer. A legfőbb gondot mégis az egész oktatás-nevelés végeredménye okozza: az, hogy a fiatalok egy része sem világnézetileg, sem az általános műveltség, sem a szakképzettség szempontjából nincs megfelelően felkészítve az új feladatokra. A határozat megállapítja, hogy „marxista világnézeti és politikai nevelésünk gyengeségei jórészt a túlterhelő, sokszor megtaníthatatlan és a valóságtól elszakadt, elméletieskedő tananyagokból fakadnak. Erkölcsi nevelésünk esetében pedig negatív társadalmi, környezeti hatások mellett a társadalmi-közösségi tapasztalatok korlátozott volta – a közösségi nevelés gyengesége – is lényeges ok.”⁹

Mindezek alapján a határozat az oktatómunka javítására és korszerűsítésére helyezi a hangsúlyt. Ezen belül a matematikai és az anyanyelvi, az állampolgári, a gazdasági és politikai ismeretek oktatásának korszerűsítését sürgeti. Javasolja, hogy nagyobb mértékben vegyék tekintetbe az oktatásban az egyéni képességeket, s legyen választási lehetőség a tantárgyak között

⁹ Az állam oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. Budapest 1972. 79. old.

a középiskolákban. A pedagógiai módszereket illetően kifogásolja, hogy sok a tanári szereplés, és háttérbe szorul a tanulók aktivitása. A felsőoktatásban a felvételeknél a származás szerinti kategorizálás megszüntetését továbbra is helyesnek tartja, egyrészt a társadalmi struktúra megváltozása, másrészt a társadalmi osztályoknak és rétegeknek a szocializmushoz való új viszonya, s végül annak alapján, hogy a felsőoktatásban megállt a fizikai dolgozók gyermekei arányszámának csökkenése. Szorgalmazza azonban a fizikai dolgozók gyermekeinek továbbtanulását, s a legfontosabb teendőt e szempontból a kulturális hátrányok felszámolásában látja. Nagy hangsúllyal foglalkozik a dolgozók munka melletti szervezett oktatásával; ez ugyanis jelentős szerepet tölthet be az iskoláztatás ellentmondásainak, többek között a felvételi rendszerrel együtt járó társadalmi feszültségeknek a feloldásában. Előtérbe állítja a pedagógus munkáját, továbbképzését és különösen önállóságát. Fontosnak tartja a neveléstudomány továbbfejlesztését, a közoktatás távlati tervének kidolgozását, a gazdasági feltételek jobb biztosítását.

A feladatokat – köztük a már felsoroltakat is – a határozat két csoportra osztja: rövid, illetve hosszabb távon megoldandókra. Az első kategóriába tartozik az általános iskola, a szakmunkásképzés fejlesztése, a középiskolák képzési célkitűzéseinek és a munkaerő- és szakember-szükséglet összhangjának megteremtése, az ifjúság nevelésének és aktivitásának javítása, az oktatás irányításának fejlesztése, a személyi és anyagi feltételek megteremtése. A második kategóriába az oktatás-nevelés új tartalmának kialakítása, az iskolarendszer továbbfejlesztése, a felsőfokú szakemberképzésben a kétfokozatú oktatás formáinak kidolgozása és a tudományos kutatómunka kibontakoztatása. A párthatározat végrehajtására megtörténtek az első intézkedések. Sor került az általános és a középiskolai tantervek anyagának csökkentésére. Megváltozott az értékelési és osztályozási rendszer. Kísérletek indultak különböző tantárgyak, különösen egyes természettudományi tantárgyak újszerű oktatá-

*Az oktatásban részesülők száma (nappali, esti és levelező tagozaton együtt)
1000 fő*

Tanév	Óvodai ellátásban	Általános iskolai oktatásban	Szakmun- kás- képzésben	Közép- iskolai oktatásban	Felsőfokú oktatásban	Összesen
részesülők száma						
1937/38	112,1	1096,0	65,3	52,3	11,7	1337,4
1946/47	84,1	1099,6	39,7	72,1	25,3	1320,8
1947/48	115,0	1126,6	47,4	79,1	26,1	1394,2
1948/49	—	1188,1	53,1	82,0	22,6	1345,8
1949/50	98,9	1202,1	60,2	94,0	23,2	1478,4
1950/51	106,4	1279,3	56,8	107,9	32,5	1582,9
1951/52	121,2	1234,3	60,2	122,3	40,4	1578,4
1952/53	130,1	1244,7	57,5	139,5	49,4	1621,2
1953/54	131,9	1265,2	45,5	164,4	53,3	1660,3
1954/55	118,4	1249,8	52,2	162,5	47,5	1630,4
1955/56	145,9	1249,2	61,7	155,3	45,4	1657,5
1956/57	167,8	1276,3	75,4	172,8	42,6	1734,9
1957/58	162,2	1275,2	88,7	159,4	35,9	1721,4
1958/59	176,6	1292,8	101,6	177,7	34,0	1776,7
1959/60	179,8	1381,5	116,6	204,4	38,0	1920,3
1960/61	183,8	1491,6	125,3	241,0	44,6	2086,3
1961/62	171,6	1535,7	134,8	283,7	53,3	2179,1
1962/63	177,8	1584,7	144,0	333,7	67,3	2307,5
1963/64	184,3	1585,4	151,2	385,4	82,3	2388,6
1964/65	187,4	1537,8	163,9	417,4	91,9	2398,4
1965/66	189,4	1475,0	172,4	407,5	94,0	2338,3
1966/67	192,0	1425,0	183,6	375,7	89,5	2265,8
1967/68	197,0	1365,9	194,6	351,2	83,9	2192,6
1968/69	203,6	1282,7	212,3	335,3	78,7	2112,6
1969/70	213,1	1200,4	223,8	337,1	78,9	2053,3
1970/71	227,3	1137,3	223,2	347,2	80,5	2015,5
1971/72	246,7	1092,1	211,3	351,5	86,3	1987,9
1972/73	270,1	1068,5	196,6	346,5	90,9	1972,6
1973/74	296,1	1081,1	185,6	348,8	98,1	2009,7
1974/75	315,6	1102,1	174,9	374,6	103,4	2070,6
1975/76	329,4	1110,9	164,6	382,5	107,6	2095,0

sára. A felnőttoktatásban az általános iskola felsőbb osztályainak elvégzését korszerűsített és a körülményekhez alkalmazott tananyaghoz kötötték, a szakmai továbbképzés új formáit vezették be, s az egész felnőttoktatásban érdekeltté tették az üzemeket és a vállalatokat. A távlati feladatok szempontjából nagy jelentősége van a korszerű műveltség összetételével kapcsolatos munkálatoknak és az új iskolarendszer kialakítása körüli vitáknak.¹⁰

4. Végigtekintettük az oktatáspolitikai útját, s most a tájékoztatás megkönnyítésére összefoglaljuk az iskolarendszer legfőbb jellemzőit az 1976-os állapot alapján. Az iskolarendszerhez számítjuk egyre inkább az *óvodát*, amely elvileg 3 évig foglalkozik a gyermekekkel. Az 1975/76-os tanévben a 3–6 éves gyermekek 76%-a járt óvodába, szám szerint 329 000 gyermek. Az otthon nevelkedő gyermekek számára iskolaelőkészítő foglalkozásokat szerveznek. Ezeken a gyermekek 25%-a vett részt; így az 1. osztályosok több mint 90%-a kapott bevezetést a közösségi életbe és a tanulásba. Az óvodai hálózat – melynek fejlesztéséből jelentősen kiveszik részüket az üzemek, vállalatok, intézmények is – a tervek szerint 1985-ben a megfelelő korúak 80%-át fogja befogadni.

A tankötelezettség hatéves korban kezdődik és tizenhat éves korig tart. Minden hatéves gyermeket megvizsgálják iskolaérettség szempontjából, s ha az eredmény pozitív, beiratkozhat az általános iskola 1. osztályába. Az általános iskola 8 évfolyamos, 4–4 osztályos alsó, illetve felső tagozatból áll. Az alsó tagozatos osztályokat általában egy-egy osztálytanító tanítja, bár egyre gyakoribb, hogy bizonyos tárgyak oktatását (ének, testnevelés, rajz) szaktanárok látják el. A felső tagozatban szaktanári rendszerben folyik az oktatás.

A tovább nem tanulók közül azoknak, akik nem érték el a 16. életévüket, ún. *továbbképző iskolába* kell járniuk. Ez az is-

¹⁰ Vö. A Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalásai és ajánlása a távlati műveltség tartalmára és az iskolai nevelő tevékenység fejlesztésére. Budapest 1976.

Az általános iskola óraterve

Tantárgy	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
	évfolyam							
Magyar nyelv és irodalom	–	–	–	–	6	5	5	5
Olvasás	–	5	4	4	–	–	–	–
Írás	10	2	2	2	–	–	–	–
Fogalmazás	–	–	2	2	–	–	–	–
Nyelvtan- helyesírás	–	3	3	3	–	–	–	–
Környezetism.	1	2	2	2	–	–	–	–
Orosz nyelv	–	–	–	–	3	3	3	3
Történelem	–	–	–	–	2	2	2	2
Földrajz	–	–	–	–	2	2	2	2
Számtan- mértan	5	6	6	6	5	5	4	4
Fizika	–	–	–	–	–	2	2	2
Kémia	–	–	–	–	–	–	2	2
Élővilág	–	–	–	–	2	2	2	2
Gyakorlati foglalkozás	1	1	2	2	2	2	2	2
Rajz	–	1	1	2	2	2	2	2
Ének-zene	1	2	2	2	2	2	2	2
Testnevelés*	3	3	3	3	3	3	3	3
Osztályfőnöki óra	–	–	–	–	1	1	1	1
Heti óraszám	21	25	27	28	30	31	32	32

* Az 1. osztályban „Játék”.

kola heti kétszeri alkalommal 3–3 órás foglalkozást nyújt. A továbbtanulók arányának gyors növekedésével ebben az iskola-típusban évről évre alacsonyabb a létszám.

A *szakmunkásképző iskola* általában az általános iskolára épül, tanulmányi ideje a szakmák nagy többségében 3 év. A műszaki fejlesztés, automatizálás fokozódásával párhuzamosan néhány szakmában kívánatos – egyeseknél előírt – a középiskolai végzettség (pl. elektronikai műszerészek stb.). Ezek számára a tanulmányi idő két év. A szakmunkásképző iskolai oktatást az utóbbi években korszerűsítették, növelték a közismereti órák

számát és ezzel széleskörűen megalapozták a szakmunkásvizsgát tett fiatalok rövidített tanulmányi idejű szakközépiskolai továbbtanulásának lehetőségét.

A *szakközépiskola* négy év alatt általános képzést, továbbá több rokon szakma közös alapjait átfogó középfokú elméleti és gyakorlati szakmai képzést nyújt. A tanulmányokat *érettségi* vizsga zárja, bizonyos szakmákban az érettségi vizsgával egyidejűleg szakmunkásvizsgát is tehetnek a tanulók. A szakközépiskolai érettségi továbbtanulásra jogosít, illetve a szakiránynak megfelelő munkavállalásra képesít.

Az ugyancsak 4 osztályos *gimnázium* a legrégebbi hagyományokat felmutató iskolatípus Magyarországon, és kettős funkciója van: egyrészt egyetemi és főiskolai tanulmányokra készít elő, másrészt speciális szakképzést nem igénylő munkavállalásra nevel. Több mint egy évtizede szakosított tantervű osztályok nyíltak a gimnáziumokban; elsősorban *idegennyelvi*, *matematikai* és *természettudományos* tagozatos osztályok, amelyekbe a tanulók több mint 40 %-a jár.

A gimnáziumi tanulmányokat is érettségi vizsga zárja. Az *érettségi vizsga letétele nem kötelező*, de megszerzése az egyetemi, főiskolai felvételi vizsgára való jelentkezés feltétele és segítője, hiszen bizonyos tárgyaknál az írásbeli érettségi vizsga anyaga megegyezik a felvételi vizsga anyagával és így módon összekapcsolható.

Szinte minden felsőfokú képesítést kívánó szakmában működik egyetem vagy főiskola, számuk összesen 56. A tanulmányi idő különböző, 3-tól 5 évig terjed általában. A végzősök diplomát kapnak és meghirdetett állásokra pályázhatnak. A legtöbb szakmában több az állás, mint a jelentkező, de a felajánlott munkahelyek nem mindig felelnek meg az igényeknek. Különösen nehézségbe ütközik vidéken a pedagógus- és orvosi állások betöltése. A legtöbb területen szakemberhiány van, a diplomás munkanélküliség ismeretlen jelenség. Időnként bizonyos területeken – a munkaerő-szükséglet nem kielégítő felmérése és tervezése miatt – többletek jelentkeznek, s ilyenkor

előfordul, hogy nem mindig a felkészültségnek megfelelően helyezkednek el a végzősök.

A gimnázium óraterve

Tantárgy	I.	II.	III.	IV.
	évfolyam			
Magyar nyelv	2	1	1	1
Magyar irodalom	2	3	3	3
Történelem	2	3	3	3
Világnézetünk alapjai	—	—	—	3
Orosz nyelv	4	3	3	2
Második idegen nyelv	2	2	3**	3**
Matematika	5	4	4	4
Fizika	—	3	3	4
Kémia	2	2	2	—
Biológia	2	2	2/0	2
Pszichológia	—	—	0/2	—
Földrajz	2	2	2	—
Rajz és műalkotás elemzése	2	—	—	1
Ének-zene	1	1	1	1
Testnevelés	3	3	3	3
Gyakorlati foglalkozás	3*	3*	3**	3**
Osztályfőnöki óra	1	1	1	1

* Az I-II. osztályban az iskola igazgatója dönt a tantárgyak oktatásáról.

** A III-IV. osztályban a kettő közül a tanulók választanak egyet.

Minden iskolai fokon és minden iskolatípusban működnek esti és levelező iskolák.

Tandíjat csak az egyetemi hallgatók egy része fizet, mégpedig félévenként 100-tól 1300 Ft-ig, a szülők anyagi helyzetétől függően. 1975-ben 16 500 hallgató fizetett tandíjat, az összes nap-pali tagozatosok 25,6 %-a, egy hallgatóra egy félévre átlagosan 355 Ft jutott. A diákok tanulmányi ösztöndíjban és más anyagi támogatásban részesülnek. Havi 100–1000 forint összegű ösztöndíjban és (ettől függetlenül is) 100–300 forint szociális támogatásban részesíthetők a középiskolai, egyetemi és főiskolai hallgatók. Az ösztöndíj nagyságát elsősorban a tanulmányi

1975-ben az egyetemek és más felsőfokú intézmények száma és a képzési idő tanulmányi áganként

Az intézmények		Karok	Képzési idő (nappali tagozaton)
típusa	száma		
Egyetemi szintű intézmények:			
Tudományegyetemek	(4)	Állam és Jogtudományi kar	4,5
		Bölcsészettudományi kar	5
		Természettudományi kar	5
Közgazdaságtudományi Egyetem	(1)	Ipari kar	4
		Kereskedelmi kar	4
		Általános Közgazdasági kar	4-5
Orvostudományi Egyetemek	(4)	Ált. Orvostudományi kar	6
		Fogorvostudományi kar	5
		Gyógyszerésztudományi kar	4,5
Műszaki Egyetemek	(3)	Gépészmérnöki kar	5
		Villamosmérnöki kar	5
		Vegyészmérnöki kar	5
		Bányamérnöki kar	5
		Kohómérnöki kar	5
		Építészmérnöki kar	5
		Közlekedésmérnöki kar	5
Agrártudományi Egyetemek	(3)	Mezőgazdaságtudományi kar	5
		Mezőgazdasági Gépész- mérnöki kar	5
Állatorvostudományi Egyetem	(1)		5
Kertészeti Egyetem	(1)	Termesztési kar	5
		Tartósítóipari kar	5
Erdészeti és Faipari Egyetem	(1)	Erdőmérnöki kar	5
		Faipari Mérnöki kar	5
Művészeti Főiskolák	(4)		4-5 (7)
Egyéb felsőfokú oktatási intézmények:			
Műszaki főiskolák és egyetemi főiskolai karok (7)			3
Mezőgazdasági főiskolák és egyetemi főiskolai karok (2)			3
Gazdasági jellegű főiskolák (3)			3
Élelmiszeripari Főiskola (1)			3
Tanárképző főiskolák (5)			4
Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola (1)			4
Testnevelési Főiskola (1)			4
Tanítóképző intézetek (8)			3
Óvónőképző intézetek (4)			2
Mozgássérültek Nevelőképző és Nevelő Intézete (1)			4
Orvostovábbképző Intézet (1)			3

eredmény, kisebb mértékben a családban egy főre jutó átlagjövedelem, a szociális támogatás mértékét elsősorban az utóbbi határozza meg. Az ösztöndíjak és általában a szociális támogatás odaítélésére, az ösztöndíj, illetve a támogatás mértékére a tanulók és hallgatók bizottságai tesznek javaslatot. A társadalmi, szociális segítség valamilyen formáját élvezzi a felső fokon tanulók több mint 80%-a. Az esti, levelező tagozaton tanuló dolgozók általános és középiskolában 6–15, egyetemen és főiskolán 30–36 nap pótszabadságot kapnak.

5. Ha végigtekintünk közoktatásunk harmincéves fejlődésén, megállapíthatjuk, hogy mind az intézményi rendszer kifejlesztésében, mind az oktatás tartalmában, a nevelés színvonalában, mind a hallgatók számának növekedésében és társadalmi összetételében, mind pedig a pedagógusok számában és felkészültségében jeles eredmények születtek.

Joggal kérdezhetjük, vajon nemzetközileg nézve a népesség milyen százaléka, milyen fokon vesz részt az oktatásban, és mindez mennyiben felel meg a tudományos-technikai forradalom és a társadalmi haladás követelményeinek? Ha az UNESCO-statisztikák alapján a megfelelő népesség százalékában megnézzük, hogy hányan és milyen fokon tanulnak, megállapíthatjuk, hogy az általános iskolát végzettek szempontjából az összehasonlítás előnyös eredményeket ad, a középiskolai tanulók számarányát tekintve nem rosszabb a helyzet Magyarországon, mint pl. Angliában, s a harmadik fokozaton, tehát felső fokon, a hallgatók száma meghaladja az angliait vagy a német szövetségi köztársaságbelit is.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy elfeledkezhetnénk arról az évi 15–20 ezer fiatalról, akik nem végzik el az általános iskola nyolc osztályát, s akik ilyen módon folyamatosan növelik az alacsony műveltségi színvonalú lakosság számát. Gondot okoz a felnőttoktatás alakulása is, bár az utóbbi években bizonyos fellendülés mutatkozik ezen a területen. Mindenesetre igaz az, hogy a 25–39 éves népesség több mint egyötöde nem végezte el az általános iskola nyolc osztályát. Nyilvánvaló, hogy az

Az oktatásban részesülő fiatalok a megfelelő korú népesség %-ában

	1950	1956	1975
Óvodás gyermekek a 3-6 éves népesség %-ában	23,5	31,7	75,5
Általános iskolába járó 6-13 évesek a megfelelő korú népesség %-ában	96,5	98,2	98,4
Szakmunkás tanulók a 14-16 éves népesség %-ában	12,8	16,7	39,8
Középiskolai tanulók a 14-17 éves népesség %-ában	16,2	21,1	36,1
Felsőfokú oktatásban részesülők a 18-22 éves népesség %-ában	3,4	4,0	6,9

alacsony fokú általános műveltség akadályozza a munka színvonalának emelését, a világnézet és az életmód megfelelő alakítását. Problematikus az is, hogy mi az optimálisnak mondható hallgatói létszám a felső fokon. A Szovjetunióban 1972-ben a 20-24 éves népesség 22,3%-a tanult felső fokon. Magyarországon csak 10,7%-a. E tekintetben a Német Demokratikus Köztársaság és Lengyelország is megelőzi Magyarországot.

A 7 éves és idősebb népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása

Év	Az általános iskola 8 évfolyamánál alacsonyabb végzettségű	Az általános iskola 8 évfolyamát elvégezte	Érettségizett	Felsőfokú oklevelet szerzett
	% -ban			
1949	82,0	13,6	3,3	1,1
1960	71,3	21,7	5,1	1,9
1975	47,7	36,9	11,7	4,0

A korszerűség jele, hogy a közép- és felsőfokú tanintézetekben végzettek szakmai összetétele a múlthoz képest jelentősen megváltozott. 1938-ban 6880 fő végzett gimnáziumot, 2035 közgazdasági középiskolát, 1763 tanítóképzőt, 82 óvónőképzőt. 1973-ban gimnáziumot 35 517, ipari szakközépiskolát 18 552,

mezőgazdaságit 3606, közgazdaságit 7046, kereskedelmet 2329, egészségügyit 2704 fő. (1938-ban összesen 10 859 diák érettségizett, 1975-ben 71 892.) A felsőfokú oktatási intézményekben 1938-ban 2304-en szereztek oklevelet, közülük 750 fő a jogtudományi, 373 a bölcsészettudományi, 370 fő az orvostudományi karon, 256 a műszaki, 141 a mezőgazdasági és 133 a közgazdasági egyetemen. 1975-ben összesen 24 276-an szereztek oklevelet, közülük legtöbben, 8874-en műszaki egyetemen végeztek, őket követik 2978-an a mezőgazdasági egyetemet, 2527-en a tanárképzőt végzetek, s 1085 az orvostudományi, 1026 a bölcsészettudományi, 898 a természettudományi (a kettő együtt szerepel az 1938-as adatokban) és csak 673 a jogi diplomás. Ez a változás már 1950-ben megkezdődött és a tudományos-technikai fejlődés, a társadalmi szükségletek irányában módosította a magyar értelmiség foglalkozási struktúráját.

Bár az arányok általában megfelelők, ez nem jelenti azt, hogy teljesen ki lehet elégíteni a munkaerő-szükségletet, s hogy bizonyos aránytalanságok ne keletkeznének egyes szakmák utánpótlásában. Elég csak arra felhívni a figyelmet, hogy noha a pedagógusok száma megközelíti a 90 000-et, több helyütt mégis pedagógushiánnyal küszködnek, részben a fiatalok más irányú elhelyezkedése, részben a helytelen orientáció miatt. A munkaerő-gazdálkodás és az úgynevezett beiskolázás közötti összefüggések távolról sem olyan egyszerűek a tervgazdaságban, mint ahogyan sokan képzelik, és pedig nemcsak azért, mert a munkaerő-szükséglet felmérése nem elég pontos, hanem azért sem, mert az egyéni elképzelések gyakran nem találkoznak a társadalmi szükségletekkel.

A szocialista közoktatás nagy eredménye, hogy jelentősen megnőtt azoknak a fizikai dolgozóktól származó gyerekeknek, azaz munkás- és parasztfiataloknak a száma, akik közép-, illetve felsőfokú iskolát végeztek. Ezen a téren azonban sok ellentmondást találunk, ami újból és újból politikai vitákat szül. Ezt bizonyítják az 1962 óta megjelent különböző pártállásfoglalások, amelyek újból és újból megerősítik a származás szerinti

*Az oktatási intézményekben végzettek évi átlagos száma
(1000 fő)*

Oktatási fokozat, tagozat	1933– 1938	1953– 1959	1960– 1965	1966– 1975	1966–1975. évek átlaga az 1933–1938. évek átlagának %-ában
	években végzettek átlagos száma				
Általános iskolát eredményesen végzettek					
nappali tagozaton	32,3	103,7	139,3	151,0	467,5
esti-levelező tagozaton	–	6,5	29,9	15,8	–
együtt	32,3	110,2	169,2	166,8	516,4
Szaktanulmányvizsgát tettek	15,0	21,4	41,9	61,9	412,7
Gimnáziumban érettségizettek					
nappali tagozaton	5,7	13,2	24,2	23,9	507,0
esti-levelező tagozaton	–	1,2	4,9	3,4	–
együtt	5,7	14,4	29,1	37,3	654,4
Szakmai képzést nyújtó középiskolákban érettségizettek					
nappali tagozaton	3,8	11,5	11,4	22,2	584,2
esti-levelező tagozaton	–	3,1	9,7	16,0	–
együtt	3,8	14,6	21,1	38,2	1005,3
Középiskolában érettsé- gizettek					
nappali tagozaton	9,5	24,7	35,6	51,1	537,9
esti-levelező tagozaton	–	4,3	14,6	24,4	–
együtt	9,5	29,0	50,2	75,5	794,7
Felsőfokú oklevelet szereztek					
nappali tagozaton	2,4	–	6,2	11,8	491,7
esti-levelező tagozaton	–	–	2,7	8,4	–
együtt	2,4	6,8	8,9	20,2	841,7

kategorizálás megszüntetésének helyességét. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a felsőfokú oktatásban résztvevők közel 40%-ának fizikai dolgozó családból való származása nem nyugtatja meg sem az 1962-es határozat ellenzőit, sem azokat, akik még mindig túlzottnak tartják a munkás- és parasztfiataloknak nyújtott támogatást. Mindkét részről a felvételi rendszert hibáz-

tatják, pedig a problémák nem ott kezdődnek, legfeljebb ott tőzödnének. 1960-ban a mezőgazdasági fizikai dolgozók ezer 14–17 éves gyermeke közül 101 és a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók ugyanennyi gyermeke közül 202 volt középiskolás. 1970-ben a megfelelő számok a következők: 168 és 223. Ez arra utal, hogy már a középiskolákban sem kielégítő a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya. Felsőfokú oktatásban 1960-ban a mezőgazdasági fizikai dolgozók ezer 18–24 éves gyermeke közül 14, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekei közül 19 vett részt. 1970-ben e számok így változnak: 17, 31. Feltűnő, hogy a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeinek kategóriájában viszonylag kicsi az emelkedés, míg a nem mezőgazdasági fizikai dolgozóknál elég jelentős, és megegyezik azzal, amit a szellemi dolgozók kategóriájába tartozóknál találunk.

E néhány számadatból arra következtethetünk, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekei esetében elsősorban a középiskolai, de még inkább a szakmunkásvégzettséget kívánja meg, viszont az ipari munkások gyermekei nagyobb számban tanulnak tovább felsőoktatási intézményekben.

Bár ezt a tendenciát természetesnek kell tartanunk, azt nem mondhatjuk, hogy minden szempontból helyeselhető. Probléma ugyanis az, hogy a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekei közül kevesen kerülnek a szellemi dolgozók csoportjába, és pedig nem elsősorban gazdasági, hanem inkább kulturális okok miatt. S ez még akkor is gondot okoz, ha csökkent a mezőgazdasági dolgozók számaránya a népesség egészében.

Már az általános iskolákban megfigyelhető, hogy a fizikai dolgozók gyakran hátrányos családi körülményei erősen befolyásolják a gyermekek tanulását. A hátrány mindenekelőtt a lakások zsúfoltságával, az anyagilag rendezetlen viszonyokkal vagy a szülők közömbösségével, műveletlenségével függ össze. De nemcsak a felsoroltak okoznak hátrányt, hanem a segítség és az ellenőrzés hiánya is. A fizikai dolgozók tudják a legkevésbé ellenőrizni a gyermekek otthoni tanulását és felkelteni szellemi

érdeklődésüket. Házimunkával is ők terhelik meg leginkább a gyermekeket. Egy 1969-es felmérés szerint az általános iskola 7. osztályában félévkor a mezőgazdasági fizikai dolgozók 100 gyermeke közül csak 4 kapott ötös átlagosztályzatot, 23 négyest, 38 hármast, 21 kettest és 14 egyest. A szakmunkások gyermekeinél ezek a számok így alakultak, 7, 31, 31, 42, 10. A diplomás szellemi dolgozóknál pedig: 27, 50, 18, 2, 3. Amint azt a középiskolai tanulók tanulmányi átlagai mutatják, a hátrányt azután nehéz behozni. Az említett felmérés szerint a középiskolákban a mezőgazdasági fizikai dolgozók 100 gyermeke közül 26 ért el 5-től 3,8-ig terjedő tanulmányi átlagot, 51 tanuló 3,7 és 2,8 közöttit, s 23 ennél is gyengébbet. Ezzel szemben a diplomás szellemi foglalkozású szülők gyermekei közül az első kategóriába került 45, a másodikba 37, a harmadikba 18 fő. A fizikai dolgozók gyermekeinél 100 közül 78 nem folytatott külön tanulmányokat, a diplomás szellemiekénél viszont csak 46.

Középiskolai tanulók pályaválasztása (1969)

Szülő (eltartó) foglalkozása	100 tanuló közül a középiskola befejezése után					
	felső- oktatás- ban	szak- mun- kas- képzés- ben	egyéb helyen	össze- sen tovább kiván tanulni	munkát vállal	nem döntött
Mezőgazdasági fizikai	33	11	12	56	34	10
Nem mezőgazdasági fizikai	39	11	10	60	30	10
Fizikai együtt	38	11	10	59	31	10
Szellemi (diplomás)	71	8	5	84	10	6
Szellemi (nem diplomás)	54	8	6	68	25	7
Szellemi együtt	61	8	5	74	19	7
Egyéb	44	7	5	56	31	13
Összesen	47	10	8	65	26	9

1969-ben megkérdezték a középiskolásokat, hol kívánnak továbbtanulni. A mezőgazdasági fizikai dolgozók 100 gyermeke közül 33-an, a nem mezőgazdaságiaké közül 39-en, a diplomás szellemi dolgozóké közül 71-en akartak felsőfokú oktatási in-

tézményekben továbbtanulni. Ezek a számok arra utalnak, hogy a szándékot illetően nem olyan nagy a különbség a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekei között, mint amilyen a valóságban, ami azt is jelenti, hogy az előbbieik számarányát a megfelelő feltételek biztosításával növelni lehet.

Emellett a felnőttoktatás megfelelő rendszerének kialakításával módot kell adni arra, hogy a tapasztalt mezőgazdasági vagy ipari munkások közül többen továbbtanulhassanak. s részben mint közvéleményt alakító munkások és parasztok, részben mint értelmiségiek vegyenek részt a társadalom életében.

A közoktatás fontos problémája marad, hogy a korszerű általános műveltséget milyen elemekből állítsuk össze, milyen tantárgyak keretében oktassuk és milyen módszerekkel. E tekintetben nyilvánvaló, hogy a matematikai és a nyelvi kultúra előtérbe állítása, a természettudományi és a társadalomtudományi tárgyak tanításának megjavítása (és ahol lehet, jobb összefogása), az audiovizuális eszközök felhasználása, a rádió és televízió bekapcsolása sok újat hozhat. A tantervi és tananyagbeli változtatásoknál azonban tekintetbe kell vennünk, hogy az iskola nem taníthat meg mindent, s nagymértékben kell támaszkodni az iskolán kívüli művelődési formákra és lehetőségekre. Ez viszont szükségessé teszi, hogy az ifjúságot jobban bekapcsolják a közművelődésbe, s tanulásának-nevelésének komplexebb, tehát iskolai és iskolán kívüli „integrált” tervét alakítsák ki. Szükségessé teszi továbbá azt is, hogy az úgynevezett permanens művelődés elvei érvényesüljenek a felnőttoktatásban és a közművelődésben, és ennek érdekében a kettőt jobban össze is kell kapcsolni.

Az iskolának nemcsak tudást kell adnia, hanem világnézetet, magatartást, életmódot is kell formálnia. Reális humanizmus alapján álló, kritikai szellemű nevelésre van szükség, ugyanis az átmeneti társadalom nevelésügyének egyik nagy problémája éppen az, hogy másképp válaszol az olyan jelenségekre, amelyek ellentmondanak a szocialista társadalom céljainak, mint az élet maga. Ha az iskola az ideális társadalom képét festi meg, a va-

lóságba kikerülő fiatal csalódottan veszi észre a kettő közti különbséget. Ez a csalódottság gyakran közömbössé tesz, sőt cinizmushoz és nihilizmushoz vezethet. Ezzel a tapasztalattal szemben nem vértéz fel a leegyszerűsített és kötelező tanyagként kezelt kompendium-marxizmus. Ezért a kritikai szellemre nevelő és a reális humanizmust érvényesítő elméletre és tapasztalatra egyaránt támaszkodó nevelés lehet csak hatékony. A kritikai szellem kifejlesztése egyszerre kívánja meg az értelmi és az érzelmi nevelés eszközeinek felhasználását. A marxizmus-leninizmus világnézete nemcsak abból a felismerésből fakad, hogy a világ és a társadalom törvényszerűségeit a dialektikus és történelmi materializmus alapján meg lehet magyarázni, hanem abból a felháborodásból is, amelyet a társadalmi egyenlőtlenség, az elnyomás, a kizsákmányolás szül. A hazafiság nem pusztán azon alapszik, hogy valaki értelmileg azonosítja magát egy nép kultúrájával és múltjával, hanem azon is, hogy szereti-e szülőföldjét, azt a környezetet, amelyben felnőtt, cselekvő ember lett. Internacionalista is úgy lesz az ember, hogy felismeri a nacionalizmus kártevéseit, és érzelmileg is közösséget vállal az elnyomottakkal és kizsákmányoltakkal, s mindazokkal, akik vele együtt gondolkoznak és éreznek szerte a világban. A szocialista erkölcsöt nemcsak az a belátás támogatja, hogy valamiféle „társadalmi szerződés” alapján az egyéneknek egy magasabb rendű közösséget kell megteremteniük, amely lehetővé teszi a termelés, a fogyasztás fejlesztését, s ezzel együtt az emberibb életmódot, hanem az a meggyőződés is, hogy az emberi viszonylatoknak, az emberek közötti kapcsolatoknak a humánus szellemében kell fejlődniük. Ennek az értelmi és érzelmi nevelésnek az egységét még sok helyütt nem sikerült megteremteni. Mindezek következtében még nem alakult ki olyan állampolgári nevelés, amely kiformálhatná a fejlett szocialista társadalom citoyen-típusát, aki más módon forradalmár, mint az elődei voltak, de forradalmár – a kor követelményeinek megfelelően.

A NÉPMŰVELÉSTŐL A KÖZMŰVELŐDÉSIG

1. A legutóbbi időkig Magyarországon a közművelődésre a népművelés szót használták, amely azt a régi aufklárista törekvést fejezte ki, hogy az értelmiség vegyen részt a tömegek és különösen a parasztság műveltségi színvonalának emelésében.¹ Tu-

¹ A témához lásd: A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Az Országos Népművelési Konferencia vitaanyaga. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest 1970. – A művelődésügy helyzete és fejlődése 1966–1970 közötti időben. Művelődésügyi Minisztérium 1970. – Közművelődés 1965–1972. KSH. Budapest 1973. – Közművelődési adatgyűjtemény. KSH. Budapest 1973. – Statisztikai Tájékoztató 1972. A közművelődés összefoglaló adatai. Összeállította: Ekés Mihályné. Művelődésügyi Minisztérium. 1973. – *Aczél György*: Népművelés a szocialista társadalomban. In Eszménk erejével. Budapest 1971. – *Boros Sándor*: Érdekeltség, érdeklődés, művelődés. *Társadalmi Szemle*, 1974. 2. sz. – *Huszár Tibor*: Közművelődés, közösség, társadalom. *Valóság*, 1974. 5. sz. – *Füleki József*: Kérdőjelek a közművelődésben. *Társadalmi Szemle*, 1972. 7–8. sz. – *Kovács Ferenc*: A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1971. 2. sz. – *László-Bencsik Sándor*: Műveletlenek-e a munkások? *Társadalmi Szemle*, 1973. 11. sz. – *Nagy Sándor*: A közművelődés költségvetése. *Népművelés*, 1974. 3. sz. – *Vitányi Iván*: A közművelődés távlatai. *Társadalmi Szemle*, 1973. 2. sz. – Szocialista Kultúra és szórakozás. Vita a *Kritika* 1972. 7.–1973. 3. számaiban. – A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Budapest 1974. – *Varga Lajosné dr.*: A magyar könyvkiadás 30 éve. 1945–1974. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése 1975. – Az alakuló ember. Szerk. Lux Alfréd. Budapest 1976. – A kulturális nevelőmunkára vonatkozó fontosabb jogszabályok, útmutatások. Összeáll. és szerk. Simó Tibor, Budapest 1975. – Törvény a közművelődésről. Összeáll. Bíró Zoltán és dr. Für Sándor. Budapest 1976. – A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. Országos Közművelődési Tanács. Budapest 1976.

lajdonképpen ennek a fogalomnak a továbbélése volt megfigyelhető abban a mozgalomban, amelyet 1945 után a koalíciós kormányzat felkarolt, s amelyet „szabad művelődésnek” neveztek.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iskolán kívüli népművelési ügyosztálya és tanácsadó szerve, az Országos Szabad Művelődési Tanács 1945 végén kezdte meg működését. 1946 áprilisában a miniszter a következőképpen határozta meg a szabad művelődés értelmét: „Fiatal demokráciánk nem mondhat le arról, hogy világszemléletileg is helyes irányban világosítsa fel az évtizedeken át rosszul vezetett tömegeket. A világnézeti neveléssel azonban egyenrangúnak tartja a magyar tömegek tárgyi, szakmai, általános műveltségi képzését.”² Az ideológiát akkor a „népi írók eszméi határozták meg, hiszen a szabad művelődésbe jórészt a Nemzeti Parasztpárthoz tartozó értelmiség kapcsolódott be, különösen falun,”³ ahol ekkor még az egyházak és a jobboldali pártok hatottak, amelyek kulturális szervezeteiket a szocialista átalakulás ellen vonultatták fel. A szabad művelődés segített a klerikális reakció elleni harcban, a parasztság politikai és műveltségi színvonalának emelésében, még ha sok helyütt a kisparaszti elképzeléseket táplálta is.

A munkásság körében legnagyobb hatása a Szociáldemokrata Párt kulturális tevékenységének volt, amely a szervezett munkásság egy részére és jelentős kulturális hagyományokra támaszkodott. A magyar kommunisták is a munkásság körében fejtették ki kulturális munkájukat, de megpróbáltak falun önállóan is fellépni. Ez utóbbi tevékenység nem volt elég széles körű és megosztotta a haladó erőket, ezért hamarosan sor került a szabad művelődési intézményekkel való együttműködésre.

A két munkáspárt egyesülési kongresszusa 1948-ban a népművelés programját is meghatározta mind világnézeti, mind

² Magyar művelődéspolitikai. Budapest 1946. 84. old.

³ H. Sas Judit: A „szabad művelődési” korszak néhány problémája. *Népművelési Értesítő*, 1960. 1. és 2. sz. – H. Sas Judit: A magyar népművelés története 1920–1948. Budapest 1962. – *Kérékgyártó Elemér*: A karácsonyista ideológia bírálatához. Budapest 1956.

szakmai-tartalmi, mind pedig intézményi szempontból. Erre támaszkodva a *Művelt Nép* című hetilap megindulásakor Révai József a népművelés feladatait így foglalta össze: „A kultúrforradalom, »a népművelés« a szó legátfogóbb értelmében: nemcsak abban áll, hogy a kultúrának új »vásárlóközönsége« jelentkezik, hogy munkások, parasztok százezrei és milliói tanulni, művelődni akarnak. Ez a dolognak csak egyik oldala: bár

Az intézmények száma

Év	Tanács közművelődési könyvtárak	Szak- szerve- zeti	Mozik	Szin- házak	Tanács kezelésében működő művelődési otthonok	Szak- szerve- zet	Egyéb szerv	Múze- um
száma								
1950	1739	2594	1549	27	433	—	—	62
1951	2972	3900	2084	20	1279	—	—	68
1952	3417	6534	2446	20	1633	407	—	74
1953	3860	6500	2752	20	1858	—	—	76
1954	4333	6270	2945	26	1887	257	—	79
1955	4461	6244	3653	30	1943	240	—	83
1956	4474	—	3931	31	1969	—	—	82
1957	4271	4228	4152	32	2022	289	—	88
1958	4360	4969	4359	32	1961	333	—	89
1959	4581	5411	4424	33	—	314	—	90
1960	4668	5105	4558	32	2460	310	—	93
1961	4880	4396	4522	32	2520	322	—	98
1962	5051	4442	4478	32	2728	818	286	108
1963	5316	4593	4465	32	2815	923	175	121
1964	5492	4080	4461	30	2932	756	210	132
1965	5403	4009	4435	30	2945	748	185	142
1966	5425	4089	4359	30	2994	659	170	144
1967	5439	4056	4248	33	3026	631	141	148
1968	5397	3888	4033	33	2976	569	143	154
1969	5371	3819	3981	33	2989	545	139	180
1970	5293	3958	3879	34	2985	530	141	183
1971	5260	3585	3813	34	2998	495	141	185
1972	5190	3530	3756	34	2229	453	143	189
1973	5143	3492	3680	34	2266	437	112	195
1974	5111	3185	3648	34	2288	411	125	197
1975	5069	3213	3595	34	2308	373	124	207

fölöttébb pozitív oldala. A másik oldala, hogy a kultúráért jelentkező, művelődni akaró néptömegek *új tartalmú* kultúrát akarnak, olyat, amely segíti őket munkájukban, harcaikban, öntudatuk fejlődésében, olyat, amely fegyver a kezükben a szocializmus építésénél.” Hangsúlyozza Révai, hogy a szocialista kultúra népi kultúra, de ennek nincs köze a narodnyik népiességhez. „A népművészetre azért építünk, mert ez egyik eleme a néphez való kulturális visszatérésnek.” Egyébként a népi kultúra nemcsak paraszti kultúra, „beletartozik mindaz, ami egészséges és nagy a magyar klasszikus kultúrában: Munkácsytól Erkel Ferencig, Mikszáthtól Móricz Zsigmondig, Petőfitől Adyig és József Attiláig. A magyar kultúra nagyjaiban nemcsak és nem elsősorban osztálykorlátaikat, polgári jellegüket kell látnunk, hanem elsősorban *népi* jellegüket.”⁴ Ez a program erősen irodalom- vagy művészetközpontú, s ez jellemző a népművelésre hosszú ideig, bár történnek erőfeszítések a tudományos ismeretek terjesztésére is. Tartalmilag minden területen érvényesíti – a dogmatikus politika eredményeként – az „átpolitizálást”, az aktuális politika közvetlen szolgálatát, a marxizmus leegyszerűsített felfogását.

E korszak legnagyobb eredménye, hogy kialakult a népművelés intézményhálózata. A Népművelési Minisztérium ösztönzésére népkönyvtárak és művelődési otthonok százai jöttek létre, és kifejlődött – részben a lap- és könyvkiadás, részben a Szabad Föld Téli Esték elnevezésű mozgalom keretében – az ismeretterjesztés, lendületet vett az öntevékeny művészeti mozgalom, melynek gondozását a Népművelési Intézet vállalta. A népművelés szolgálatába álltak különböző hivatásos kultúraterjesztő intézmények is, a színházaktól a könyvkiadóig. Ez volt az az időszak, amikor a nagy tömegek először találkozhattak a könyvvel, a színházzal, a filmmel. Erről az időszakról szólva nem lehet eléggé becsülni azt a szenvedélyességet, amellyel e korszak tudósai, írói, színészei, filmrendezői, képzőművészei, zeneszerzői,

⁴ Révai József: Irodalmi tanulmányok. Budapest 1950. 279. és 280. old.

előadóművészei, oktatói igyekeztek hozzájárulni a kulturális demokrácia megvalósításához.

2. 1953 után ugyanazok a változások és viták jelentkeztek a népművelésben is, mint amelyeket a politikában és a kultúra más területein megfigyelhettünk. Szervezetileg a legnagyobb változást – az értelmiségi politika bizonyos módosulása következte-

A művelődés egyéb lehetőségei

Év	Kiadott könyvek és füzetek		Kiadott időszaki sajtótermékek		Közművelődési könyvtárak		Rádió	Tele- vízió	Kiadott hang- lemezek száma (ezer- ben)
	száma	pél- dány száma (millió- ban)	száma	pél- dány- száma (millió- ban)	állo- mánya (millióban)	köl- csön- zött kötetei	előfizetők száma (ezerben)		
1950	4 219	60,6	334	474,5	2,2	–	619,5	–	–
1951	5 042	55,6	416	507,4	3,8	–	701,4	–	–
1952	6 577	44,4	478	519,8	5,2	–	886,7	–	304,6
1953	9 058	47,1	531	510,6	6,1	17,2	1079,6	–	376,7
1954	11 652	37,8	512	545,7	6,9	21,9	1270,2	–	476,6
1955	5 207	32,5	632	580,5	7,8	25,8	1432,2	–	771,2
1956	4 584	30,3	531	533,1	–	–	1587,3	–	775,2
1957	3 456	31,7	546	549,3	8,4	20,8	1774,3	–	1177,5
1958	4 001	36,2	577	579,5	9,0	24,1	1962,7	16,0	1708,4
1959	6 332	42,7	542	627,8	10,3	29,3	2102,4	52,6	2420,6
1960	5 335	41,6	590	704,6	11,1	30,2	2223,7	103,7	2270,0
1961	5 672	47,2	622	752,8	11,6	32,7	2314,1	205,8	2165,6
1962	5 256	45,5	634	785,8	13,1	37,7	2390,2	325,1	1920,4
1963	4 770	51,9	692	825,2	14,9	41,4	2452,3	471,4	1549,1
1964	4 789	51,9	702	879,8	16,6	46,2	2484,5	674,7	1797,4
1965	4 629	53,0	696	874,4	18,1	49,6	2484,2	831,2	2110,4
1966	5 259	53,3	690	919,1	19,8	52,4	2485,0	996,3	2628,7
1967	5 301	56,5	752	991,5	21,3	53,2	2478,8	1168,8	3325,6
1968	5 030	56,2	786	1027,7	22,1	54,2	2514,2	1397,5	3302,7
1969	4 831	56,1	840	1068,5	23,6	54,1	2531,4	1595,6	3686,4
1970	5 238	57,8	859	1101,0	24,7	54,8	2530,3	1768,6	2873,6
1971	6 468	61,0	867	1131,3	26,1	55,9	2542,5	1942,7	2895,5
1972	7 293	70,0	882	1162,6	27,3	57,7	2542,2	2084,7	3068,3
1973	7 581	71,3	907	1183,5	28,2	56,5	2533,2	2199,1	3142,9
1974	88 050	77,1	920	1236,4	29,9	56,4	2541,0	2295,5	3166,5
1975	8 603	81,8	896	1249,1	31,6	54,7	2537,4	2390,4	3430,8

ben – a Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat létrehozása jelentette, amely átvette a néhány évvel korábban megszűntetett Természettudományi Társulat hagyományait, s vállalta a társadalomtudományi ismeretterjesztést is. Ez a szervezet egyszerre kívánt az ismeretterjesztés szervező központja és az értelmiség mozgalma lenni. 1956 előtt fórumain főleg társadalomtudományi vitáknak adott teret, amelyek az egyre erőteljesebben jelentkező revizionizmus hatása alatt eltorzultak, s végül is nem tudományos, hanem politikai polémikák lettek.

Jó vonása volt az 1953 utáni fejlődésnek, hogy megnőtt a helyi kezdeményezés, és ezzel érdekeltőbbé lehetett tenni a tömegeket a hagyományok ápolásában, amelyekre az 1953. júniusi párthatározat külön is felhívta a figyelmet. A dogmatizmus szűkös és ellentmondásos múltfelfogása után olyan szemlélet lett úrrá, amely a hagyományok megítélésében nem állított fel világnézeti kritériumokat, s nacionalista törekvéseknek adott teret. Ezt a kritikátlanságot segítette az is, hogy a kommunisták között sem volt egyetértés az értelmezésben, hol csak politikai-ideológiai szempontok alapján ítélték, hol pedig magukénak

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat adatai

Év	Ismeretterjesztő		Szabad- egyetemre	Nyelv- tanfolyamra
	előadások	előadás- kon részt vevők		
	száma (ezerben)		beiratkozott hallgatók	
1953	35	2061		
1960	53	3165	9	10
1966	93	4702	20	24
1970	99	4496	18	24
1975	103	4560	19	41
1975. év az				
1960. év %-ában	194,3	144,1	201,3	404,4
1970. év az				
1960. év %-ában	186,8	142,1	195,0	231,3
1975. év az				
1970. év %-ában	104,0	101,4	104,8	174,9

vallották mindazt, amit a magyar kultúra létrehozott. Gondot okozott az is, hogy feltámadtak a régi magyar polgári és kispolgári szórakoztató ipar termékei, s az úgynevezett „fogyasztói” kultúra termékei kezdtek megjelenni Magyarországon. Ezek megítélésében sem volt egységes kritikai álláspont: hol magasztalták az operettet mint tömegműfajt, hol pedig mint a legsilányabb terméket ítélték el, hol elítélték a nyugat-európai divatok utánzóit, hol természetesnek és korszerűnek tartották. Olyan ellentmondások jelentkeztek most már nyíltan, amelyeket az előző években részben adminisztratív eszközökkel is háttérbe szorítottak, s amelyeket a művelődéspolitikai nem tudott feloldani, mert erre sem az objektív, sem a szubjektív feltételek nem voltak meg.

3. 1956 után a népművelés lényegében az előző fél évtizedben kialakult szervezetben folytatta munkáját, de fokozatosan változó tartalommal és módszerekkel. Ebben az időben a hivatásos kulturális intézmények egy része elfordult a szélesebb körű népművelési tevékenységtől, részben azért, mert a közönség differenciálódott, s így megelégedhettek azzal, hogy csak egyes rétegekre orientálódjanak, részben pedig azért, mert a rádió és főleg a televízió hatékony konkurensként jelentkezett. Ugyanakkor más intézmények, például a könyvtárak tevékenysége kiteljesedett, a múzeumok fejlődésével pedig egy új ismeretterjesztő forma került előtérbe. A tudomány és a technika eredményei iránti érdeklődés növekedésével a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat tevékenysége kiterjedélyesedett, s egyre nagyobb szerepet vállaltak az ismeretterjesztésben a szakszervezetek, a KISZ és a Népfront is.

Az öntevékenység formái megváltoztak. Háttérbe szorult a színjátszók, az énekkarok és a tánccsoportok munkája, ezzel szemben nőtt az igény az irodalmi színpadok, a zenélés és táncolás új formái iránt. A művészeti öntevékenység mellett egyre inkább jelentkeztek olyan aktivitások, amelyek az ismeretterjesztéshez vagy valamilyen manuális kézügyességet kívánó munkához kapcsolódtak. A művelődési otthonok egy része elnépte-

lenedett, sok helyütt azonban klubok jöttek létre, s így formálódtak ki kisebb közösségek, elsősorban az ifjúság körében, amelyek már a megváltozott formákat választották.

A művelődési tartalmakban és formákban mutatkozó változás kibővítette az értő közönséget és növelte választási lehetőségeit. Minthogy azonban a kultúra társadalmi presztízse bizonyos területeken és bizonyos rétegekben csökkent, a választék

A kulturális rendezvények látogatói

Év	Mozi	Színház, opera	Hang- verseny, esztádi- műsor	Cirkusz, varieté	Ismeret- terjesz- tő előadás	Mű- soros előadás	Múze- um
látogatók száma							
millióban		ezerben		millióban			
1950	47,1	3,0	380,0	1239,9	—	—	1,3
1951	62,6	4,1	632,7	1768,7	—	—	2,8
1952	68,5	6,0	1102,1	1846,2	—	—	3,2
1953	73,0	5,9	1366,8	1851,1	—	—	2,6
1954	97,7	6,1	1187,7	2230,4	—	—	2,1
1955	115,8	6,7	605,2	1960,4	—	—	2,2
1956	113,7	5,1	879,2	2246,5	—	—	2,6
1957	133,4	6,0	935,2	2266,1	—	—	3,1
1958	131,0	6,8	1073,3	2334,9	—	—	2,8
1959	134,8	6,5	1237,3	2258,0	—	—	3,0
1960	140,1	6,4	1397,8	1518,7	—	—	3,6
1961	135,4	6,3	1439,3	1564,2	—	—	4,0
1962	121,8	6,0	1521,9	1608,9	5,5	10,9	4,6
1963	115,7	5,8	1381,2	1578,0	5,0	10,4	4,4
1964	111,1	6,1	1395,2	1323,3	4,9	—	5,1
1965	106,0	6,0	1289,6	1215,7	4,5	7,9	5,6
1966	104,6	5,8	1430,2	1370,5	4,9	8,6	6,1
1967	96,8	6,1	1518,4	1119,1	4,8	8,5	6,0
1968	84,5	5,7	1603,6	1316,7	5,1	7,6	6,5
1969	82,3	5,5	1570,1	1226,8	5,0	7,2	6,8
1970	79,6	5,6	1589,5	287,1	4,7	6,8	7,2
1971	74,7	5,5	1612,9	1618,6	4,4	6,7	7,5
1972	74,4	5,6	1739,5	1705,1	4,4	6,9	7,9
1973	73,5	5,7	1920,9	1630,8	4,3	7,1	9,3
1974	77,9	6,0	2144,6	1756,2	4,5	7,1	10,5
1975	74,4	6,2	2503,1	1271,7	4,8	7,9	11,9

bővülése és a differenciálódás rossz irányba is hatott. Egyrészt bizonyos intézményekben közömbösség jelentkezett a nagy tömegek, munkások és parasztok művelődése iránt, másrészt a tömegek igényeire hivatkozva sokan terjesztői lettek a legsilányabb hazai vagy külföldi „fogyasztói” kultúrának. Tegyük mindehhez hozzá, hogy az értelmiség közművelődési, kulturális funkciója elhalványult, és a népművelést, az azzal való foglalkozást sokan olyan reszortfeladatnak tartották, amely csak a pedagógusok vagy a hivatásos népművelők dolga.⁵

A hatvanas évek vége felé már nyilvánvaló lett, hogy egyrészt a társadalomban végbement változások, s az említett kulturális jelenségek, másrészt a tudományos-technikai forradalom folytán újra át kell gondolni ennek a tevékenységnek a céljait, módszereit, intézményes formáit. A helyzet általános felmérésére először 1970-ben az Országos Népművelési Konferencián került sor, amely már felvetette a népművelés korszerű értelmezésének kérdését. A vitaanyag megállapította, hogy némelyek az öncélú amatőrködésre szűkítik le a közművelődést, mások nem vonják be ebbe a munkába az új közművelődési formákat, sokan a hagyományos eszközökre, a művelődési otthonokra, a könyvtárakra, a mozikra és a műkedvelő művészeti mozgalmakra korlátozzák ezt a tevékenységet. Általánosan elterjedt az a felfogás, amely a közművelődést nem az oktatásra épülő továbbművelődésnek tekinti. „A közművelődés – mondja a konferencia vitaanyaga – a különböző művelődési-közoktatási, közművelődési, tudományos és művészeti intézmények, a tömegközlelési eszközök, a társadalmi szervezetek kulturális nevelőmunkája révén megvalósuló, a társadalom fejlődő szükségleteire épülő, az egyének és csoportok műveltségét, személyiségét fejlesztő, mindezt az egyének öntevékenységének állandó erősítésével megvalósító

⁵ Ezzel kapcsolatban lásd: Köpeczi Béla: Társadalom, műveltség, értelmiség. *Népművelés*, 1972. 12. sz., *Látóhatár*, 1973. 2. sz., *Népművelés*, 1973. 9. sz. (Vitazáró). A *Népművelésben* lezajlott vitáról és a kérdéshez kapcsolódó egyéb irodalomról a *Látóhatár* 1974. 3. száma közöl részletes bibliográfiát.

tevékenység.⁶⁶ Talán ez a meghatározás túlságosan tág, hiszen tulajdonképpen felöleli az egész kulturális forradalmat, legalábbis a befogadó oldaláról, de jól jelzi a törekvést, amely a közművelődés tartalmának és rendszerének korszerűsítését sürgette.

A Központi Bizottság 1974 márciusában alapos előkészítő munkálatok után megtárgyalta a közművelődés helyzetét és fejlesztésének feladatait. A közművelődés a legnagyobb eredményeket az ismeretterjesztésben érte el, ahol előtérbe került a természettudományi-technikai, de a gazdasági kérdések iránti érdeklődés is. A művészetet értő közönség a lakosság 5–10%-a, további 20–25% ugyancsak érdeklődik az értékes alkotások iránt. Fejlődött az amatőrmozgalom, amelyben közel 200 000-en vesznek részt.

Tömegkulturális mozgalom

1. Az ismeretterjesztő munka főbb adatai

Év	Művelődési otthonok száma	Ismeretterjesztő előadások		1000 lakosra jutó ismeretterjesztő előadásban résztvevők száma	Ismeretterjesztő szakkörök		1000 lakosra jutó ismeretterjesztő szakköri tagok száma
		száma	résztvevők száma (ezerben)		száma	tagjainak száma 1000-ben	
1962	3832	96 232	5486	545	6573	168	17
1966	3823	103 526	4874	479	6366	167	16
1970	3656	109 159	4695	455	5787	151	15
1974	2824	105 933	4521	433	6297	182	17
1975	2805	110 781	4805	456	6390	191	18

1970. év az

1962. év

%-ában	95,4	113,4	85,6	–	88,0	89,9	–
--------	------	-------	------	---	------	------	---

1975. év az

1970. év

%-ában	76,7	101,5	102,3	–	110,4	126,0	–
--------	------	-------	-------	---	-------	-------	---

* Országos Népművelési Konferencia 1970. Budapest 1970. 148. old.

A Központi Bizottság elé terjesztett jelentés megállapította, hogy az intézményrendszer kibővült, s a közművelődési munka egészében ma már a rádió és a televízió vezető szerepet játszik, de növekedett a sajtó jelentősége is. A hagyományos intézményrendszer kiépülőben van, új művelődési otthonok, könyvtárak, múzeumok jöttek létre. A szűkebben értelmezett közművelődés irányításában, szervezésében mintegy 40 000-en dolgoznak, a személyi állomány felkészültségi színvonala emelkedett. Az állam 1972-ben 3,9 milliárdot fordított közművelődési célokra, a társadalmi szervezetek 442 milliót, s bár az elmúlt években van emelkedés a ráfordításokban, lelassultak a beruházások, és nem elegendő az egyes művelődési intézményeknek nyújtott támogatás.

2. Működő művészeti csoportok, rendezvények főbb adatai

Év	Működő művészeti csoportok		1000 lakosra jutó működő művészeti csoport-tagok száma	Műsoros estek		1000 lakosra jutó műsoros esten résztvevők száma
	száma	tagjainak száma (ezerben)		száma	résztvevőinek száma (ezerben)	
1962	14 945	299	30	50 369	10 883	1082
1966	11 709	244	24	40 538	8 551	840
1970	9 645	195	19	31 025	6 769	656
1974	10 633	210	20	34 564	7 059	676
1975	11 057	223	21	36 475	7 852	745
1970. év az 1962. év %-ában	64,5	65,2	63,3	61,6	62,2	60,6
1975. év az 1970. év %-ában	114,6	114,3	-	117,6	116,0	-

Az irányításban továbbra is koordinátlanság tapasztalható az állami intézmények között, de az állami és a társadalmi szervezetek között is, tartalmi, személyi, gazdasági szempontból,

ami a helyes orientálást, a rendelkezésre álló erőforrások jó felhasználását nem teszi lehetővé, csökkentí a munka hatékonyságát.

A határozat kimondja, hogy „a közművelődés az oktatási rendszer – mindenekelőtt az általános iskola – eredményeire alapozva juttassa el a tömegekhez népünk és az emberiség múltjának és jelenének haladó szellemű értékeit, szocialista eszmeiségű kulturális alkotásait, segítse elő a hazafias és internacionalista nevelést. A közművelődésnek hozzá kell járulnia a közéleti tevékenység fokozásához, segítenie kell a szocialista demokrácia további kiszélesítéséhez szükséges szellemi előfeltételek megteremtését. A közművelődés nem szűkíthető le a kultúra, a műveltség terjesztésére, közvetítésére; fontos feladata a szocialista életmód, életforma és magatartás kialakításának segítése, a szocialista eszmékkel való értelmi-érzelmi azonosulás, a közösségi szellem, a cselekvő erő, a közéleti aktivitás fejlesztése.”⁷

Az egyes osztályok és rétegek helyzetét vizsgálva, a határozat nagy súlyt helyez a munkásosztály műveltségi színvonalának emelésére és ezen belül az 50 kiemelt nagyüzem dolgozóinak általános műveltségi és szakmai továbbképzésére. A falusi lakosság szempontjából főleg a meglevő hátrányok leküzdését, a korszerű ismeretek terjesztését és a népművészeti hagyományok ápolását emeli ki. Az ifjúság művelődési lehetőségeinek további javítását és ezen belül különösen a közösségi működési formák kifejlesztését sürgeti. A nők vonatkozásában felhívja a figyelmet a családi, gyermeknevelési terhek súlyosságára, s az ezt tekintetbe vevő művelődési formák kialakítására. Szorgalmazza a munkahelyen az olyan érdekeltségi viszonyok kialakítását, amelyek a kultúra és a szakképzettség presztízsét emelik.

Az amatőrmozgalommal kapcsolatban főleg az aktivitás mozzanatát hangsúlyozza. A folyamatos művelődés feltételeinek megteremtését úgy orientálja, hogy szorosabb kapcsolat alakul-

⁷ A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Budapest 1974. 59–60. old.

jon ki a közoktatási és a közművelődési intézmények között. A szabad idő hasznos eltöltését vizsgálva a társadalmi tervezés, irányítás és befolyásolás szükségességét emeli ki, és a művelődésben, a szórakozásban, a sportolásban jelöli meg a főbb tevékenységi köröket. A művészeti alkotások népszerű terjesztési formáinak megteremtését sürgeti és a szocialista szellemű művek propagandáját kívánja erősíteni. A művészeti szövetségektől és a tudományos intézményektől nagyobb támogatást vár a közművelődés fejlesztéséhez.

Az intézményrendszer fejlesztése mellett szorgalmazza a különböző intézmények munkájának jobb összehangolását, nemcsak tartalmi, hanem gazdasági szempontból is. Előirányozza a közművelődés területén dolgozók képzettségének további javítását. Az irányítás terén nagy szerepet szán az Országos Közművelődési Tanácsnak és a megyei közművelődési bizottságoknak, melyeknek feladata a koordinálás a különböző állami és társadalmi szervek között. Az egész tevékenység irányítása szempontjából kiemeli a tömegszervezetek szerepét, a pártszervezetek felelősségét.

Ez a határozat részben régi gondokra tér ki és azok megoldását helyezi kilátásba, részben azonban felhívja a figyelmet az új lehetőségekre és feladatokra is, mind tartalmi, mind szervezeti, mind gazdasági vonatkozásban.

A határozat alapján közművelődési törvény készült, amelyet az országgyűlés 1976-ban fogadott el. A törvénytervezetet benyújtó miniszter a törvény szellemét így jellemezte: „Meghatározó alapgondolat benne a kultúra további demokratizálódásának elősegítése a közművelődés eszközeivel; továbbá, hogy a közművelődés új értelmezése szerepel benne, amely nem engedi leszűkíteni a fogalmat, hanem a teljes személyiség fejlesztésére vonatkoztatja, nem zárva ki belőle senkit és nem mentve fel a részvétel felelőssége alól egyetlen társadalmi réteget sem. Sőt, hangsúlyozza a család szerepét, utal a munkahelyek, lakóhelyek lehetőségeire, kötelezettségeire is. Követelményeket támaszt tehát minden szervezettel, minden művelődési intézménnyel szem-

ben, ideértve a közoktatás intézményeit éppúgy, mint a tömeg-tájékoztatási vagy a művészeti intézményeket.”⁸

4. A fejlődés ugrópontja tartalmilag a hagyományos és az új tömegkommunikációs intézmények, a lap- és könyvkiadás és -terjesztés, valamint a rádió és televízió munkájának megjavítása, jobb koordinálása a kulturális forradalom céljainak tudatos szolgálata alapján. Ebből a szempontból érdemes megvizsgálni a kultúra terjesztését szolgáló fontos csatornák tevékenységét, a könyvkiadásét, sajtóét, a rádióét és televízióét, s azokat a problémákat, amelyek főleg a szocialista tömegkultúra kialakítása terén merülnek fel.

A demokratizálást szolgálta a könyvkiadás volumenének nagyarányú növekedése, nem feltétlenül a művek számát, hanem a példányszámot tekintve. 1975-ben 8603 könyv és füzet jelent meg 81,8 millió példányban, 1938-ban 5611 művet adtak ki, de csak 16,8 millió példányban. Egy főre ma 7 példány jut, ami a legfejlettebb országokhoz képest is jó eredmény. Tovább lehetne egyébként emelni a művek és főleg a példányok számát, ha Magyarország nem szorulna nagy mértékben papír- és cellulóz-behozatalra. Legdinamikusabb a fejlődés az ifjúsági, tankönyv-, gyermek- és az ismeretterjesztő irodalomban, ami természetesnek tűnik: ez a három kiadási ág fordul a legnagyobb közönséghez. A tudományos és szakmai irodalomra viszont mindenekelőtt a kiadási kör bővülése, s ezzel együtt a művek számának növekedése jellemző.

A szocialista kiadáspolitika elsősorban az értékekre épül. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a szépirodalmi könyvkiadást, a „klasszikusok újjászületését” kell kiemelnünk. 1945 óta a legnagyobb példányszámban a magyar klasszikus regényírók közül Jókai, Móricz, Mikszáth művei jelentek meg, a költők közül Petőfi, Arany, Ady, József Attila kötetei. A külföldi klasszikus szépirodalom is részese ennek az újjászületésnek. Az amerikai irodalomból Mark Twain és Jack London a listavezető, az

⁸ Pozsgay Imre kulturális miniszter beszéde az országgyűlésen. *Nép-szabadság*, 1976. október 15.

angolból Shakespeare, Dickens, Defoe és Kipling. A franciából Verne, Balzac, Zola, Maupassant, Stendhal, France és Hugo. A németből a Grimm testvérek és Thomas Mann.

A mai magyar írók alkotásai közül a legnagyobb példányszám-ban – a szórakoztató irodalom termékei mellett – azok a művek jelentek meg, amelyek lényeges társadalmi-emberi kérdésekre hívták fel a figyelmet. Ugyanezt mondhatjuk el a mai külföldi irodalomról is, amelynek megjelenítésében a magyar könyvkiadás igazán nagyvonalú volt, hiszen nemcsak a legkiválóbb alkotásokat publikálta, hanem a sokszor csak divatos irányzatokat képviselő munkákat is, amelyek múló sikernek bizonyultak.

Az ismeretterjesztő könyvkiadásban ki kell emelnünk az összefoglaló művek, a sorozatok, a lexikonok és a „magas” ismeretterjesztést szolgáló könyvek publikálását. A társadalom-, műszaki, agrár-, orvostudományi szakmai könyvkiadásban

Könyvkiadás

Év	Könyvek és füzetek		Ebből			
	száma	példány-száma (ezerben)	szépirodalom		ismeretterjesztő irodalom	
			száma	példány-száma (ezerben)	száma	példány-száma (ezerben)
1938	5611	16 785,5	1129	6 529,5	1746	2 522,0
1948	4482	21 683,0	629	3 037,0	1282	2 541,8
1953	9058	47 133,1	436	3 201,5	2216	25 103,0
1960	5335	41 648,3	711	10 392,1	957	8 381,2
1966	5259	53 259,3	668	10 176,6	902	14 297,7
1970	5238	57 790,0	673	10 907,0	907	18 291,5
1975	8603	81 773,6	707	13 919,2	1720	23 597,0

1970. év az

1960. év

%-ában 98,2 138,8 94,7 105,0 94,8 218,2

1975. év az

1970. év

%-ában 164,2 141,5 105,1 127,6 189,6 129,0

ugyancsak előkelő helyet foglalnak el az összefoglaló munkák és kézikönyvek.

Érdekes megfigyelni, hogy ma mindenütt a világon nagyobb figyelemmel fordulnak a népszerű tudományos művek, mint a szépirodalom felé. A magyar olvasóközönség egy része tartja még magát a hagyományokhoz, de már nálunk is azt tapasztaljuk, hogy a tanulmányok, a vitairatok, a dokumentumműfajok előtérbe kerülnek. Ez újfajta kiadáspolitikát és terjesztést kíván meg, de a kutatók kilépését is a szűk szakma köréből.

Ma könyvkiadásunk tartalmi szempontból elsősorban két gonddal küzd. Az egyik az, hogy az adott nyomdai és papírellátási körülmények között miként lehet biztosítani a szépirodalomban és az ismeretterjesztésben az olcsó és tetszetős kivitelű zsebkönyvsorozatok kiadását. A másik gond az értékkritériumokkal függ össze. Nem kétséges, hogy szükség van szórakoztató művek kiadására is, de hol a határ e tekintetben? Ehhez kapcsolódik az a kérdés is, hogy könyvkiadásunk és könyvterjesztésünk miképpen támogatja a valóban értékes műveket és különösen a szocialista alkotásokat? A megfelelő példányszámpolitika kialakítása önmagában nem elegendő. Szükség van olyan könyvpropagandára is, amely az értékeket fel tudja mutatni és a közönség figyelmét fel tudja hívni rájuk. Az utóbbi időben törekvést látunk arra, hogy a könyvkiadás és a televízió valamennyire összehangolja tevékenységét, ezt az öröndetes kísérletezést tovább kell fejleszteni, mint ahogy a könyvkiadásnak – éppen elért eredményei alapján – jobban kell hatnia a közművelődés más csatornáira is.

A demokratizmust a könyvkultúrában a szocialista állam árpolitikája is szolgálja. A könyvek átlagára 1974-ben 21,50 (1 kg kenyér ára 3 Ft 60 fillér), a szépirodalomban 33,20, az ifjúsági és gyermekirodalomban 17,70, az ismeretterjesztő irodalomban 25,10, a tankönyveknél 6,90 Ft volt. A könyvterjesztő hálózat eljut az üzemekig és a termelőszövetkezetekig. Eredményeire jellemző, hogy 1951-ben a könyvforgalom értéke 143 millió Ft volt, 1975-ben 1,7 milliárd. A lakossági és a közületi könyvvá-

sárlás 1951-ben csaknem fele-fele arányban oszlott meg, 1975-ben viszont a lakossági vásárlás meghaladta az 1,4 milliárd forintot, és csak a többi jutott a közületekre. Ez azt jelenti, hogy évente 140 Ft-nyi, tehát körülbelül 6 kötetnyi könyvvásárlás jut egy lakosra, ha az írni-olvasni nem tudó gyermekeket is beleszámítjuk. Ha a könyvvásárlás volumenét ágazatonként vizsgáljuk, az első helyen áll a szépirodalom, az ifjúsági és gyermekirodalom, azt követi a tankönyv, amely évenként az egész könyveladásnak mintegy 10%-át teszi ki, majd az ismeretterjesztő irodalom.

A szocialista művelődéspolitikai céljait szolgálja a széleskörűen kiépített könyvtárhálózat, amelynek igénybevétele úgyszólván díjtalan, a beiratkozás évi 3 Ft-os összege jelképes hozzájárulásnak tekinthető.

A könyvforgalom alakulása és a könyvesboltok száma az 1951–1975. években

Év	Könyv- forgalom m/Ft-ban	ebből		Könyvesboltok száma		
		közületi	lakossági	Budapesten	vidéken	összesen
		vásárlás				
1951	143	64	70	58	121	179
1955	217	65	144	65	157	222
1960	554	125	429	83	219	302
1965	778	167	611	100	241	341
1970	1033	224	809	111	268	379
1971	1143	232	911	116	266	382
1972	1218	240	978	119	267	386
1973	1434	268	1166	122	256	378
1974	1617	311	1306	130	271	401
1975	1749	324	1465	133	288	421

A könyvtári állomány és ezen belül elsősorban a könyvek száma – a könyvkiadás növekedésével – viszonylag gyors ütemben nőtt az elmúlt évtizedben. Az összes könyvtári könyveknek mintegy a fele a nagyközönség számára hozzáférhető közművelődési könyvtáráké és további ötödrésze az iskolás fiatalok olvasási igényeinek szolgálatában áll.

Könyvtárak

1. A könyvtárak összefoglaló adatai

Év, könyvtár típusa	Könyvtárak száma	Könyvtárak állománya	Ebből a könyvek száma
		1000 könyvtári egységben	
1961	17 672	41 158	27 625
1965	17 564	55 052	38 549
1970	17 213	63 186	50 664
1974	15 218	85 139	61 862
Ebből:			
Tanácsi közművelődési	5 111	21 690	21 364
Szakszervezeti közművelődési	3 185	8 170	8 170
Tudományos és szak-	1 833	43 643	20 692
Általános iskolai	4 625	7 317	7 317
Középiskolai	464	4 319	4 319
1970. év az 1961. év %-ában	97,4	153,5	183,4
1974. év az 1970. év %-ában	88,4	134,7	122,1

2. A közművelődési könyvtárak adatai

Év	Könyvtárak száma	Össz-állomány (ezer könyvtári egység)	Beiratkozott olvasók száma (ezerben)	Kölcsönzött könyvtári egységek száma (ezerben)	1000 lakosra jutó		
					könyvtári állomány-egység	beiratkozott olvasók száma	kölcsönzött könyvtári egységek száma
1950	4 333	2 246	403	—	239	43	—
1953	10 360	6 061	1126	17 181	628	117	1791
1960	9 773	11 115	1627	30 169	1111	163	3022
1966	9 514	19 812	2197	52 376	1943	215	5146
1970	9 251	24 716	2225	54 827	2389	215	5307
1975	8 282	31 557	2211	54 711	2985	209	5190
1970. év az 1960. év %-ában	94,7	222,4	136,6	181,7	—	—	—
1975. év az 1970. év %-ában	89,5	127,7	99,4	99,8	—	—	—

Jellemző a könyvtárak nagy szerepére, hogy a közművelődési könyvtárakban az 1000 lakosra jutó kölcsönzött könyvek mennyisége meghaladja az 5300 kötetet és az elmúlt 25 év alatt megháromszorozódott. Főként a fiatalok aránya növekszik az olvasók között (55% iskolai tanuló). Emiatt a gyermek- és ifjúsági könyvek igénybevétele nagyobb arányú, mint a többi könyveké. Az ellentmondást jelzi, hogy a könyvtári állományban az ifjúsági és gyermekirodalom csak 20%-kal, a kölcsönzött művek között viszont 33%-kal részesedik.

Magyarországon 1975-ben összesen 902 időszakai sajtótermék jelent meg, ebből a napilapok száma 29. Az összes időszakai sajtóterméknek ez a 3%-a a példányszám 66%-át adja, míg a 80%-ot képviselő havi- és egyéb lapok az összpéldányszámból csak 8%-kal részesednek. Az utóbbi évek érdekes fejlődése, hogy a vidéki napilapok példányszáma megnőtt, ami a helyi érdeklődés élénkülését és egyben kielégítését jelzi. A Magyar Szocialista

3. A tanácsi közművelődési könyvtárak olvasóinak megoszlása életkor szerint %-ban

Év	15 éven aluliak	15-19 évesek	19 évesnél idősebb	Összesen
1960	38,6 ^a	16,1 ^b	45,3	100,0
1966	39,3	18,2	42,5	100,0
1975	38,0	19,6	42,4	100,0

^a 14 éven aluliak.

^b 14-18 évesek.

4. A tanácsi közművelődési könyvtárak olvasóinak megoszlása foglalkozás szerint %-ban

Év	Mezőgazdasági fizikai dolgozók	Ipari és más	Tanulók	Egyéb foglalkozásúak	Összesen
1960	18,0	14,8	—	67,8	100,0
1966	12,9	13,0	54,9	19,2	100,0
1975	5,0	15,0	55,3	24,7	100,0

5. A tanácsi közművelődési könyvtárak állományösszetétele %-ban

Év	Szépirodalom	Gyermek- és ifjúsági irodalom	Ismeretterjesztő művek	Összesen
1960	48,1	16,6	35,3	100,0
1966	45,5	22,6	31,9	100,0
1975	42,4	21,2	36,4	100,0

6. A tanácsi közművelődési könyvtárakból kölcsönzött kötetek irodalomcsoportok szerinti megoszlása

Év	Szépirodalom	Gyermek- és ifjúsági irodalom	Ismeretterjesztő művek	Összesen
1960	54,3	31,3	14,4	100,0
1966	44,2	37,2	18,6	100,0
1975	44,3	33,5	22,2	100,0

Munkáspárt központi lapja, a *Népszabadság* naponta átlag 760 ezer példányban, a szakszervezetek lapja, a *Népszava* közel 300 ezer, az *Esti Hírlap* 240 ezer, a Hazafias Népfront lapja, a *Magyar Nemzet* több mint 120 ezer példányban jelenik meg, s ezek a példányszámok – nem kis részben papírellátási gondok miatt – stagnálnak. Az újságolvasók száma megnőtt, a felnőtt lakosságnak csak 30%-a nem olvas napilapot. (Aki sem napi-, sem hetilapot nem olvasnak, azok a felnőtt lakosság 15%-át teszik ki.) Az újságot nem olvasók zöme 50 évesnél idősebb, illetve alacsony iskolai végzettségű vagy kis falvakban, tanyákon él.

A napilapok kulturális tevékenysége esetleges, éspedig nem elsősorban azért, mert jobbára eseményekhez kötődik, hanem azért, mert hosszabb távon nem ad megfelelő áttekintést és tájékoztatást az olvasóközönségnek. Részben terjedelmi okok miatt a tudomány, az irodalom, a művészet képviselői közül viszonylag kevesen szólalnak meg. A napilapokban kisebb tanulmányok, szépirodalmi munkák, rajzok meglehetősen ritkák, elvértve kapnak teret. Esetlegesség jellemzi a kritikát is, mert nem te-

kinti át mindazokat a kiadványokat, kiállításokat, hangversenyeket stb., amelyek kulturális életünk egy-egy periódusában jelentkeznek. Aki a napilapokból kíván a magyar kulturális életről informálódni, annak legfeljebb a hírek adnak bizonyos támpontot, az alaposabb értékelések ritkák, s ezért nem is tudják felhívni a figyelmet arra, hogy mi a jó és mi rossz kulturális életünkben.

A *Népszabadság* és a *Népszava* megvizsgálta, hogy a napisajtóban mi érdekli legjobban az olvasókat, s a kapott sorrend ez volt: kis hírek, külpolitikai írások, bűnügyi-baleseti tudósítások, sportrovatok, belpolitikai írások. A legkevésbé olvasott cikkek közé tartoznak azok, amelyek kulturális kérdésekkel foglalkoznak. Ez nyilván nemcsak azzal függ össze, hogy bizonyos olva-

Az időszaki sajtókiadás összefoglaló adatai

Év	Összes időszaki sajtó- termékek	ebből napilapok	Összes időszaki sajtó- termékek	ebből napilapok	100 lakosra jutó kiadott sajtótermékek példányszáma
	száma		példányszáma (millióban)		
1946	373	—	288	—	3 191
1950	334	24	475	291	5 087
1960	590	24	705	472	7 062
1966	690	25	919	629	9 029
1970	859	29	1101	731	10 657
1975	902	29	1248	818	11 841
1970. év az 1960. év %-ában	145,6	120,8	156,2	154,7	150,9
1975. év az 1970. év %-ában	105,0	100,0	113,4	111,9	111,1

sókat ezek a témák nem érdekelnek, hanem azzal is, hogy sokan nem olyan jellegű kulturális írásokat kívánnak látni, mint amilyenek megjelennek.

Nagyobb szerepük van a kulturális tájékoztatásban a különböző folyóiratoknak. Jól szolgálja főleg a természettudományos ismeretterjesztést az *Élet és Tudomány* a maga 164 ezres átlagpéldányszámával. 132 ezres átlagpéldányszámban jelenik meg a *Film Színház Muzsika*, amely a kulturális életnek a címben felsorolt területeiről informál. Az *Élet és Irodalom* (példányszáma 29 ezer) az irodalom mellett igyekszik közéleti problémákkal is foglalkozni. Az irodalmi folyóiratok közül a *Kortárs* példányszáma 17 ezer, az *Új Írás* 19 ezer, a *Nagyvilág* 23 ezer. A komplexebb tájékoztatás iránti igényt bizonyítja a *Látóhatár* sikere, amely főleg az irodalom, művészetek, közművelődés területéről gyűjti össze utánközlésre a legérdekesebbeknek tartott írásokat.

5. Az új tömegkommunikációs eszközök közül a régebbi a rádió, amelynek műsorai (elsősorban a Kossuth adóé; a Petőfi adót és a harmadik műsort technikai okokból kevesebben tudják fogni) ma csaknem mindenkihez eljutnak, mivel több mint 2,5 millió előfizetőt tartunk számon, ebből több mint 600 000-et Budapesten. A budapestiek a legjobb rádióhallgatók, utánuk következnek a vidéki városok meg a falvak lakosai. A Kossuth és a Petőfi adó műsorösszetétele nagyjából hasonló: 9–13% jut információra (az első helyen mindig a Petőfi rádiót említjük), 11–9% politikai adásokra, 21% mindkét adón komolyzenére, 41–35% könnyűzenére, 1,8–5,8% irodalmi műsorokra, 0,6–7,5% drámai műsorokra, 4,1–3,6% szórakoztató műsorokra, a többi ifjúsági műsorokra és egyéb. Irodalmi vagy más művészeti forrásból a műsoroknak 68–72%-a táplálkozik, ha a könnyűzenét és a szórakoztató műsorokat is ide számítjuk. Ez azt is jelenti, hogy a rádió az irodalom és művészetek legfőbb terjesztője és – tegyük hozzá – általában jó terjesztője, még ha egyes szórakoztató műsorokkal szemben lehetnek is fenntartások, nem a műfajok, hanem a színvonal miatt. Minthogy politikai és aktuális műsorokat a felmérések szerint ma viszonylag kevesebben hallgatnak, nyilvánvaló, hogy a döntő többség az irodalmi és művészeti, de ezen belül főleg a zenei műsorokra szavaz. Reggel és este főleg a felsőfokú végzettségűek hallgatják a rádiót, napközben inkább más

rétegek, amelyek közben egyéb tevékenységet is végeznek. Ez a megoszlás is arra utal, hogy a komolyabb kulturális műsorok viszonylag szűkebb rétegekhez jutnak el.

A rádió-előfizetők száma, 1000 lakosra jutó előfizetők

Év	Rádió-előfizetők száma		
	Budapesten	vidéken	összesen
1938	145 316	273 917	419 233
1948	188 081	287 403	475 484
1953	379 125	700 523	1 079 648
1960	608 635	1 615 106	2 223 741
1966	625 734	1 859 217	2 484 951
1970	632 147	1 898 115	2 530 262
1975	625 195	1 912 165	2 537 360
1975. év az 1938. év %-ában	430,2	698,1	605,2
1970. év az 1960. év %-ában	103,9	117,5	113,8
1975. év az 1970. év %-ában	98,9	100,7	100,3
1000 lakosra jutó előfizetők			
1938	136	34	46
1948	118	38	52
1953	210	89	112
1960	330	198	222
1966	318	224	244
1970	312	228	245
1975	303	225	240

A televízió-előfizetők száma roppant gyorsan növekedett. 1958-ban még csak 16 000 előfizetőt tartottak számon, 1975-ben már közel 2,4 milliót, ami azt jelenti, hogy megközelítettük Ausztria, Franciaország, Csehszlovákia ellátottsági szintjét. A televízió-előfizetők száma Budapesten 1975-ben 550 000, vidéken több mint 1,8 millió volt. A két csatorna közül az első ma lényegében az ország egész területén lehet fogni, a másodikat

azonban csak a fővárosban, Pécs környékén, az Alföldön és Tokaj környékén 60–70 km-es körzetben. Ez azt is jelenti, hogy a nézők jó részének nincs választása a két csatorna között. Televíziónézésre 1963-ban a felnőtt lakosság napi 0,4 órát fordított, 1972-ben 1,2 órát. A fejlődés főleg azzal függ össze, hogy megnőtt a televízió-előfizetők száma, de azzal is, hogy csökkent más kulturális eszközök igénybevétele, így például rádióhallgatásra 1963-ban napi 0,4 órát fordítottak, 1972-ben már csak 0,2 órát.⁹ Falun nézik a legkevésbé a televíziót, Budapest és a vidéki városok között jelentős különbség nincs.

A televízió-előfizetők száma, 1000 lakosra jutó előfizetők

Év	Televízió-előfizetők száma		
	Budapesten	vidéken	összesen
1958	12 396	3 642	16 038
1960	63 596	40 062	103 658
1966	320 384	675 894	996 278
1970	459 827	1 308 734	1 768 561
1975	552 532	1 837 841	2 390 373
1975. év az 1960. év %-ában	868,8	4 587,5	2 306,0
1975. év az 1970. év %-ában	120,2	140,4	135,2
1000 lakosra jutó előfizetők			
1958	7	0,4	2
1960	34	5	10
1966	163	81	98
1970	227	157	171
1975	268	216	226

Általános tendencia, hogy minél magasabb az iskolai végzettség, annál inkább nő a lakosság körében a televíziónézés aránya, kivéve a diplomásokat, akik valamivel kevésbé nézik a képer-

⁹ A KSH 1963-as és az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1972-es országos időmérésének adatai.

nyőit, mint az érettségizettek. A nyolc osztálynál kevesebbet végzetekhez képest 1,6-szer annyian nézik a televíziót a nyolc osztályt végzettek, 1,9-szer annyian a középiskolát végzettek közül. A felnőtt lakosság 29%-ának nincs televíziókészüléke, ezek háromnegyed része nem végezte el a nyolc osztályt, csak egytizedük fővárosi lakos, kétharmaduk községekben lakik és kétharmaduk családjában kevesebb az egy főre jutó jövedelem ezer forintnál. Ennek a csoportnak a fele 60 éven felüli, s több mint fele háztartásbeli és nyugdíjas.

A televízió két csatornájának profilja elkülönül egymástól. Az első csatornán 49%-ban, a másodikon 87,2%-ban sugároznak szórakoztató műsorokat. Az első csatornán 26,8%-ot, a másodikon csak 2,9%-ot tesznek ki a politikai műsorok. Az ismeretterjesztő műsorok aránya az elsőn 13,2, a másodikon 9,8%. Az iskolatelevízió az első csatornán az összes műsoridő 1,3%-a, a gyermek- és úttörőműsor az első csatornán 3,8, a másodikon 0,1%.

Ha egy kicsit közelebbről vizsgáljuk a televízió műsorait egy hét tükrében, csak az első csatornát véve alapul (1972-ből van ilyen felmérésünk), azt látjuk, hogy tájékoztatásra (ebben a hírek is szerepelnek) jut az adásidő 37,5%-a, iskolai oktatásra 15,6%-a, szórakoztatásra (zenei és színházi közvetítésekkel együtt, amelyeknek arányszáma 3,3%) 27,7%-a, művészetre, irodalomra és tudományra 11,4%-a, gyermek- és ifjúsági műsorokra 5,8%-a, és egyebekre 2%. (A heti átlagos műsoridő 1972-ben 55 óra volt.)

Az érdeklődés – a felmérések szerint – mindenekelőtt a tájékoztató műsorok, a kalandos filmek és bizonyos szórakoztató műsorok felé fordul. Ezt igazolja az a tény, hogy a nézők többsége az este héttől tíz óráig adott műsorokat figyeli, illetve szombaton és vasárnap a megelőző órákban közvetítetteket is, elsősorban akkor, ha szórakoztató jellegűek. Elég, ha e tekintetben csak néhány példát nézünk meg, találomra, mondjuk az 1973. december 4. és 9. közti hét adásaiból. A híradó nézettségi foka átlagban 55–60%-os volt, egyes filmeket, amelyeket közvetlenül

ezután vagy közel ehhez adtak, az előfizetők 60–70%-a nézett meg. Más műsorok nézettsége 40–50%-os főműsoridőben.¹⁰

Ha több hét statisztikáit néznénk át, akkor is arra a következtetésre jutnánk, hogy részben a kulturáltsággal, részben az életmóddal vagy még inkább az életrenddel és persze a csoportérdelklődéssel függnek össze a műsorok nézettségi fokai. Vannak azonban olyan esetek, amikor az érdeklődés teljesen egybeesik a különböző kategóriáknál. 1971-ben közvetítették a *Forsyte Sagát*, és legalábbis az első adásokat az előfizetők 80%-a tekintette meg, függetlenül attól, hogy melyik társadalmi csoporthoz tartoztak.

Néhány évvel ezelőtt sok vita folyt arról, hogy vajon a televízió kiszorítja-e a hagyományos tömegkommunikációs és közművelődési eszközöket.¹¹ Újabb, és pedig az ifjúság körében végzett felmérések azt bizonyítják, hogy a televízió nézés és az olvasás nagyon jól megfér egymással. Egy 1964-es és egy 1968-as felmérés összehasonlítása alapján megállapítható, hogy az általános iskolába járók igénye az olvasás iránt fokozódott. A nyolcadikosok 1964-ben fele-fele arányban szavaztak a televízió nézésre és az olvasásra, 1968-ban viszont a fiúk 50%-a az olvasást helyezte előtérbe, és csak 44%-a a televízió nézést, a lányok 46%-a az olvasást és 36%-a a televíziót.¹² Az utóbbi években az is bebizonyosodott, hogy a televízió még serkenteni is tudja az olvasást, hiszen elég megemlíteni, hogy Móricz Zsigmond *Rózsa Sándor* című regényének megfilmesítése növelte a keresletet a könyv iránt is. De elmondhatjuk, hogy a műemlékek, a képzőművészeti alkotások, a hazai és külföldi tájak bemutatása is arra

¹⁰ Tomka Miklós: A tévé nézés és rádióhallgatás mértékének változási trendjei 1967–1972 között. MRT. Budapest 1973. – A műsorfigyelő-szolgálat jelentése a Televízió 1973. december 4–9.-i időszakáról. MRT. Budapest 1973.

¹¹ Lásd erről többek között: A tömegkommunikáció és a népművelés. Az Országos Népművelési Konferencia anyaga. Budapest 1970. 2. köt. – Sándor György: A televízió és a közönség. Budapest 1974. – Hermann István: Televízió, esztétika, kultúra. Budapest 1976.

¹² Tóth Béla: A gyermek, a televízió és az olvasás. *Rádió és Televízió Szemle*, 1972. 3. sz.

indította az embereket, hogy saját szemükkel, *in natura* nézzék meg azt, amit a televízió bemutatott. Ma már egyre nyilvánvalóbb, hogy a televízió nemcsak igényt elégít ki, hanem érdeklődést is felkelt, s nemcsak a passzív művelődés elterjedését segíti, hanem aktivitásra is indít. És egyre nyilvánvalóbb az is, hogy a régi és az újabb tömegkommunikációs és közművelődési eszközök és intézmények konkurrenciája helyett ezek együttműködésére van szükség közművelődési feladataink megoldásának hatékonyabb elősegítése végett.

A rádió és a televízió között van egy igen nagy különbség a műsorpolitika szempontjából. A televízió távolról sem tud olyan differenciált műsorpolitikát folytatni, mint a rádió, tehát kevésbé adja meg a választás lehetőségét. A televízió sokkal inkább tömegjellegű, tömegekre orientált tevékenységet kell hogy folytasson, ami azt is jelenti, hogy nagyobb felelőssége van a meglevő igények kielégítésében, illetve az újak felkeltésében. Műsorpolitikájának egyik ugrópontja, hogy miképpen méri fel és értelmezi az úgynevezett tömegigényt vagy legalábbis a szélesebb rétegek igényeit. Minden felmérés azt tanúsítja, hogy a legnagyobb érdeklődés a tájékoztatás és a szórakoztatás iránt mutatkozik. Míg az első vonatkozásban a politika orientál, a másodikat tekintve elég nagy a bizonytalanság, hiszen a szocialista kultúra éppen a szórakoztatás területén viszonylag kevés értéket tudott felmutatni és ezért kénytelen volt átvenni részben a régebbi kispolgári termékeket, részben a nyugati „fogyasztói kultúra” divatjait.

Társadalmunk egyik lényeges problémája, hogy miként lehet a felnőtt lakosság műveltségét, világnézetét, életmódját úgy alakítani, hogy megfeleljen az egyre növekvő követelményeknek, amelyeket a szocialista építés újabb szakasza és a tudományos-technikai forradalom támaszt. Ez össztársadalmi kérdés, s ilyen vonatkozásban a közművelődés elsősorban a tömegek problémája, a művelődéspolitika szempontjából éppúgy, mint az intézmények, a közvetítők, az írók, művészek és kutatók szemszögéből.

Ezt hangsúlyozza az 1974-ben megjelent közművelődési határozat is, amikor azt mondja: „A közművelődés akkor felelhet meg feladatának, ha minden szinten tudatosítjuk, hogy a munka megjavítása nem csupán az ország kulturális szintjének emelését jelenti, hanem a szocializmus felépítésének egyik fontos tényezője . . . A közművelődés a szocialista tudat formálásának egyik fontos eszköze, tehát a közművelődési tevékenységet ideológiai, politikai munkának kell tekinteni, s ezt figyelembe véve kell biztosítani méltó megbecsülését, személyi, szervezeti és anyagi feltételeit.”¹³

¹³ A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. 77. old.

VILÁGNÉZET, MAGATARTÁS, ÉLETMÓD

A társadalmi tudatnak, amely a társadalmi létet tükrözi egy adott közösségben, különféle megnyilvánulási formái vannak a tudatossági szintek, az objektivációk és a rétegek, csoportok szempontjából. Meg szoktuk különböztetni a kevésbé tudatosított nézetekre, szokásokra, hiedelmekre, előítéletekre épülő köznap vagy mindennapi tudatot és a világnézetet, amely a világról alkotott nézetek és fogalmak egységes és tudatos rendszere. A kettő közt kölcsönhatás van, s mindkettő nem pusztán a nézetekben, hanem a szükségletek és értékek rendjének megválasztásában, ezzel együtt pedig a cselekvésben is jelentkezik, tehát az egyes ember és a társadalmi rétegek és csoportok magatartását orientálja.¹ A magatartás a szükségletek és az értékek kiválasztásában és azok megvalósítási módjában nyilvánul meg, s függ a köznapi gondolkodástól vagy a világnézettől.² A magatartás döntő hatást gyakorol az életmód kialakítására, amelyet azonban települési, gazdasági és társadalmi tényezők is meghatároznak. Az életmód választáson alapszik, azon, hogy az em-

¹ Lásd erről: *Fogarasi Béla*: Tudomány-világnézet-ideológia. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1958. 2–4. sz. – *Zoltai Dénes*: Világnézeti nevelés és vallásos világnézet. Budapest 1963. – *Lukács György*: Az esztétikum sajátossága. 1. köt. Budapest 1965. – Ízlés és kultúra. Tanulmánygyűjtemény. Budapest 1974. – *Köpeczi Béla*: Szabad idő és humanizmus. *Kortárs*, 1974. 12. sz. – *Murányi Mihály*: A társadalmi tudat szerkezete és működése. *Világosság*, 1975. 1. sz.

² Vö. ezzel kapcsolatban *Sz. L. Rubinstein*: Az általános pszichológia alapjai. Budapest 1964.

ber szükségleteinek és aspirációinak megfelelően hogyan teremti meg, változtatja meg és használja fel életfeltételeit meghatározott társadalmi feltételrendszerben.³ Ez azt is jelenti, hogy az életmódra hatással van a tudat és a magatartás, de az életkörülmények is befolyásolják amazokat.

A felszabadulás előtt Magyarországon a köznapi gondolkodásban és az uralkodó világnézetben egyaránt a vallás, a nacionalizmus és egy fejlődésben elmaradott, feudális elemekkel teli társadalom dzsentri-polgári színezetű jogi-erkölcsi normarendszere dominált. A klerikális-nacionalista propaganda elsősorban a politikai tudatra nyomta rá bélyegét, annál is inkább, mert annak fejlődése elmaradt még más tudatformákhoz képest is. A felszabadulás után az egykori uralkodó ideológia számos eleme tovább élt, nem pusztán a volt uralkodó osztály, hanem nagy tömegek gondolkozásában is.

A szocialista társadalom új nézet-, szükséglet- és értékrendszert állított szembe a kapitalista társadalommal, mérítve a marxizmus-leninizmus ideológiájából, az új társadalom építésének nemzetközi és hazai tapasztalataiból és nem utolsósorban a kizsákmányolt magyar tömegek kultúrájából, a haladó tudományos és művészeti törekvésekből. A világnézeti helyzetet az ötvenes évek elején illuzionista módon ítélték meg, s feltételezték a marxizmus-leninizmus általános elfogadását. 1956 után a pártállásfoglalások hangsúlyozzák, hogy a társadalomban még ma sem beszélhetünk a marxizmus-leninizmus monopóliumáról, hanem csak hegemoniájáról, azaz vezető szerepéről. Ez a megkülönböztetés jelzi, hogy a marxista-leninista világnézet mellett más nézetek, sőt nézetrendszerek is élnek még és befolyásolják az emberek magatartását, életmódját.

1. Miben jelentkezik a marxista-leninista világnézet hatása a közgondolkodásban? Elsősorban a társadalmi egyenlőség, igazságosság, biztonság, a közéletben való részvétel, s a világnézeti tudatosság igényében.

³ Az életmódkutatási fő irány tervkonceptiója alapján.

Az egyenlőség a gazdasági-társadalmi különbségek megszűnését jelenti, ami az egyes társadalmi osztályok és rétegek közötti válaszfalak leomlásához vezet. Ennek egyik megnyilvánulása az a társadalmi mobilitás, amely megváltoztatta az osztályok és rétegek összetételét. Persze a mobilitást nem pusztán a társadalmi-gazdasági tényezők magyarázzák, hanem nem kis mértékben éppen a kulturális forradalom eredményei. Az egyenlőség érzésének kialakulásához hozzájárul nem pusztán a termelési viszonyok megváltozása, hanem a jövedelemkülönbségek csökkenése is. Az a tény, hogy a segédmunkás és a gyárigazgató vagy akár a politikai vezetők között a jövedelemkülönbség nem haladja meg az 1:6 arányt, azt bizonyítja, hogy a tényleges egyenlőség érvényesítésének gazdasági feltételei adottak. Érvényesül az egyenlőség a vezetők és vezetettek közötti személyes kapcsolatokban is, megszűnőben van a szervilizmus, amely oly nagy mértékben jellemezte a régi magyar társadalmat, s amely nem is a polgárság, hanem a feudális uralkodó osztály némely szokását konzerválta.

Az egyenlőség érvényesítésének megítélésében eltérő vélemények vannak, különösen a jövedelmi viszonyok, a társadalmi munkamegosztás, az életmód alapján. Él az a meggyőződés, hogy az „egyenlő munkáért egyenlő bér” elve nem valósul meg kellőképpen, s nem differenciálunk megfelelően érdem szerint, de az is, hogy helytelen a jövedelmek jelenlegi differenciálása. A szellemi és a fizikai munka megítélésében fennmaradtak a közvélemény egy részében az előítéletek. Az életmódbeli különbségeket sokan társadalmi különbségeknek fogják fel. Tömegbázisa mindenekelőtt az egalitarizmusnak van, amely szívesebben veszi az egyenlően érvényesülő szűkösséget, mint a viszonylagos jólétet, ha az különbségeket hoz magával jövedelemben és életmódban.

Ami az igazságosságot illeti, a szocialista rendszer fejlesztette ki azt az általánosan jelentkező igényt, hogy mindenki egyenlő esélyekkel indulhasson az életben, tanulhasson, dolgozhasson. Egyenlőség és igazságosság természetesen kölcsönhatásban áll

egymással, mégis meg kell különböztetnünk egyiket a másiktól, mert az igazságosság erősebben kötődik az erkölcsi tudatformához. A szocialista társadalom egész nézet-, szükséglet- és értékrendszerével sugalmazza az igazságosság érvényesülését, közösségi és egyéni vonatkozásban egyaránt. Ezért is érzékeny a közvélemény mindenféle kiváltságra, megkülönböztetésre, s főleg a protekcionizmus továbbélésére. Az igazságosság igénye és követelése pozitív erő a társadalmi haladás szempontjából, de egyéni és csoportérdekből vagy egyszerűen tájékozatlanságból hamisan is interpretálhatják.

A fejlődő szocialista demokratizmus ad lehetőséget arra, hogy ezt az egyenlőségre és igazságosságra való törekvést a társadalom összérdekeivel szembesítsük, az egyéni és az általános érdek között a reális viszonyt kialakítsuk, s ne elvont normák vagy régi előítéletek, hanem igazi értékek alapján ítéljünk.

Nagy vívmánya a szocialista társadalomnak, hogy megszűnt a munkanélküliség, és sokakban fel sem merül az a gondolat, hogy kereset nélkül maradhatnak. Ennek a biztonságérzetnek megvan a hátulütője, hiszen a kevésbé öntudatos embert arra indítja, hogy ne nyújtsa mindazt, amit el lehet várni tőle munkájában és közéleti tevékenységében. Viszont nagy előnye – a szocialista szükséglet- és értékrendszer megvalósulása esetén –, hogy nemcsak a termelés kiegyensúlyozott és főleg minőségileg egyre magasabb szintű fejlesztését és a létszükségletek kielégítését, hanem a személyiség fejlődését, közéleti aktivitását és magánéletének kulturált formálását is biztosítja.

Bár az utóbbi időkben viták folynak arról, hogy milyen a munkások, parasztok és értelmiségiek közreműködése a munkahelyi és a társadalmi szervezetek tevékenységében, a széles körű közéleti részvétel igényét az új társadalom egyre inkább táplálja. Elég, ha itt csak a termelőszövetkezeti vagy az üzemi demokrácia különféle formáinak kialakulására vagy a szakszervezetek megélénkülő tevékenységére utalok. Persze kétségtelenül vannak a magánéletbe visszahúzódó emberek, s ezek száma nem csekély, mégis az újat a társadalom formálásában, igazgatásában való

részvétel szándéka jelzi, ha ez nem is olyan általános, mint az előbb említett jelenségek.

A marxizmus-leninizmus hatása érvényesül abban, hogy az emberek aspirációi közé tartozik saját, önálló világnézetük kialakítása. Ezt a hatást felerősítette a tudományos-technikai forradalom, amely rendkívüli vívmányaival igazolta, hogy az emberi értelem és alkotókészség a természeti törvényszerűségeket felismerve és felhasználva egyszerű dolgokra képes. A politikai tapasztalat bebizonyította, hogy a marxizmus-leninizmusnak igaza van, mikor az osztályharcot tekinti a történelem motorjának és ezzel magyarázza a társadalmi fejlődés és haladás általános tendenciáit. Ma nincs olyan gondolkodó ember Magyarországon, aki az elmúlt évtizedek történelmi eseményeiben valamiféle misztikus erő megnyilvánulását látná, aki ne sejtene azokat a reális gazdasági-társadalmi, politikai tényezőket, amelyek az eseményeket meghatározták. A szocializmus történetében is vannak persze válságos időszakok, s ilyenkor ezek a felismerések háttérbe szorulhatnak, de az nem kétséges, hogy a dialektikus és történelmi materializmus kategóriái ma már a közgondolkodást is befolyásolják. Az emberek ezekre a felismerésekre és tapasztalatokra támaszkodva építik fel saját világnézetüket, s ezt az igényt csak erősítette az a sok eszmei vita, amely az utóbbi évtizedekben lezajlott, s amely előtérbe állította azt, amit némelyek „önmegvalósítás”-nak neveznek, tehát a személyiség sokoldalú kibontakozását.

Ma a marxizmus-leninizmus befolyása azokban a tudatformákban jelentkezik a legellentmondásosabban, amelyek távolabb állnak a gazdasági-politikai szférától. Az erkölcsi vagy az esztétikai tudat például sok olyan elemet tartalmazhat még a szocializmus meggyőződéses híveinél is, amelyek idegenek a marxizmustól. Ennek a magyarázata részben az, hogy bizonyos tudatformák lassabban és ellentmondásosabban fejlődnek, de az is, hogy a marxizmus-leninizmus csak a gyakorlat alapján képes tudatosítani és elfogadtatni azokat az elveket, amelyek az ember mindennapi életében új szokásokat alakíthatnak ki.

Azok a viták, amelyek a kispolgáriságról szólnak, illetve bizonyos régebbi dzsentrí magatartásformákat kifogásolnak, vagy a giccset ítélik el, azt bizonyítják, hogy a közvélemény egyre érzékenyebb a morál és az ízlés kérdésében is.

2. A felszabadulás óta végbement a társadalmi tudatban egy olyan folyamat, amelyet szekularizációnak vagy laicizálódásnak nevezhetünk. Az az ideológia ugyanis, amely a marxizmus-leninizmus mellett a legszélesebb rétegek szemléletét és kis részben magatartását és életmódját is meghatározza, a vallás – nagy mértékben háttérbe szorult. Egy 1972-es reprezentatív felmérés adatai szerint az emberek 33%-a jár templomba (Budapesten csak 22, a vidéki városokban 27, a nagyobb községekben 38, a közepesekben 41 és a legkisebbekben 62%-uk). A 40 éven aluliak közül 25%, a 40–60 évesek közül 40%, a 60 éven felüliek közül 45% templomba járó. A nők gyakrabban járnak templomba, mint a férfiak. Legkevésbé a szakmunkások, leginkább a mezőgazdasági fizikai dolgozók, a háztartásbeliek és a nyugdíjasok fordulnak a valláshoz. A lakosságnak körülbelül 10%-a aktív hívő, s közülük kerülnek ki azok is, akik a valláserkölcst komolyan veszik.⁴ A vallásnak ez a visszaszorulása nem csupán előnyt, hanem hátrányt is jelent az elmaradott rétegeknél, amelyek esetében a kisebb és nagyobb közösségekhez való viszonyban megszűnnek bizonyos vallásos normák és korlátok és gátlástalanságnak adhatnak teret.

Mindenesetre ma Magyarországon a vallás megszűnt politikai kérdés lenni abban az értelemben, hogy szükségszerűen ellenzéki magatartást tápláljon. Az állam és az egyházak közötti megállapodások biztosítják nemcsak a vallás szabad gyakorlását, hanem ennek szervezeti, sőt gazdasági feltételeit is. A hívő emberek pedig egyre inkább megtalálják helyüket a szocialista társadalomban. Mindez nem jelenti azt, hogy a szocialista állam semleges lenne ideológiai tekintetben, minthogy az egyház sem az, és az eszmei harc – békés körülmények között és a dialógus lehetőse-

⁴ Tomka Miklós: A felekezeti arányok és a szekularizáció Magyarországon. *Világosság*, 1977. 4. sz.

geit felhasználva – folyik. Hadd idézzük ezzel kapcsolatban dr. Lékai László esztergomi érsek nyilatkozatát, aki a katolikus püspöki kar egyik körlevelére utalva hangsúlyozza: „Az egyház a néppel együtt megtalálta új helyét a szocialista társadalomban, és a néppel együtt vállalt teljes sorsközösséget a jövővel.” Ugyanakkor megállapítja, hogy „világnézetiileg . . . nem egységes hazánk népe, de minden nap igazolja, hogy a haza közös érdekeiben összhangot lehet teremteni: ha nem azt nézzük feladatainkban, ami elválaszt, hanem ami összeköt”.⁵

Szélesebb rétegeket befolyásoló negatív jelenség – főleg a politikai tudat szempontjából – a nacionalizmus és a nemzeti nihilizmus. A nacionalizmus elsősorban a más népekhez való viszonyban, illetve a magyarság nemzetközi helyének megítélésében jelentkezik. A nemzetképekben a múlt sztereotípjének sok maradványát találjuk meg még a művelteknél is. Ami pedig a világban elfoglalt helyet illeti, sokan még mindig túlbecsülik az ország lehetőségeit, s nem ismerik fel azt az előnyt, amit a szocialista nemzet fejlődése szempontjából a proletár internacionalizmus jelent. A nacionalizmusnak – legalábbis Magyarországon – gyakorlati velejárója a paraszti miszticizmus, amely nosztalgiával nézi a régi patriarchális szokásokat és életmódot, holott ennek ma már egyre kevesebb reális alapja van.

A nemzeti nihilizmus az „ubi bene, ibi patria” elvét vallja: főleg az életszínvonal, az életmód s azok eszközei szempontjából a fejlett kapitalista országokkal veti össze hazánkat, s az elmaradást nem a hajdani világpolgár, hanem a kispolgári fogyasztó álláspontjáról kifogásolja. Elsősorban az értelmiség egy részénél visszhangra talál a polgári demokráciát dicsérő propaganda is, bár ez – éppen a személyes külföldi tapasztalatok gazdagodása folytán – ma már egyre inkább háttérbe szoruló jelenség.⁶

⁵ *Magyar Hírlap*, 1976. február 15.

⁶ Lásd erről a témáról: A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek. *Társadalmi Szemle*, 1959. 8–9. sz. – A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszzerű kérdései. A Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. Budapest 1974.

Ugyanílyen körben jelentkeznek a harmadikutas filozófiai és művészeti irányzatok, mivel a kapitalizmus apológiája ma már senki számára sem vonzó. Régebben az egzisztencializmus, ma főleg az „új baloldal” bizonyos áramlatai hatottak és hatnak igen szűk körökre.⁷

A legszívósabb negatív szemlélet, magatartás és életmód Magyarországon az, amit kispolgárinak szoktunk nevezni. Marx szerint a kispolgár mentalitását elsősorban az határozza meg, hogy a nagytőke és a proletariátus között helyezkedik el, s ezért ellentmondásos a politikai gondolkodása és cselekvése, de egyben következetes: a kismagántulajdont fenn akarja tartani. Magyarországon a felszabadulás előtt a kispolgárságnak mint társadalmi rétegnek a jelentősége elég nagy volt, hiszen mind a kézműiparban, mind a mezőgazdaságban, mind pedig a kereskedelemben a kistulajdonok fontos helyet foglaltak el. A kistulajdonosi mentalitáshoz hozzátartozott a fennálló rendszer stabilitásának igénye, az egyéni érdek előtérbe állítása és a szerzés vágya. Mindez nem zárta ki a munkát, sőt a kispolgár gyakran egyenesen áldozata lett a vagyongyűjtés szenvedélyének. A kispolgárok zöme a magánéletben a valláserkölcsei normákat hirdette, s a merev társadalmi hierarchiához és szokásokhoz tartotta magát.

A szocializmusban lényegében megszűnt a magántulajdon, de létezik a személyi tulajdon, amelyet némelyek ugyanolyan passzióval akarnak gyarapítani, mint hajdanában a magántulajdont, s ugyanolyan képzeteket fűznek hozzá. A szerzésre berendezkedett ember természetesen nem a közösség érdekeit tartja szem előtt, s igyekszik a közvagyonból is érdemén felül részesedni, sőt bocsánatos bűnnek tartja annak megkárosítását. A kispolgári szemléletű ember gyakran ma is halálra dolgozza magát a családjával együtt, de nem az üzemben vagy a termelőszövetkezetben, hanem a magánmunkában vagy a háztáji gazdaságban. Mindez azt jelenti, hogy a közösség ügyei – hacsak nem

⁷ Vö. *Köpeczi Béla: Az „új baloldal” ideológiája.* Budapest 1974.

akar így karriert csinálni – nem érdeklik, visszavonul a magánéletbe. Világnézetileg nem akarja elkötelezni magát, s állítja, hogy nem akar politikával foglalkozni. A szellemi kultúrából csak azt becsüli, aminek közvetlen hasznát látja. Az irodalomban és a művészetben legtöbbször beéri a rossz értelemben vett könnyű műfajokkal, az operettel, a szentimentális regényekkel, s környezetét, lakását a giccs termékeivel díszíti. Sokat ad az ún. presztízsfogyasztásra, s ezért ma már az autó birtoklása elengedhetetlen szükséglete. Szórakozásaiban gyakran visszanyúl a dzsentrí hagyományokhoz is, a véget nem érő kártyázáshoz, a kivagyiságból űzött vadászatokhoz, a cigányos mulatozáshoz.

A kispolgárság persze nem homogén, többféle típusa, változata van, de mindegyik igyekszik idomulni a szocialista társadalom viszonyaihoz, tehát nem tiszta képletként jelentkezik.⁸

A társadalmi viszonyok megváltozása ellenére objektív, de főleg szubjektív körülmények miatt jelentkezik a társadalom-ellenesség is, az ún. deviáns magatartás, amely bizonyos folyamatokat jelez. Az utóbbi 10–15 éves periódusban évente mintegy 50–60 000 embert ítéltek el bűncselekményért, akik közül 5–6000 fiatakorú volt. A közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények miatt elítéltek száma a hatvanas évek végétől 10–20 000, a személy ellenieké 7–15 000, a társadalmi tulajdon ellenieké 8–9000, a személyek javai ellenieké 8–14 000 között ingadozott. A tulajdon elleni bűncselekmények, a lopások száma nem nyomorra utal, hanem periférikus társadalmi csoportok aszociális magatartására és leggyakrabban munkakerülő életmódjára. Tegyük mindehhez hozzá, hogy a bűncselekmények elkövetésének határán álló munkakerülők és prostituáltak száma sem lebecsülendő.

A felszabadulás előtti időkhöz képest a bűncselekmények száma visszaesett, és megváltozott az egyes bűncselekmények ará-

⁸ *Vitányi Iván*: Kispolgáriság és kultúra. *Társadalmi Szemle*, 1973. 7. sz. – *Kunszabó Ferenc*: Makacs maradandóság. *Forrás*, 1974. 3. sz. – *Bizám Lenke*: Mitől kispolgár? *Társadalmi Szemle*, 1974. 7. sz.

nya. A közrend ellen vétők ma legtöbbször garázdák, akik sokszor alkoholmámor hatása alatt cselekszenek. Jellemző, hogy az alkoholfogyasztással összefüggésben elkövetett közvádas bűncselekmények száma az ötvenes évek óta emelkedett, s a hetvenes évek elején az elítélt felnőtteknél 40, az elítélt fiataloknál 17%-ot ért el. Az ilyen magatartások okát nem a társadalmi-gazdasági viszonyokban kell keresnünk, hiszen Magyarországon mindenki munkához juthat, és megkeresheti kenyerét, hanem részben a „könnyű” élet keresésében, részben családi és egyéni konfliktusokban, amelyek bizonyos társadalmi-tudati problémákat jeleznek.

3. A világnézetben vagy – tágabban fogalmazva – a közgondolkodásban tehát szocialista és nem szocialista vonások élnek egymás mellett, s ezek meghatározzák a szükségletek és értékek kiválasztását, a magatartás és az életmód kialakítását. A magatartásformák és az életmódok leírásánál – mivel a főbb települési, demográfiai, jövedelmi viszonyokat már felvázoltuk – induljunk ki az egyes társadalmi rétegek közvetlen igényeiből. A különböző felmérések azt mutatják, hogy a munkásság döntő többsége mindenekelőtt az árak rögzítését, a lakásépítés meggyorsítását, az igazságosabb lakáselosztást, a lakásépítés költségeinek csökkentését, a fiatal házaspárok gyorsabb lakáshoz juttatását, az egészségügyi ellátás javítását és a gyermekintézményi hálózat fejlesztését, az alacsony jövedelmet nyújtó iparágakban dolgozók bérének emelését és nem utolsósorban – s ez már erkölcsi követelmény is – a tisztességtelen haszonszerzés megakadályozását kívánja.

A parasztság – és itt főleg a fiatalokról van szó – a munkaidő megrövidítését, a megfelelő közműhálózatot, a jobb áruellátást, a kulturáltabb egészségügyi szolgáltatást, a kulturális intézményhálózat kiépítését tartja szükségesnek.

Ami az értelmiséget illeti, elsősorban a vidéki értelmiség és általában a pedagógusok helyzetét és igényeit ismerjük. Ők a jobb munkafeltételek megteremtését, a magasabb jövedelmet és

a kulturálódásra fordítható több szabad időt, a nagyobb társadalmi megbecsülést igénylik.⁹

A felmérések adataiból megállapíthatjuk, hogy a lakosság döntő többsége számára – a lakástól eltekintve – az alapvető szükségletek kielégítése nem gond, a nyugdíjasokat és a többgyermekes családokat kivéve. Sokaknál a fogyasztás minősége került előtérbe, amit nemcsak a magasabb jövedelem indokol, hanem a szemléletben jelentkező változás is, s ezt nemcsak a tényleges szükségletek és értékek határozzák meg, hanem presztízssokok, az úgynevezett státuszszimbólumok és a mindenkori divatok is. A presztízsfogyasztás olyan igényeket ébreszt, amelyek meghaladják a lehetőségeket vagy szükségtelen költsékezésre indítanak, olyan cikkek beszerzésére, amelyek nélkül nagyon is kulturáltan lehet élni.

Az objektív és szubjektív tényezőket is figyelembe véve, tegyük fel a kérdést, hogyan él ma Magyarországon az ember? Nézzük meg mindenekelőtt időbeosztását, összehasonlítva a felnőtt népesség napi tevékenységének struktúráját 1963-as és 1972-es adatok alapján. Rekreációra, tehát alvásra és személyi ellátásra 1963-ban 10,8 óra, 1972-ben 10,1 óra jutott. Munkára, amelyben benne van a közlekedés, a házi és a ház körüli munka is, 1963-ban 10,2, 1972-ben 9,8 órát fordítottak. A szabad idő 1963-ban 3 óra volt, 1974-ben 4 óra. Ebből olvasás-tanulás 0,7,

⁹ Erről a témáról lásd: *Ferge Zsuzsa*: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. 2. kiad. Budapest 1972. – Az ipari munkások munka- és életkörülményei. Szerk.: Huszár István. Budapest 1967. – *Simonyi Agnes*: Hogyan élnek a munkások? *Társadalmi Szemle*, 1973. 7. sz. – *Szántó Miklós*: A munkáséletmód változásairól. *Társadalmi Szemle*, 1973. 7. sz. – Tanulmányok a munkásosztályról. Társadalomtudományi Intézet. Budapest 1973. – Tanulmányok a mai faluról. Szerk. Zsarnóczai Sándor. Budapest 1964. – *Varga Gyula*: A parasztság fogyasztásának és életkörülményeinek változásáról. *Társadalmi Szemle*, 1966. 6. sz. – *Tóth Benedek*: Városiasodás falvainkban. Budapest 1972. – A változó falu. Szerk. Kulcsár Viktor. Budapest 1976. – *Falus Iván*: A pedagógusok helyzete, szerepe és tevékenysége. *Pedagógiai Szemle*, 1973. 7–8. sz. – A pedagógusok helyzete és munkája. Tanulmánykötet. MTA Szociológiai Kutató Intézete és Fővárosi Pedagógiai Intézet. Budapest 1972. – A vidéki értelmiség helyzete. Szerk. Kiss György. Társadalomtudományi Intézet. Budapest 1972–1973. 1–5. köt. – A *Szociológia* 1975. 4. sz.-ban megjelent tanulmányok.

illetve 0,4 óra, társadalmi kapcsolatok mindkét évben 0,8 óra, televíziónézés 0,4, illetve 1,2 óra, rádióhallgatás 0,4, illetve 0,2 óra. Sportra és egyéb szórakozásra, mint a felsorolásból is kitűnik, minimális idő jut.¹⁰

Ha a szükségletek kielégítésének fő eszköze a munka, akkor azt kell vizsgálnunk, hogy milyen a munkaidő kihasználása, milyen a munkához való tényleges viszony. Az utóbbi években Magyarországon jelentősen megnőtt a termelékenység az iparban és a mezőgazdaságban, elsősorban a gépesítés, a korszerűsítés, kisebb mértékben a munkaidő racionális megszervezése eredményeképpen. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy munkaidejét mindenki megfelelően kihasználja. Ebben objektív tényezőknek is szerepük lehet (pl. rossz anyagellátás, nem megfelelő szervezés stb.), de szerepe lehet annak is, hogy ki mennyire elégedett a munkájával és milyen felelősséggel és tudatossággal vesz benne részt.¹¹ A többség, főleg a nagyüzemekben – s ezt bizonyítják az egyre szaporodó szocialista brigádok – lelkiismeretesen elvégzi a munkáját. Nagyon sokan azonban nem ezt teszik, s a szocialista társadalom mind ez ideig nem találta meg azokat az anyagi és erkölcsi ösztönzőket, amelyek a kevésbé öntudatos embereket a munka jó elvégzésére rávehetik. Elég elterjedt jelenség, hogy sokan vállalnak másodállást vagy mellékfoglalkozást, ami sok esetben az üzemi munka kárára van.¹²

¹⁰ Az adatok egyrészt A nap 24 órája című KSH-felvételből, másrészt az MRT Tömegkommunikációs Központja 1972-es felvételéből valók. – Lásd még: *Tomka Miklós: A tévézés és rádióhallgatás mértékének változási trendjei 1967–1972 között.* MRT 1973.

¹¹ *Magyar Lajosné: A munkaidő-csökkentés és a munkaszervezés kapcsolata, a szabad idő felhasználásának problémái. Ipargazdaság, 1970. 5. sz. – Rudas János: Munka és szabad idő. In Szabad idő és művelődés. Budapest 1974. – Szántó Miklós: Munkaidő-csökkentés és életmód. Budapest 1974.*

¹² *Szántó Miklós: A szabad szombat bevezetése és a városokban élő ipari munkavállalók életmódjában bekövetkezett változások. In Szabad idő és művelődés. – Fukász György: A szabad szombatok bevezetésének hatása a magyar munkások szabad idő szokásainak, hétfégi tevékenységének alakulása. Uo. – A ma hullámhosszán. Összeállította Eke Károly. 1. köt. A kultúra és a modern munkás. Budapest 1975.*

Falun a helyzet olyan értelemben más, hogy egyrészt a termelőszövetkezetekben, állami gazdaságokban az idényjellegű tevékenység hosszú munkaidőt tesz szükségessé, másrészt a parasztság, de a kettős jövedelmű rétegek is munkahelyük mellett a háztáji és kisegítő gazdaságokban is dolgoznak. Itt az a probléma, hogy minimális a szabadidő, sokszor – főleg a nőknél – még pihenésre sem elegendő.¹³ Munkájukkal leginkább az értelmi és az alkalmazotti rétegek elégedettek, még ha az ő esetükben is fennállnak a munkaidő kihasználásának és a munka hatékonyságának a problémái, a másodállásokról és mellékfoglalkozásokról nem is beszélve. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a munkához való viszony a szocialista társadalom nagy problémája, mert még sokak számára nem vált szükségletté a munka.

Mivel foglalkoznak az emberek szabad idejükben? Láttuk, hogy átlagban a televíziónézés, a társadalmi kapcsolatok ápolása, az olvasás–tanulás és a rádióhallgatás követik egymást. Az egyes rétegek szempontjából azonban a megoszlás különböző. Az olvasók aránya az értelmiségnél 87, az egyéb szellemi dolgozóknál 79, a szakmunkásoknál 56, a segédmunkásoknál 37, a mezőgazdasági dolgozóknál 25%. Országos átlagban a lakosság 34%-a jut el többé-kevésbé rendszeresen moziba, leginkább a szellemi foglalkozásúak és a szakmunkások. A színházakat a lakosság 26%-a látogatja, de többségében az értelmiségiek, kevésbé a munkások, s alig a mezőgazdasági fizikai dolgozók. Komolyzenei koncertekre Budapesten is csak a lakosság 6%-a jár. Az amatőr művészeti mozgalomban a 20 éven felüli lakoságnak mintegy 26%-a vesz részt, különösen a fiatalabbak.

A felmérések azt mutatják, hogy az embereknek mintegy 18%-a művelődik erősebben, 36%-a közepesen és 46%-a alig. Az első kategóriában mindenekelőtt a szellemi foglalkozásúakat találjuk, a másodikban a szakmunkásokat, a harmadikban a

¹³ Kenéz Győzőné: A falusi szabad idő kérdései. In Szabad idő és művelődés.

segéd- és betanított munkásokat. A legnagyobb igény a művelődésre a 30 éven aluli fiataloknál jelentkezik.

Egyes osztályok és rétegek kulturális irányultságáról főleg az olvasási felmérések adnak számot, bár egyes adatok elég régiek, s értékük is vitatható.¹⁴ A vizsgálatokból az derül ki, hogy az értelmiség olvas a legtöbbit, majd a munkásság, és a legkevesebbet a parasztság. Az egyik budapesti nagyüzemben, a Ganz-MÁVAG munkásai között végzett 1966-os felmérés szerint a legolvasottabbak: a romantikus Jókai és Dumas, a kalandregényeket író Rejtő Jenő és Berkesi András munkái, de sokan érdeklődnek olyan nehéz olvasmányok iránt is, mint Fejes Endre *Rozsdametető* vagy Cseres Tibor *Hideg napok* című regénye.¹⁵ A parasztság körében végzett felmérések szerint a legkedvesebb írók a klasszikusok, Jókai, Mikszáth, Móricz, de a paraszti tárgy miatt Solohov vagy Veres Péter is.¹⁶ Az értelmiség figyelme fordul leginkább a modern magyar és külföldi irodalom felé. A vidéki értelmiség körében végzett egyik vizsgálat szerint a romantikus művek 10, a hagyományos klasszikus művek 38, a modernnek viszont 52%-os érdeklődést váltanak ki.¹⁷ A „modernnek” persze nem feltétlenül képviselnek nagy értéket, hiszen Németh László, Thomas Mann, Hemingway munkái mellett sokan főleg a lektűröket értik moderneken.¹⁸ A miértekre csak néhány vizsgálat ad választ, és ezek azt mutatják, hogy az első helyen a szórakozás, majd az ismeretszerzés igénye, illetve az ön-

¹⁴ Vö. Kamarás István: Olvasók és szakirodalom-használók körében végzett magyarországi kutatások számbavétele, értékelése és a kutatási fő irányok kijelölése. Kézirat gyanánt. Budapest 1974.

¹⁵ Mándi Péter: A könyv és közönsége. Budapest 1968. – Vö. még Kamarás István: A munkások és a könyv. Budapest 1970.

¹⁶ Mit olvasunk? 4000 háztartás könyvolvasási adatai. Budapest 1965. – Ughy Jenő: Ezer falusi lakos és a könyv. Budapest 1965.

¹⁷ Ugyanakkor a munkásoknál ezek az arányok a következők: 46, 35, 19. In Kamarás István–Polónyi Péter: Értelmiség, olvasás, könyvtár. Budapest 1970.

¹⁸ Kamarás István: Az irodalmi érték esélye a lektürolvasóknál. Budapest 1974.

megismerés szándéka áll, a legkevésbé az esztétikai érték keresése.¹⁹

Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a szórakozás kalandot, érdekes történetet jelent, s ez az igény általános. A nagy értékek iránti érdeklődés rétegenként és arányaiban változik, s a klasszikusok mellett minden rétegnél megtaláljuk a mai élet problémáival foglalkozó művek iránti vonzódást is.

A különböző tevékenységeket figyelembe véve milyen az egyes társadalmi osztályok és rétegek magatartása és életmódja, milyen típusokat állapíthatunk meg?

A munkásság körében több magatartás- és életmódtípust.²⁰ A régi városi munkáseredetű szakmunkás ma mindenekelőtt csoportvezető és művezető, szocialista brigádtag, törzsgárdtag. „Életmódjukat szolidaritás jellemzi, szilárd családkeretek – szívesen takarékoskodnak, »berendezkednek«, gyermekeiket leggyakrabban műszaki értelmiségi pályára szánják.” A faluról felkerült szakmunkások biztonságra törekcszenek, a munkásosztályban akarnak gyökeret verni, és életvitelük 40 éves kor felett hagyományos, sokszor konzervatív. Gyermekeik többnyire betanított munkások lesznek vagy szakmunkások. Az ingázó munkások meg akarnak állapodni, lakóhelyükhöz közel akarnak munkát kapni vagy városlakók szeretnének lenni. Jelentős részüket betanított munkás és segédmunkás, bennük él leginkább a bérmunkás-tudat. Erősen a fogyasztásra orientáltak, és lakóhelyükön utánozni akarják a városi körülményeket. Van egy átmeneti típus is, amely csak rövid ideig dolgozik gyárban, inkább a termelőszövetkezetek melléközemeiben vagy a szolgáltatásokban helyezkedik el, esetleg valamilyen melléközoglalkozást keres, és a szellemi dolgozók életmódját igyekszik követni. Azok között a fiatalok között, akik értelmiségi pályára készül-

¹⁹ Vö. *Gondos Ernő*: Olvasói ízléstípusok. Budapest 1975. – *Józsa Péter*: Esztétikai alkotások társadalmi hatása. Budapest 1974. – *Durkó Mátyás*: Olvasás, megértés. Budapest 1976.

²⁰ *Szántó Miklós*: Gondolatok a munkáséletmód változásairól. *Társadalmi Szemle*, 1973. 7. sz.

tek, de egyetemi felvételük nem sikerült, sok a kallódó, aki igyekezne fizikai munkájától megszabadulni, s valamilyen hivatalban elhelyezkedni. A lumpenelemek, vándormadarak, alkoholisták, csavargók jórészt iskolázatlan falusi fiatalok, de alacsony műveltségű és igényeiket megfogalmazni nem tudó nagy keresetű emberek is, főleg az építőiparban. Ezeket a típusokat nyilván még szaporítani lehetne, és érdemes is volna részletesebb és alaposabb vizsgálatot elvégezni annak megállapítása végett, hogy milyen szükségletek, értékorientációk és ezzel együtt magatartás- és életmódbeli különbségek alakultak ki a munkásosztály egyes köreiben.

A munkásosztály legtudatosabb része ma az, amely a szocialista brigádokban tömörül, és nemcsak a munkában, de a mindennapi életben, sőt a művelődésben is igyekszik kialakítani és érvényesíteni a szocialista társadalom szükséglet- és értékrendszerét. Ma már tömegmozgalomról beszélhetünk, hiszen másfél millió munkás tagja a brigádoknak, s ennek hatása – ha nem pusztán a munkára korlátozódik tevékenységük – az egész munkásosztályra, sőt az egész társadalomra jelentős lehet.

A falusi lakosság magatartásformái – éppen a falu átmeneti helyzete miatt – rendkívül változatosak. A külterületeken, tanyákon találhatunk elmaradott családokat, melyeknek életmódja a régi parasztira emlékeztet. 5–700 000 emberről van itt szó, akik közül azonban a fiatalok általában már elindultak a változtatás útjain. A községekben ma már nem lehet csak mezőgazdasági vagy főleg mezőgazdasági lakosságról beszélni, hiszen az itt lakó aktív keresők 42%-a dolgozik csak a mezőgazdaságban, 37%-uk az iparban és az építőiparban. Ez utóbbiak közül persze sok a kettős jövedelmű, vagy ha az életformát nézzük, az ingázó. A külső hatás szempontjából jellemző, hogy a falusi családok 66,7%-ában van legalább egy ipari kereső, és 17,5%-ában egy szellemi foglalkozású. Érdemes megjegyezni, hogy az utóbbi évtizedben a fiatalabb korosztályból szívesebben maradtak a mezőgazdaságban vagy tértek oda vissza. Ennek eredménye az, hogy – egy reprezentatív felmérés szerint – csökken a

mezőgazdaságban dolgozók kora: 1967-ben 47 év volt, öt év múlva 43.

Mind e tényezők miatt az utánzás, a magatartás- és életmód-minták másolása válik fontossá, s ez elsősorban a lakásépítésben, a tartós fogyasztási javak megszerzésében, bizonyos szokások átvételében nyilvánul meg s nem feltétlenül a művelődésben. A faluról jött vagy bejáró első nemzedék főleg segéd- és betanított munkásként helyezkedik el, s ezeknek a városi rétegeknek a szokásait igyekszik átvenni. Ezzel együtt bizonyos kispolgári szemléleti, magatartás- és életformabeli elemek kerülnek előtérbe, amelyek keverednek a régi paraszti világ jó és rossz maradványaival.

Az új magatartás és életmód kialakítása falun nehéz, mert a lakosság a visszaáramlás ellenére előregedett és alacsony iskolázottságú, hiszen minden öt községi lakos közül csak kettő végezte el az általános iskola nyolc osztályát. Nehezíti a falusi lakosság művelődését és ezzel együtt fejlettebb magatartás- és életformájának kialakítását a hosszú munkaidő is, amely a kettős jövedelműeknél éppúgy megvan, mint a mezőgazdasági foglalkozásúaknál.

A magyar értelmiség az elmúlt évtizedekben társadalmi összetételben jelentősen megváltozott, s ez, valamint a jövedelmi különbségek csökkenése közelebb hozta a munkássághoz. Rétegjellegét azonban megtartotta, és körében is különböző magatartástípusokat és életviteleket találunk, amelyek a konzervatív polgáritól a „fogyasztói” társadalomideál-majmolón át a hajdani magyar nemest, a dzsentrit idéző búsmagyarkodóig és a régi vagy új bohémig terjednek. A legáltalánosabb a szakmáját szerető, munkáját gondosan végző értelmiségi, aki azonban kevésbé vesz részt a közügyekben. Kisebb az a réteg, amely mind a két feladatot vállalja. Leírásaink az értelmiségről és főleg életmódjáról meglehetősen szórványosak, s ezért általánosításainkat is fenntartással adjuk elő.³¹

³¹ Lásd ehhez többek között: *Jakab Miklós: A magyar értelmiség társadalmi struktúrájának, gazdasági helyzetének és politikai-ideológiai arcula-*

Az utóbbi időkben sok vita folyt Magyarországon a szocialista ember világnézetéről s főleg magatartásáról és életmódjáról. A polémia középpontjába a mindennapok forradalmiságának kérdése került, amelyet gyakran szembeállítottak a kiélezett osztályharc forradalmiságával. A kommunista forradalmár célja olyan társadalom megteremtése, amely felszabadítja az embert a kizsákmányolás és elnyomás alól, s lehetővé teszi a személyiség teljes kibontakoztatását. Ehhez mindenekelőtt a társadalom megváltoztatását tartja szükségesnek. A szocialista társadalom fejlettebb szakaszában nem arról van szó, hogy a kapitalista rendet kell megdönteni, hanem arról, hogy a végső célhoz közelebb kerüljünk, ami talán még nehezebb feladat, mint a forradalmi fordulat véghezvitele. Ezért nem lehet beérni azzal a meghatározással, amely szerint a mindennapok forradalmiságát a becsületesen elvégzett munka jellemzi. A termelés nyilvánvalóan alapvető feltétele a szocialista társadalom fejlődésének, de nem egyetlen feltétele, az egész társadalmi berendezkedés állandó továbbfejlesztése a feladat. Ez azt jelenti, hogy a társadalom minden tagjának részt kell vennie a közösség ügyeiben és hozzá kell járulnia a társadalom formálásához, amely soha nem lehet mozdulatlan, nyitottnak kell lennie a jövő szempontjából. Értelmes munka, aktív közéleti részvétel, harmonikus magánélet – egységben jelentkezhetnek, ha tudatos életet élünk. A tudatosság, az új problémák iránti fogékonyság és azok megoldásában való tevékeny részvétel, a minőségi követelmények érvényesítése minden téren – ezek a forradalmár mai tulajdonságai.

E tulajdonságok kialakítását segíti a kulturális forradalom, létrehozva azt az anyagi és szellemi kultúrát, amely a ma még átmeneti társadalom ellentmondásait fel tudja oldani, s kialakítja a szocialista társadalom és a benne élő személyiség „stílu-

- tának néhány vonása a felszabadulás előtt. *Tájékoztató*, 1974. 2. sz. – *Módra László*: A vidéki értelmiség politikai aktivitása. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1973. 4. sz. – *Siklós László*: Pazarló értelmiség? *Kortárs*, 1974. 7. sz. – *Huszár Tibor*: Az értelmiség fogalmának alakváltozásai. *Valóság*, 1974. 9. sz.

sát”. Ennek a folyamatnak objektív és szubjektív feltételei vannak, gazdaságiak, társadalmiak és tudatiak, s bármelyik elhanyagolása csak hamis alternatívákhoz, rossz megoldásokhoz vezethet.²²

Magyarországon az elmúlt harminc esztendő alatt megváltozott a világ, s benne az ember élete. Az a tény, hogy az egyenlőség, az igazságosság, a biztonság, a közéleti részvétel, a tudatos személyiségformálás igénye ma már a köznapi gondolkodás szerves része, azt bizonyítja, hogy a szocializmus lényeges céljai valósultak meg. Leninnek volt igaza, aki az idealistákkal szemben nem az ember „megigazulását” állította az első helyre, hanem a társadalom megváltoztatását. Igaz, az ember öntudatra ébredése lassú folyamat, de az előfeltételek megteremtése nélkül nem lehetséges. Ezt bizonyítja a szocialista kultúra magyarországi útja is, amely – reméljük – az emberiség jövőjéből is felvillant bizonyos lehetőségeket.

²² A vitákról lásd: *Kirdy István: Hazafiság és forradalmiság. Budapest 1974.* – *Kozma Ferenc: Jólét szocialista módon. Budapest 1976.*

MAGYAR KULTÚRA – VILÁGKULTÚRA

1. A magyar kultúra egyik nemes hagyománya, hogy szorosan kapcsolódott az adott történelmi korszak leghaladóbb irányzataihoz. A magyarság befogadta a kereszténységet, hatott itt a humanizmus, a reformáció, a karteizianizmus, a XVIII. századi felvilágosodás, a nemzeti mozgalmakhoz kapcsolódó kísérő-jelenségként a polgári demokratizmus és a romantika, s végül a szocializmus – a sajátosságoknak megfelelően. Természetesen nemcsak a haladó irányzatok találtak visszhangra, hanem olyan reakciós tendenciák is, mint a megkésett rendiség, az agresszív nacionalizmus, az egyházak és különösen a katolikus egyház retrográd klerikális ideológiája, s a fasizmus is. Magyarország függősége és az uralkodó osztály reakciós politikája folytán az eszmék harcára gyakran nem a politikában került sor, hanem a kultúrában és különösen az irodalomban. S ezért éppen a leghaladóbb eszmék jelentkeztek hosszú időn keresztül irodalmi köntösben.

A haladó magyar irányzatok a XX. század elejéig mindennek-előtt Nyugat-Európa felé fordultak, nem azért, mert valamiféle oktalan Nyugat-imádat divatozott, hanem mert Európának ez a része gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból a fejlettség magasabb fokán állott. A magyar progresszió képviselői nem egyszerűen másolni akarták a nyugat-európai állapotokat, hanem az általános fejlődést szolgáló új gondolatok terjesztésével a hazai társadalmi valóság megváltoztatására törekedtek. Kialakult azonban egy konzervatív töltetű nyugati orientáció is,

amely előbb Anglia, majd főleg 1867 után Németország felé fordult. Ez a tendencia a két világháború között megfogalmazta az ún. magyar kultúrfölény elméletét, amely szerint Magyarország a kereszténység és a nyugati kultúra utolsó európai bástyája Kelet felé, s ezen a jogon az egész régi történeti Magyarországra igényt tarthat.

A haladó magyar irányzatok már a XIX. században igyekeztek szembehelyezkedni ezzel a teljesen anakronisztikus szemlélettel, amely lebecsülte a kelet-európai népek nemzeti fejlődését és kultúráját. A magyar progresszió egy részének érdeklődése a XX. század elejétől kezdve Oroszország felé fordult, s 1917 után világosan kirajzolódott két értelmiségi tendencia: az egyik polgári demokratikus átalakulást akart, a másik a szocializmusban látta a jövő útját. A Horthy-rendszer akadályozta a szovjet kultúra ismertetését, s ennek eredményei csak kerülő utakon és viszonylag szűk rétegekhez jutottak el. A szólásra engedett haladó irányzatok továbbra is főleg a nyugat-európai jelenségeket kísérték figyelemmel, de felhívták a figyelmet a szomszéd népek irodalmára és művészetére is, és sürgették a Duna-medence népeinek szellemi és politikai megbékélését. Az értelmiség többsége azonban nacionalista-klerikális ideológia hatása alatt állt és a konzervatív polgári kultúrát ismerte.

2. A szocialista művelődéspolitikai feladata volt, hogy ezen a helyzeten változtasson, mégpedig a haladás, az érték, az egyetemesség és a demokratizmus kritériumai alapján. 1945 után került sor a szovjet és a régi orosz kultúrának, a szomszéd népek irodalmának és művészetének terjesztésére és az egész világ haladó és forradalmi értékeinek megismertetésére. A dogmatizmus időszakában különösen az újabb művek kiválasztásában voltak hibák, de azt bizonyossággal el lehet mondani, hogy az elmúlt harminc esztendő tudatos erőfeszítéseinek eredményeként megszűnt hazánkban az egyoldalúság a nemzetek kulturális értékeinek terjesztése szempontjából, s ma a legnagyobb értékeket széles körben ismerik társadalmunkban. Tegyük hozzá, hogy ez egyáltalán nem jelentette az ún. nyugati kultúra háttérbe szorí-

tását, sőt ennek területe kiszélesedett, hiszen ma nemcsak francia, német, olasz vagy angol kulturális értékek megismerésére van lehetőség, hanem például észak-amerikaiakéra is, amelyek alig jutottak el az 1945 előtti Magyarországra. Az ázsiai, afrikai, dél-amerikai kultúrát ebben az időben legfeljebb kuriózumok jelezték, ma viszont ez is igen nagy gazdagságban hozzáférhető magyar nyelven.

A szocialista művelődéspolitikai feladatának tartja minden igazi érték terjesztését. Kétségtelenül volt idő, amikor e politika különösen a haladás kritériumát túlságosan szűken értelmezte. Ez azonban mindössze az ötvenes évek elejére vonatkozik, s azóta a legkülönbözőbb tudományos és művészeti irányzatok kaptak széles körű nyilvánosságot. A társadalomtudományokban sorra jelentek meg az amerikai szociológia és közgazdaságtan, a francia szociológia, filozófia, pszichológia, történet- és irodalomtudomány, az angol közgazdaságtan, a német filozófia nem marxista irányzatainak figyelemreméltó kiadványai is. Az irodalomban és művészetben pedig megtaláljuk szinte minden iskola jellemző alkotásait: a szocialista realizmust képviselő Solohov, Aragon vagy Brecht műveit, az egzisztencialista Sartre vagy Camus írásait, vagy éppen az „új regény”, Robbe-Grillet és mások produktumait. Ez érvényes más művészeti ágakra is. Az utóbbi két évtizedben a képzőművészetben és a zenében is megismerkedhetett a magyar közönség minden figyelemreméltó irányzattal. A szocialista művelődéspolitikai ugyanakkor kirekeszti a forgalomból az antimarxista, a szocialista országok ellen ellenséges propagandát folytató tendenciákat és az emberhez nem méltó, értéktelen, pornográf termékeket. Elmondhatjuk, hogy a magyarok többet tudnak a kapitalista országok kultúrájáról, mint amennyit ott művelt értelmiségi tudhat a szocialista országok és köztük Magyarország mai kultúrájáról.

A szocialista művelődéspolitikai egyik általános jellemzője a demokratizmus, amely előmozdítja a külföldi kultúrák terjesztését is. A népszerű, ismeretterjesztő irodalom, a szépirodalom és az ifjúsági irodalom példányszámai magasak, és a külföldi szer-

zők munkái is ilyen nagy számban látnak napvilágot, attól függően, hogy milyen réteghez szólnak. A külföldi filmeket és színdarabokat, kiállításokat is sokan tekintik meg, annál is inkább, mert rendkívül alacsonyak a helyárak és a belépődíjak. A szocialista művelődéspolitikai a kultúrát nem tartja árunak, tehát a külföldről s a kapitalista országokból származó művek is részesülnek abban a dotációban, amely értékük alapján megilleti őket – a magyar művekkel teljesen azonos elbírálás szerint. Mindezzel ellentétben a kapitalista országokban a piaci érdek sok esetben akadályozza a magyar alkotások terjesztését, s a megfelelő művek is – egyes kivételektől eltekintve – csak szűk körben válnak ismertté.

3. Lássuk most már, hogy a különböző kulturális területeken hogyan alakultak a magyar kultúra külföldi kapcsolatai? 1975-ben Magyarországnak 63 országgal volt kulturális és tudományos, illetve műszaki-tudományos együttműködési egyezménye (14 szocialista, 12 kapitalista és 37 fejlődő országgal). Hazánk tagja az UNESCO-nak és az összes jelentős tudományos, oktatási és kulturális nemzetközi szervezetnek.

A tudományban e kapcsolatokat mindenekelőtt az országok közötti tudományos és műszaki egyezmények és az akadémiák és más tudományos központok közötti szerződések szabályozzák. Az elmúlt években e téren jelentősen fejlődött a szocialista országok együttműködése, s bilaterális és multilaterális alapon több kutatási témában indultak meg közös kutatások. 1974-ben a közösen kutatott témák száma összesen 1667 volt, ebből nem szocialista országokkal 180, tehát a témák 10,8%-a. Találmányok, know-how-k, egyéb tudományos-műszaki eredmények vásárlására vagy átvételére 1972–1974-ben összesen 677 esetben került sor, és ebből 292 esetben nem szocialista országból. Ugyanilyen magyar eredményeket 539 esetben vettek át, de csak 112 esetben nem szocialista országok. A tudományos célú külföldi utazások száma állandóan emelkedett, 1974-ben már 18 834 esetben utaztak ilyen céllal külföldre (ez majdnem háromszorosa az 1968. évinek), a kutatók egyharmada fordult meg kül-

földön. Az utazók 69,1%-a szocialista országokban, fennmaradó része pedig nem szocialista országokban járt.

Ezek a számok arra utalnak, hogy a dolog természeténél fogva a szocialista országokkal intenzívebbek a tudományos kapcsolataink és a velük való együttműködés magasabb formái alakultak ki. A kapitalista országok tudományos köreivel főleg információcserére kerül sor, gyakran egyoldalúan, mert egyes országok nem küldik el Magyarországra kutatóikat. A fejlődő országokkal elsősorban a tudományos továbbképzésben és a műszaki együttműködésben jöttek létre kapcsolatok. A műszaki együttműködésben szorosak a kapcsolatok a KGST keretében, s e téren magasabb szintű a kooperáció a fejlett tőkésországok egy részével is – különösen a vállalatok között.

A magyarországi felsőoktatási intézmények szívesen fogadnak külföldi diákokat, akiknek száma az utóbbi években 2500 körül mozog. Mintegy 1600-an ázsiai, afrikai, amerikai országokból jönnek, a többiek a szomszédos szocialista országokból. Külföldi felsőoktatási intézményekben évente 1600 magyar hallgató tanul, legnagyobb részük a Szovjetunióban, kisebb részük pedig a Német Demokratikus Köztársaságban és más szocialista országokban. A szocialista országok és különösen a Szovjetunió nagy segítséget nyújtanak a tudományos utánpótlásban is, mindenekelőtt az aspiránsképzéssel, amelyben sok magyar diplomás vesz részt. A kulturális egyezmények keretében egyetemi hallgatók és végzősök rendszeres tanulmányútjára kerül sor Angliában, Franciaországban, Olaszországban is. A Szovjetunió és az említett nyugat-európai országok segítik a tanárokat, főleg a nyelvtanárokat továbbképzését.

A közművelődés területén egyetlen év adataival szemléltetjük a kapcsolatok alakulását. 1975-ben hazánkban összesen 34 488 kiadvány jelent meg 104,4 millió példányban, ebből 4107 külföldi szerző műve, s ezek összpéldányszáma 17,1 millió volt.

A legtöbb külföldi szerző műve a szépirodalomhoz és az ifjúsági és gyermekirodalomhoz tartozik. A legnagyobb példányszámban 1975-ben a következő külföldi szépirodalmi mű-

vek jelentek meg (csak az első tíz, százezren felüli példányszámot említem): R. Merle: *A sziget* (198 000), H. Sienkiewicz: *Keresztes lovagok* (139 500). Manzoni: *A jegyesek* (138 300), Dosztojevszkij: *A szelíd teremtség* (138 200), P. Istrati: *Kyra Kyralina* (137 700), L. Pirandello: *Mattia Pascal két élete* (137 500), Zola: *Állat az emberben* (137 100), Jane Austen: *Büszkeség és balítélet* (134 000), K. Szimonov: *Nappalok és éjszakák* (133 200), A. Dumas: *Egy orvos feljegyzései* (132 100).

1975-ben a fordítások száma és példányszáma

	Mű	Példány (millióban)
orosz és szovjet	517	2,3
német nyelvű	536	2,3
ebből: NDK-beli és klasszikus német	307	2,1
NSZK-beli	229	0,2
egyesült államokbeli	347	1,7
francia	228	2,1
angol	212	2,3
csehszlovákiai	183	0,5
romániai	105	0,4

1975-ben 46,5 millió devizaforintért hoztunk be könyvet külföldről. Ennek kétharmada a szocialista és egyharmada a kapitalista országokból származott. 1975-ben a 171 bemutatott játékfilmből 152 volt külföldi, közülük 38 szovjet, 16 francia, 13 amerikai, 12 olasz, ugyanannyi lengyel és csehszlovák. A leglátogatottabb filmek a szocialista országokból: *Sivatagban, őserdőben* és *Özönvíz* (lengyel), *Banditák alkonya* (román), *Olaszok hihetetlen kalandjai* (szovjet), *Vörös kányafa* (szovjet), a kapitalista országokból: *A lopakodó hold* (amerikai), *A négy muskétás* (francia), *Piedone, a zsaru* (olasz), *Csak semmi szexet, kérem* (angol).

Szép számmal mutatnak be Magyarországon külföldi színdarabokat is. 1975-ben 83 külföldi színdarabot, 60 operát és balettet kötöttek le belföldi előadásra és 48-at tévé-, illetve

rádióelőadásra. Ez évben Miller, O'Neill, Shakespeare, Leonov, Goldoni, Gogol egyes prózai darabjai voltak a legsikeresebbek és leglátogatottabbak. 1975-ben 22 külföldi képzőművészeti kiállításra került sor Magyarországon. Kiállítást rendeztünk a szovjet múzeumok remekműveiből, a Volga menti népek művészetéből, a Berlini Állami Múzeum egyiptomi gyűjteményéből, a mai kubai grafikából, a XX. századi olasz művészetekből, Giacomo Manzù műveiből, a perui aranykincsekből stb.

1975-ben több mint 50 olyan koncertet tartunk számon, amelyeken világhírű művészek léptek fel, olyanok, mint Ritter Busch, Maurice Béjart, Pavel Kogan, Christa Ludwig, Gizella May, Vaclaw Neuman, John Ogdon, J. Nyestyrenko, Renata Scotto, Daniel Safran, Henrik Szeryng, André Watts, és olyan jeles karmesterek, mint Kirill Kondrasin, Igor Markevich és Kristof Pendereczki.

Az emberek kulturális tájékozódását az egyre növekvő idegenforgalom is segítette. A külföldre látogató magyarok száma 1960-ban 299 000 volt, 1975-ben már 3,5 millió. 1960-ban 264 000-en, 1975-ben 3,2 millióan látogattak a szocialista országokba. A nem szocialista országokban 1960-ban 35 000-en jártak, 1975-ben 252 000-en (a legtöbben az NSZK-ban és Ausztriában). Ezek a számok azt bizonyítják, hogy az ország méreteihez, adottságaihoz és gazdasági helyzetéhez képest sokan kerültek kapcsolatba a külfölddel és ismerték meg a legkülönbözőbb felfogásokat és életmódokat.

4. A helsinki értekezlet záróokmánya hangsúlyozza az eszmék és emberek cseréjét az európai országok között. A kapitalista országokban sokan úgy beszélnek erről a kérdésről, mintha a maguk részéről mindent megtettek volna ezen elvek érvényesülése érdekében. Ezeknek az országoknak az uralkodói körei, de gyakran az értelmiségiek is csak a politikai eszmék szabad áramlását hangsúlyozzák, a politikai pluralizmus jegyében. Az ilyenfajta törekvések nem veszik tekintetbe a társadalmi rendszerekből adódó különbségeket és a polgári társadalom normáit akarják alkalmazni a szocialista rendszerre is. Informálni a nem

Nemzetközi idegenforgalom

Év, ország	Magyar- országra látogató külföldiek	Ebből turisták a)	Külföldre látogató magyarok
	száma, 1000 fő		
	Szocialista országok		
1960	452	187	264
1970	5584	3442	822
1975	8238	4064	3225
1976	8720	4671	3665
Ebből:			
Bulgária	401	141	141
Csehszlovákia	3962	2017	1627
Jugoszlávia	1487	639	717
Lengyelország	1310	850	365
Német Demokratikus Köztársaság	827	655	329
Románia	427	151	312
Szovjetunió	299	216	147
	Nem szocialista országok		
1960	73	57	35
1970	736	598	185
1975	1166	931	252
1976	1190	880	277
Ebből:			
Ausztria	388	235	70
Egyesült Királyság	27	21	9
Franciaország	38	33	16
Német Szövetségi Köztársaság	353	275	58
Olaszország	53	47	33
Skandináv államok	35	29	9
Amerikai Egyesült Államok	60	56	4
Kanada	15	14	4
	Összesen		
1960	525	244	299
1970	6320	4040	1007
1975	9404	4995	3477
1976	9910	5551	3942

a) 1960. évben csak a magyarországi úticéllal érkezők számát tartalmazza.

szocialista politikai eszmékről természetesen szükséges, és ez meg is történik nemcsak a tömegkommunikációs eszközök, de a társadalomtudományok, az irodalom és művészetek termékei révén is. A politikai információ mennyisége és főleg tárgyilagossága, a külföld ismerete szempontjából Magyarországon elmaradásról alig beszélhetünk. Ugyanez távolról sem mondható el a kapitalista országok lakosságának döntő többségéről, amely hazánkról sokszor a legelemibb ismeretekkel sem rendelkezik, és ha hall és olvas is híreket Magyarországról, ezek általában csak a tényleges vagy a vélt bajokról tájékoztatják, tehát dezinformálják. Tőlünk származó tudományos és irodalmi műveket elvételek adnak ki, s ha mégis, a legtöbbször igen kis példányszámban, és ezek csak ún. tisztességbeli sikert érnek el, hacsak nem részei valamilyen politikai kampánynak. Amikor ezt szóba hozzuk, az illetékesek gyakran az érdektelenségre vagy a kereskedelmi érdekekre hivatkoznak. De hiszen éppen a kapitalista országokban tudják, mit jelent a reklám. Ami pedig a kereskedelmi érdekeket illeti, felvethető a kérdés, hogy ezek mennyiben mondhatnak ellent hosszú távon a kulturális, s tegyük hozzá a politikai érdekeknek, a békés egymás mellett élésnek. Jól tudjuk persze, hogy egy kis ország kultúrája kisebb érdeklődést válthat ki, mint egy nagyé, de az említett jelenségek nem korlátozódnak csak Magyarországra, ugyanezt elmondhatjuk, ha talán kisebb mértékben is, a szovjet kultúra jelenléte a fejlett kapitalista országokban.

Mindez arra figyelmeztet, hogy az enyhülésnek ebben a szakaszában nem gyengül az eszmék harca, sőt a szélesebb körű érintkezés egyenesen szükségessé teszi a valós ideológiai szembeállítását. Erre a szembeállításra egyébként átfogóbban is szükség van, hiszen nem pusztán egy kicsiny, de értékes kultúrával rendelkező országot akarunk összehasonlítani másokkal, hanem egy olyan országot, amely új társadalmat épít és ebben új kultúrát. Végső fokon a kapitalista és a szocialista rendszer szembeállításáról van tehát szó. A magyarországi kulturális forradalom része ennek a világméretű versengésnek.

BIBLIOGRÁFIA

Az alábbiakban, a kötetben jelzettekén túlmenően, még néhány összefoglaló könyvet ajánlunk az olvasó figyelmébe.

Hazánk, Magyarország. 1-2. köt. Főszerk. Erdey-Grúz Tibor. 2., átd. kiad. Akadémiai Kiadó 1975.

Magyarország története. 1-2. köt. Főszerk. Molnár Erik. Szerk. Pam-lényi Ervin, Székely György. 2., részben átd. bőv. kiad. Gondolat 1967.

Magyarország története 1918-1919. 1919-1945. Szerk. biz. vez. Pach Zsigmond Pál. Főszerk. Ránki György. Szerkesztők: Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránd. Akadémiai Kiadó 1976.

A magyar forradalmi munkásmozgalom története. 1 3. köt. 4. kiad. Kossuth Könyvkiadó 1974.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. Kiad. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Kossuth Könyvkiadó 1956-1962. 2. bőv. kiad. 1973. 1963-1966. 1968. 1967-1970. 1974.

Kádár János: Válogatott beszédek és cikkek. 1957-1973. Kossuth Könyvkiadó 1974.

Kádár János: A fejlett szocialista társadalom építésének útján. Kossuth Könyvkiadó 1975.

Kádár János: Internacionalizmus, nemzeti érdek. Magvető 1976.

Magyarország megyéi és városai. Szerk. Kulcsár Viktor, Lackó László. Írta Barabás Miklós. Kossuth Könyvkiadó 1975.

Budapest lexikon. Szerk. biz. vez. Sarlós István, Berza László. Akadémiai Kiadó 1973.

Budapest enciklopédia. Szerk. Tóth Endréné. 2. kiad. Corvina 1972.

A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825-1975. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Akadémiai Kiadó 1975.

A Magyar Tudományos Akadémia 150 éve adatokban. 1825-1975. Főszerk. Szalai Sándor, Szántó Lajos. Akadémiai Kiadó 1975.

A magyar irodalom története. 1-6. köt. Főszerk. Sőtér István. Akadémiai Kiadó 1964-1966.

Magyar irodalmi lexikon. 1 3. köt. Főszerk. Benedek Marcell. Akadémiai Kiadó 1963.

A magyarországi művészet története. 1-2. köt. Főszerk. Fülep Lajos.
5., átd. kiad. Corvina 1973.

Rados Jenő: Magyar építészettörténet. Közrem. Hajnóczy Gyula. 3., bőv.
kiad. Műszaki Könyvkiadó 1975.

Németh Lajos: Modern magyar művészet. 2., bőv. kiad. Corvina 1972.

Nemeskürty István: A magyar film története. 1912-1963. Gondolat 1965.

Új filmlexikon. 1-2. köt. Főszerk. Ábel Péter. Akadémiai Kiadó
1971-1973.

Magyar Színháztörténet. Szerk. Hont Ferenc. Gondolat 1962.

Színházi kislexikon. Főszerk. Hont Ferenc. Szerk. Staud Géza. Gon-
dolat 1969.

Szabolcsi Bence: A magyar zene századai. 1-2. köt. Zeneműkiadó
1959-1961.

Zenei lexikon. 1-3. köt. Írta: Szabolcsi Bence-Tóth Aladár. Főszerk.
dr. Bartha Dénes. Zeneműkiadó

Esztétikai kislexikon. Szerk. Szerdahelyi István-Zoltai Dénes. Kossuth
Könyvkiadó 1972.

TARTALOM

<i>Előszó ...</i>	<i>5</i>
<i>A kultúráról a kapitalizmusban és a szocializmusban ...</i>	<i>7</i>
<i>A művelődés objektív tényezői ...</i>	<i>28</i>
<i>A szocialista művelődéspolitika főbb jellegzetességei és szakaszai ...</i>	<i>57</i>
<i>A tudomány funkciói az új társadalomban ...</i>	<i>107</i>
<i>Az irodalom és művészetek társadalmi hivatása ...</i>	<i>127</i>
<i>A közoktatás a reformok útján ...</i>	<i>158</i>
<i>A népműveléstől a közművelődésig ...</i>	<i>187</i>
<i>Világnézet, magatartás, életmód ...</i>	<i>215</i>
<i>Magyar kultúra – világkultúra ...</i>	<i>234</i>
<i>Bibliográfia ...</i>	<i>243</i>

A KIADÁSÉRT FELEL A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ IGAZGATÓJA
SZERKESZTETTE CSIBRA ISTVÁN
A BORÍTÓ ÉS A KÖTÉSTERV SZÁNTÓ TIBOR MUNKÁJA
MŰSZAKI VEZETŐ MÓZES TIBOR
MŰSZAKI SZERKESZTŐ SZAKOS ZSUZSA
A SZEDÉST 1977. III. 18-ÁN KEZDTÉK MEG
MEGJELENT 1977. IX. 20-ÁN, 8000 PÉLDÁNYBAN
TERJEDELME 12,4 (A/5) ÍV

77.1051 ATHENAEUM NYOMDA, BUDAPEST – ÍVES MAGASNYOMÁS
FELELŐS VEZETŐ: SOPRONI BÉLA VEZÉRIGAZGATÓ

